

časopis
za
kritiko
znanosti

Oikos
ekonomije in ekologije

Vstop v Evropo -
izstop iz naroda

Okrogla miza z A. Finkelkrautom

Martin Jay:
Habermas versus poststrukturalisti

letnik XIX

1 9 9 1

1 4 2 - 1 4 3

časopis
za
kritiko
znanosti

*Revija, ki jo imate v rokah je
natisnjena na naravi prijaznem
papirju, ki ga iz recikliranega
papirja izdeluje*

Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo
letnik XIX, 1991, 142-143

UDK 3

YU ISSN 0351-4258

Izdaja: *Študentska organizacija Univerze v Ljubljani*

Izdajateljski svet: *Andrej Kim (predsednik), Vika Potočnik, Marjan Pungartnik, Branko Gregorčič, Ciril Baškovič, Igor Bavčar, Srečo Kim, Igor Omerza, Leo Šešerko*

To številko so pripravili: *Andrej Klemenc, Igor Pribac, Janez Šuštaršič.*

V.d. glavnega urednika
Andrej Klemenc

Lektorica
Bora Zlobec - Jurčič

V.d. odgovornega urednika
Samo Resnik

Korektorica
Tanja Berčon

Tehnični urednik in oblikovalec
Marjan Kokot

Tajnica uredništva
Darka Alič

Logotip oblikoval
Ranko Novak

Distributer
Gregor Alešič

Naslov uredništva: Beethovnova 9/I, 61000 Ljubljana, uradne ure so vsak dan od 10.00 do 14.00; tel.: (061) 210-332, fax: (061) 222-618.

Stavek
Ali Mugerle

Tisk
ETIKETA Ljubljana, d.o.o.

Revija denarno podpira Republiški sekretariat za raziskovalno dejavnost in tehnologijo.

Izid te številke so sofinancirali:
Ministrstvo za varstvo okolja in urejanje prostora RS,
Ministrstvo za energetiko RS in
TRANSTRADE d.o.o.

Po sklepu Republiškega sekretariata za kulturo št. 415-415/91 av z dne 29. 5. 1991 je revija oproščena temeljnega davka na promet proizvodov.

Prispevke namenjene objavi pošljite v dveh izvodih tipkopisa z dvojnimi razmikom med vrsticami. Če pošiljate besedilo na računalniški disketi, priložite tudi izpis. Dodan naj bo kratek povzetek in osnovni podatki o avtorju. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

Kazalo

	Beseda uredništva: Legitimnost interesa "biti vmes"	5
Oikos ekonomije in ekologije		
Andrej Klemenc:	Oikos ekonomije in ekologije: Od gospodinje k menedžerju in nazaj	11
Andrej Horvat	Davek na energijo: Ekološki ali politični davek?	17
Janez Šušteršič	"Okolju prijazna" javna izbira?	35
Herman E. Daly	Ekonomika in vzdržljivost: Za ekonomijo ravnovesnega stanja	55
Paul Ekins	Vzdržljivo potrošništvo. Novo potrošništvo: Teoretične osnove in praktična raba	67
	Izbrana bibliografija	78
Vstop v Evropo - izstop iz naroda		
	Okrogla miza z A. Finkelkrautom	
Sogovorniki: dr. Valentin Kalan, Boris A. Novak, dr. Braco Rotar, Jaroslav Skrušny, dr. Svetlana Slapšak, mag. Igor Pribac		85
Članki		
Igor Lukšič	Je revija stranka? Primer Mladine 1981-1988	111
Bratko Bibič	O glasovih (govorice) in zvokih (glasbe)	125
Aleš Debeljak	Socialna ekologija kot kritika politične leveice in desnice	145
Prevod		
Martin Jay	Razprava o performativnem protislovju: Habermas versus poststrukturalisti	153

Recenzije in prikazi

Michel Foucault	Vednost - oblast - subjekt (Igor Lukšič)	171
Nicholas J O'Shaughnessy	The Political Phenomenon of Political Marketing (Igor Lukšič)	172
Guy Debord	Comments on the Society of the Spectacle (Darij Zadnikar)	174
Alvin Y. So	Social Change and Development. Modernization - Dependency and World-System Theories (Adriana Dvoršak)	176
Richard Lindely	Autonomy - Issues in Political Theory (Milan Zver)	177
Jacques Derrida	L'autre cap (Igor Pribac)	180
Zoran Maksimović	Mladinske delavnica (Darja Zorc)	182
	Povzetki / Abstracts	185
	Podatki o avtorjih	189

Legitimnost interesa "biti vmes"

Uvodnik v prejšnji številki Časopisa je napovedal umik uredniške politike od velikih političnih tem. Niklas Luhmann je bil zavestno predstavljen s teksti, ki se dotikajo dopustniške fantazmagorije - kodiranja intimnosti in komuniciranja spolnih interesov. Ne le zaradi marketinga, ki (še vedno) nalaga kategorični imperativ spogledovanja s seksom, ampak tudi zaradi poizkusa, da bi sprožili konstruktivno razpravo, ki bi ne bila a priori umeščena v matrico starih bojev med miselnimi šolami.

Fantazmagorija seksualnega je bila v letošnjem počitniškem času sublimirana v govor smodnika in govorico o armbustih, velikih zmagovalcih in jugookupatorski vojski. Edina realnost medijskih vojn je virtualna realnost govorice same. Sistemska teorija kot teorija komunikativnosti se ne ukvarja z govorico, jo pa dopušča kot svoje okolje. Vendar bi poznavanje teorij diskurzivnih formacij verjetno lahko marsikaterega sistemskega teoretika rešilo pred padcem v sociološko razsvetljenje. V blagor sebi in univerzi.

Moderne družbe kot sistem subsystemov, ki si po lastnih in razlikujočih se principih začrtujejo meje med sabo in okoljem, in v katerih noben subsystem ne more predstavljati družbe kot take, utemnjujejo emancipacijsko možnost racionalne subjektivnosti, decentralizacijo in deinstitucionalizacijo koordinacije vzdrževanja reda. Sistemska teorija jemlje intelektualno kredibilnost politiki, ki se poizkuša legitimirati izključno z glasovalnim strojem neponovljive sinteze duha rimske kurije, principov demokratičnega centralizma, parlamentarnega etosa in pravno še vedno legalnega samoupravnega korporativizma.

Vendar je z Luhmannom samim mogoče kritizirati tudi sociološko razsvetljenje, ki v polemikah proti socialnemu inženiringu napada fantazmo, da danes obstaja neka Arhimedova točka, s katere je mogoče premikati družbene strukture, saj sama forma te kritike že predpostavlja neko čvrsto točko - Znanost. Kritika, ki stavi na avtentično neposredovanost znanstvene besede, se ujame v t.i. performativno kontradikcijo, o kateri si lahko več preberete v tekstu M. Jaya: "Razprava o performativni kontradikciji: Habermas versus poststrukturalisti", ki ga objavljamo v prevodnem bloku.

V prejšnjem Časopisu objavljeni članek "Zaznavanje in komuniciranje spolnih interesov" pokaže, kako se komunikacija, tako kot vsi racionalni postopki, vrti okoli manka biti. Po Luhmannu vsak

poizkus komunikacijskega posredovanja seksualnih interesov vodi k deseksualizaciji interesa samega, ker je komunikacija neskončna spirala vprašanj in odgovorov, na kateri se subjekt izjave in subjekt izjavljanja nikoli ne srečata. Ta motiv sistemske teorije bom poizkušal tematizirati na mestu, kjer je danes Luhmannova sistemska teorija posredno vpeljana v politične polemike o mestu Univerze in o tem, kdo bo zasedel vodilno mesto tega dela znanstvenega subsystema.

Teorija avtopoetičnih subsystemov ni legitimna zaradi objektivnega stanja stvari, se pravi, ker bi bili subsystemi empirično preverljivo neodvisni drug od drugega, pač pa zaradi hegemonije političnega diskurza moderne, ki njihovo razliko utemeljuje.

Glasovalni stroj vladajočega bloka je odpovedal prav zaradi tega, ker je bil ta blok sam konstituiran na formi, ki ne more institucionalizirati likvidacije razlik v imenu kateregakoli cilja, formi, ki predpostavlja teleološke razlike kot pogoj svoje lastne možnosti.

Analogija med Svetom Demosa in cekajem je legitimno sredstvo žurnalističnega prosvetljevanja ljudstva. Toda analogija ostaja analogija in po svojem lastnem pojmu preteklo in znano jemlje mero tistemu, kar mišljenje šele mora zapopasti. Vsi smo svoje čase vedeli, da v cekaju bivše partije obstajajo med seboj ostro spopadajoče se frakcije, ki so v labodjem spevu komunizma pokrivalo malodane celoten spekter interesov slovenske družbe. Toda diferentia specifica, ki mimo vseh empiričnih analogij daje popolnoma nov kontekst, je preprosto ta, da za razliko od starega režima, v katerem smo vsi vedeli, da znotraj Partije obstajajo razlike, ki so se v Kardeljevi doktrini lahko celo izrazile, razlike kot razlike ni bilo mogoče izreči, razen za ceno političnega samomora. Danes pa lahko sam šef cekaja vladajoče koalicije ugotovi, da Demosa kot Demosa ni več.

In ko presvtili cesar sam izjavi, da je nag, potem ni več kraljevega telesa kot telesa, ki inkorporira celoto svojih podložnikov, in corpus delicti, kot nas je to učil Foucault, ni več zločin proti kraljevskemu telesu. Ne najbolj elegantno in ne brez nevarnosti retrogradnih trendov sta pozicija in opozicija pri nas vzpostavili politični dikurz moderne in formo moderne države.

Toda, če je politični diskurz moderne že tu, od kod potem težave pri njegovi implementaciji? Nas od Luhmannovega razsrediščenega kozmosa ločuje res le tista politika, ki hoče v Morali najti ponovno središče univerzuma? Ali pa se danes ne da zasedeti rektorskega stola Univerze tudi zato, ker se ga hoče posvetiti s kadihom Znanosti?

Znanstvena kritika političnih odločitev, ki z mesta svojega izjavljanja že predpostavlja znanost kot avtonomen subsystem, ima performativno razsežnost: vzpostaviti hoče avtonomijo znanosti nasproti politiki. Toda obenem je žrtev lastne fantazme, da imajo

razlike med sistemi status objektivne znanstvene resnice. Za Luhmanna kot znanstvenika je tudi razlika med sistemom znanosti in politike razlika, ki je po sebi legitimirana le znotraj znanosti o teoriji sistemov. Luhmann ve, da ne vidi, da ne vidi.

Vendar politika ni znanost in s stališča politike je vsak govor o politiki politični govor. Tudi govor znanstvenika, ki hoče vzpostaviti razliko med znanostjo in politiko kot avtopoetičnima sistemoma. Če ne upošteva specifičnosti političnega diskurza, ki konstituira svoje objekte, in znanstveno avro degradira v moralni fundament, s katerega razsoja o politiki, potem v nasprotju z lastnimi nameni predpostavlja Znanost kot Arhimedovo točko, s katere se bomo lahko izstrelili v razsrediščeno Luhmannovo galaksijo.

Tematski blok "Oikos ekonomije in ekologije" eksplicitno razpira vprašanje ali ni prav diskurz Znanosti tisti, ki nas od željenih galaksij ločuje vsaj toliko kot politika, ki kot nadomestek znanstvene legitimacije svojih odločitev medijsko instrumentalizira auro harvardskih čudežnih dečkov.

Kot univerzitetna institucija, kar Časopis za kritiko znanosti nedvomno je, čeprav ne stane Univerze enega samega tolarja, seveda ne moremo mimo tega, kar se dogaja v univerzitetnem prostoru. Posredno nas zadene vsaka odločitev Univerze, v kateri ima naš izdajatelj pravico veta pri sprejemanju ključnih odločitev. Če se študentska identiteta v časih papperizacije in razvrednotenja statusa večine diplomskih nazivov res oblikuje na cehovski odklopljenosti od kategoričnega imperativa "študiraj", ki je lasten pojmu študenta, in se uradni predstavniki študentov ne pustijo interpelirati kot Študirajoči kolegi, temveč se nepopustljivo držijo cehovskih prerogativ, potem se zastavlja vprašanje o smiselnosti prizadevanj, da bi Časopis ostal tam, kjer mora biti po svojem interesu (inter esse - biti vmes; brechtovsko: posegati vmes) - med univerzo in študenti.

Andrej Klemenc

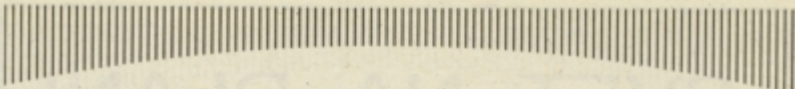

Okolje je dom.

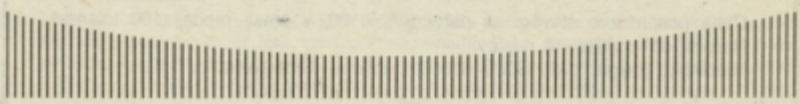
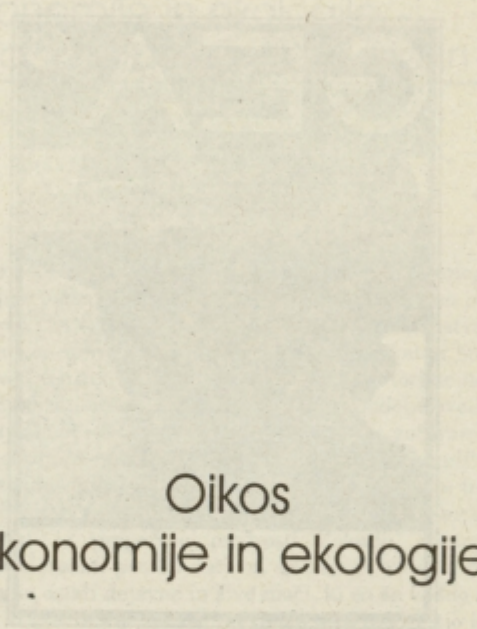
V grški besedi *oikos** se zrcali ujemanje pojmov
okolje in dom,
ki ju moderna civilizacija doslej še ni uspela povezati.
Logično preprosto, a strokovno zahtevno:
okolje moramo negovati in z njim gospodariti kot s svojim domom,
saj to tudi je.

OIKOS d.o.o., Podatki o okolju, Domžale, Ljubljanska 36, 061 714 807:
Zbiranje podatkov, podatkovne baze, GIS,
prostorsko načrtovanje, svetovanje, gospodarjenje
z obnovljivimi naravnimi viri, sistemi ravnanja z odpadki, ekološko
izobraževanje, založništvo, presoja vplivov na okolje, razvojno načrtovanje
na podeželju, razvoj okolju prijaznega turizma, varstvo narave ...

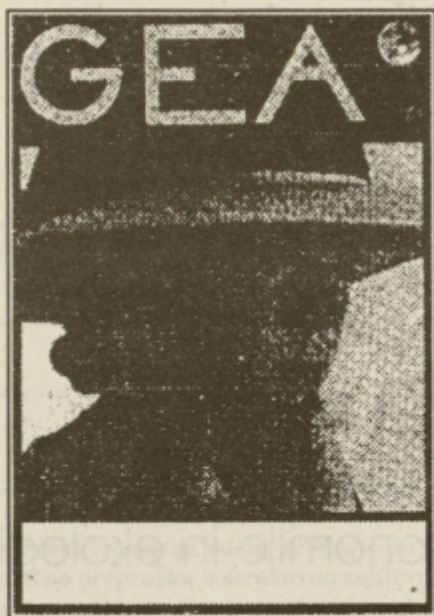
* *oikos*: grško hiša, dom, gospodinjstvo, koren besede ekologija in ekonomija.

Oikos
ekonomije in ekologije

SVET NA DLANI

GEA je poljudnoznanstvena revija, ki odkriva življenje. Kdor jo enkrat spozna, ta ji ostane zvest, kajti revija nima tekmecev.

GEA - revija generacij za vse generacije.

GEA - 12 številke na leto, vsak zadnji teden v mesecu.

GEA za naročnike 10 % cenejša

Ime in priimek

Naslov

Naročnino bom poravnal(a) po prejemu položnic. Naročilo velja do moje pisne odpovedi!

Datum: Podpis:

Cena posamezne številke za naročnike je 90, v prosti prodaji 100 tolarjev!

Naročilnico pošljite na naslov:

Mladinska knjiga, d.d., SOK, 61000 Ljubljana, Šmartinska c. 152.

Oikos ekonomije in ekologije - od gospodinje do menedžerja in nazaj

Andrej Klemenc

Kot je že skoraj splošno znano, pojma ekonomija in ekologija izvirata iz starogrškega pojma *oikos*¹. Pojem ekologije etimološko nima nikakršne zveze s pojmom narave, ki za stare Grke ni bila mrtev objekt znanstvene in tehnične manipulacije, temveč "physis", celota vsega, kar je, v kateri bogovi sicer niso več eno z elementi, temveč jih le pomenijo (Adorno, Horkheimer 1981: 128), toda celo v prvih poizkusih metafizično racionalne podobe sveta se podstat ne more izviti iz pajčolana mitične mreže sveta, polnega začaranih duhovnih sil tudi tam, kjer logos hoče izgnati mitsko kozmogonične utemeljitve sveta.

Za tem, kar so zgodovinarji filozofije z začetka tega stoletja (npr. Vorländer, Windelband in Burnet) razložili kot dogodek naivne in spontane refleksije o narodi, čudež, ki je prapočelo modrosti Zahoda, se zarisujejo stara božanstva. "Ko so elementi postali narava, so odvrgli videz individualiziranih bogov, vendar pa so ostali dejavne in žive moči, ki so še vedno razumljene kot božanske; kadar *physis* deluje, je vsa prežeta s tisto modrostjo in pravičnostjo, ki sta bila Zeusova apanaža" (Vernant 1986: 79).

V konstelaciji mreže elementov duhovnega univerzuma polis narava ne zaseda mesta mrtve substance, ki jo osmišljuje šele spoznavajoči subjekt, ker ta mreža še ni stkana iz pojmov, temveč iz podob, ki so neločljivo povezane z imeni bogov. Nič ne sili v to, da bi se iz *oikosa* razvil pojem okolja, medtem ko razkroj male kmečke posesti in sprememba statusa plemiške aristokracije v zemljiško veleposestniški stan, povzročena z naraščajočim obsegom trgovine in blagovne menjave, kot stvarni prisili izsilita spremembo agore iz središča političnega univerzuma polis v tržnico (Vernant 1986; Thompson 1977). Pojem ekonomije je tako kot vsi filozofski pojmi porojen na atenski tržnici, zgodovinskem mestu rojstva miselne abstrakcije. Vse do Adama Smitha je bila namreč problematika politične ekonomije imanentna vsaki resni filozofiji in je skozi Marxov obrat filozofije kot kritike politične ekonomije hotela zasesti tron izjalovljenih obetov nemške klasične filozofije.

Filogenetsko ima pojem ekonomije svojo zasnovo v oikosu, medtem ko je pomen samovzdržnega gospodarstva/gospodinjstva zgodovinsko ugasnil. Menjave diskurzivnih formacij prekrijejo registre pomenov pojma v zgodovini, vendar šele

1 Doklerjev Grško - slovenski slovar iz leta 1915 ima pod pojmom *OIKOS* in *OIKIA* naštetje naslednje pomena: 1. a) hiša, poslopje, stanovanje, koč, šator; b) soba, hram, dvorana, svetišče, palača, prestolnica, votlina, ležišče, gnezdo; 2. gospodarstvo, gospodinjstvo, domače življenje; a) rodbinsko imetje, premoženje; b) rodbina, družina, posli; 3. domovina, očetnjava.

v diskurzu znanosti pojmi postanejo znaki za stvari, razrešeni moteče večpomenskosti znamenj neidentičnega, ki se skrivajo v njej. Potreben je bil sunek od zunaj, da se oikos poskuša razumeti v navezavi na prvotni smisel in da je filozofija po svoji epistemološki naravnosti postala arheologija védenja.

Sunek je prišel prav z mesta, kjer je so bile zgodovinske naplavine pojmovnih pomenov najbolj radikalno zabrisane - mesta pozitivne matematično naravoslovne epistemologije. Leta 1866 je nemški biolog in kemik Ernst Haeckel osnoval ekologijo - sintetično zmes različnih naravoslovnih ved, kot poddisciplino biologije. Velja za njenega začetnika, ne glede na to, da je bil Malthus v svojem eseju *On the Principles of the Population*, natisnjem leta 1798, z obravnavo problema katastrofalnih posledic eksponentne rasti enega faktorja znotraj zaprtega sistema, veliko bližji današnji teoretski evalvaciji problema in da je pojem v podobnem smislu še prej uporabil že Aleksander von Humboldt⁶. Ekologija kot veda naj bi se ukvarjala z interakcijami znotraj sistemov, ki jih sicer "klasične" discipline obravnavajo le s kategorialnim aparatom ene stroke in zato niso sposobne dojeti kompleksnosti interakcij med živimi organizmi in njihovim okoljem. Ekologija naj bi bila veda o okolju - v svojem hotenju je že latentna kritika pomanjkanja sintetičnega dela v znanosti -, njeno paradoksalno ime "veda o okolju", pa še razkriva vero pozitivne znanosti, da je predmet njene analize narava sama. Ime ekologija je v tem smislu simptom zgrešenega srečanja med znanostjo in naravo (več o tem Nennen 1991: pogl. II).

Potrebno je bilo skoraj še celo stoletje do izida knjige Williama Knappa *The Social Costs of Private Enterprise*, da so postali ekonomisti prvič pozorni na problem ekološkega gospodarjenja. V Knappovi analizi produkcijskih faktorjev se okolje prvič pojavi ne kot "prosta" proizvodna "dobrina", temveč kot produkcijski faktor. Tako je bilo tudi s stališča ekonomije same leta 1958 priznано, da izvor vsega bogastva ni (človeško) delo (v opoziciji do fiziokratske "zemlje"), ampak tudi "delo narave", kot je več kot tričetrto stoletja (1875) prej opozoril Marx v *Kritiki Gothskega programa*.

Marxu vsekakor ne gre odrekat, da je v *Kritiki Gothskega programa* kot filozof videl ne le preko nosov ideologov delavskih strank temveč tudi preko horizonta politekonomov svojega časa. Na tem mestu se ne bom spuščal v problem Marxovega razumevanja narave (Schmidt 1977). Vendar problema socialnih stroškov proizvodnje in njihove internalizacije ni mogoče rešiti s filozofskim opozorilom, da je "narava prav tako vir uporabnih vrednosti kakor delo, ki je samo le izraz neke naravne sile, človeške delovne sile" (Marx 1977: 486). Dokler "storitvam" narave predcimiramo delo, ki je v Marxovi filozofiji tista specifična razlika, ki loči človeka od opice (narave), potem dialektični um spet enkrat izvaja salto mortale, v dobri veri, da se bo ujel na noge. Razlika med "delom narave" in "človeškim delom" je ukinjena v "človeškem delu, ki je samo le izraz neke naravne sile", namesto da bi bila tematizirana diferenca med enim in drugim.

V nasprotju s Heglovo koncepcijo krožnega procesa večnega vračanja enakega v sferi narave, medtem ko spirala kot metaforična prispodoba za gibanje duha že predpostavlja tisto neomejenost, ki jo je Hegel sam sicer vedno karal in črtil kot "slabo neskončnost", je teoretska fizika od termodinamike naprej razvijala motiv linearno-entropičnih naravnih procesov, ki so danes predmet teorije

fraktalov, teorij kaosa in energetske ekonomije (Kirn 1991; Georgescu-Roegen 1991). Vendar se kljub tej opazki na račun Hegla ne kaže kar tako hitro odreči heglovski analizi zgodovine pojmov.

Historični pogled zgodovine ekonomske teorije nam odkrije v menjavai pojmov, s katerimi se pojasnjuje izvor bogastva, zgodbo zgodovinskega zatona razreda, ki se je legitimiral na simbolični prezentaciji premoči narave in naravne neenakosti. Diskurz naravnega prava je obglavil legitimacijsko moč te prezentacije. Čeprav so, kot se je do sedaj v boju za uveljavitev nove konstelacije diskurzov vedno spodobilo, podolgem in počez padale glave, pa ne glede na število glav, ki so jih odsekale prosvetljene giljotine, ni bilo mogoče obglaviti ekonomske funkcije aristokracije.

"Zemljiška renta" je bil pojem, s katerim se je zgodil heglovski "aufhebung" aristokracije v zgodovini politične ekonomije.² Mitski obseg pomena zemlja, zvezan s svetom dostojanstva iz roda v rod prehajajočih veščin in vedenj ter mitologije krožnega toka ponavljajočih se naravnih ritmov, je bil razvrednoten v posedovanje lastnine, katere vrednost določa trg, sama pa ni utemeljena na trgu. Kultura aristokracije je preživela samo tam, kjer je bil prehod iz ene v drugo diskurzivno formacijo dovolj dolg, da so se plemiški sinovi naučili, da je edina renta, ki zagotavlja aristokratsko življenje, renta, ki jo prinaša denar kot blago oz. obresti kot njegova cena, ali kjer se je statusno legitimacijski simbol visokorodnosti dalo kupovati kot nekoč prej papeževe odpustke in se je dolžnost častnega in zvestega služenja gospodarju dialektično prelevila v dolžnost laskanja.

V obeh primerih pa se je kultura simbolično mitičnega odnosa do narave kot dela produkcijskega procesa uspela ohraniti le tam, kjer je ostala drobna kmečka posest junkerjem, revolucijam in agroindustrializaciji navkljub osnova za pridelavo hrane. Etos oikosa se je ohranil le v kulturi konservativne kmečke srenje. S tem nočem reči, da imajo danes ugovori zdrave kmečke pameti proti stvarnim prisilam klasične tržne ekonomije tisto težo, ki jim jo pripisujejo kmečki veljaki, ko sklicujoč se na "kmeta kot po naravi najboljšega ekologa" nasprotujejo zahtevam "pomeščanjenih" naravovarstvenikov.

Ekonomisti so se lahko spopadli s problemom vrednotenja "dela narave" šele, ko je bilo le-to znanstveno pojasnjeno kot sistemi snovnih in energetskih interakcij. Šele ko filozofsko kategorijo "delo narave" nadomesti znanstvena analitična diferenca med sistemom in okoljem, je mogoče internalizirati eksterne stroške, saj je mogoče z znanstvenim instrumentarijem dokazati, da bo npr. določena terocentrala ob izkoriščanju te in te vrste premoга soraz-

2 "Zemljiška renta" je tudi slepa pega, potlačeno mesto delovne teorije vrednosti in poizkusa historične pojasnitve kapitalistične družbene formacije. Delo Adama Smitha je mogoče razumeti kot klasično tudi v smislu, da njegova analiza produkcijskih faktorjev (proizvodnih vzorcev) obravnava "zemljo", "fizično proizvedeni kapital" (stroje itd.) in človeško delo kot enakovredne, čeprav je človeško delo tisto, ki tvori bogastvo narodov v obsegu, s katerim nevidna roka skrbi za njegovo najbolj racionalno interakcijo z ostalima dvema. Šele radikalna verzija delovne teorije vrednosti je ontologizirala delo v edini izvor bogastva, boj med delom in kapitalom pa kot motor zgodovinskega napredka. Kjer Marx ni sledil lastni ontologizaciji dela, je že uvidel, da je moderna družba strukturno sestavljena iz *treh razredov*: lastnikov zemlje, kapitala in delovne sile. Ti razredi so moderni ravno zato, ker njihova družbena bit ni utemeljena v delu, temveč v njihovem razmerju do blagovne forme kot celične forme družbe.

merno z obratovalnim časom proizvedla toliko in toliko ton žveplovega dioksida, zaradi katerega bo ob predpostavljenih klimatskih pogojih v času t zmanjšan prirast lesne mase gozdov za tak in tak odstotek. Mogoče je oceniti tudi sinergetski učinek proizvodnje ogljikovega dioksida te termocentrale in zmanjšane sposobnosti naravne predelave ogljikovega dioksida v kisik zaradi poškodovanosti gozdov, ki je rezultat proizvodnje "kislega dežja". Vse to je mogoče storiti le ob predpostavki, da je del "dela narave" predpostavljen kot okolje nekega sistema. V našem primeru so to "klimatski pogoji"³.

S problematiko "socialnih stroškov" proizvodnje je dogmatski dremež *homo oeconomicusa*, moškega, ki vedno ve, kaj hoče, ker ga o tem pouči trg, ki dela komenzurabilna blaga z različno uporabno vrednostjo, zmotila mora simptomatičnega vračanja potlačenegega.

Da se je ekonomija sploh lahko vzpostavila kot avtonomen družbeni subsistem, ki ni vezan na moralne norme družbenega občevarja, je morala menjalna abstrakcija postati substancialna sintetična družbena vez. Šele abstrakcija od katerekoli naravne lastnosti stvari omogoča univerzalizacijo blagovnega občevarja. Abstrakcija od snovno energetskih interakcij, ki potekajo v ozadju interakcij med lastniki blag, je nujna zgodovinska cena vzpostavitve ekonomije. Toda vsebina potlačitve spregovori v formi abstraktnega znanstvenega diskurza, ki se ne opira na metaforiko "dela narave", temveč na racionalno argumentativni kalkulaciji nezaželenih stroškov produkcije, ki jih na klasični utemeljitvi ekonomije vzpostavljene institucije trga niso sposobne zaznati.

Zato za ekonomski proces ne more več veljati zgodovinski postulat emancipacije ekonomije, ki veleva obravnavati blaga, "kot da bi v njih narava zadržala svoj dih" (Sohn-Rethel), temveč ga je potrebno obravnavati z vidika razlike dveh sistemov - sistema energetsko snovnih procesov in sistema uvrednotenja kapitala.

Vendar ekonomija, veda o družbi, ki se je najdalj časa držala paradigme klasične mehanike (Georgescu-Roegen 1991: 59), za to ni imela ustreznih epistemologije. Izposoje konceptov iz termodinamike pa so vodile k temu, da so pionirji energetske ekonomije v stroškovni analizi začeli operirati z nediferenciranim pojmom "energije", kot občim ekvivalentom stroškov vseh interakcij, in tako kot nadomestek za denar kot merilo vrednosti dobili še bolj abstrakten pojem, ki ga za razliko od denarja tudi ni mogoče empirično uporabljati kot generaliziran medij ekonomskega občevarja.

Hermanu E. Dalyju⁴ gre zasluga, da je na podlagi pionirskega dela Nicholasa Georgescu-Roegna vzpostavil vodilno diferenco med sistemom energetsko

3 Vendar je tudi klimatske pogoje mogoče analizirati sistemsko teoretično: termocentrala, ki ji javnost na podlagi znanstvenih študij o njenem vplivu na kvaliteto zraka v mestu naprti levji delež krivde za smog v zimskih mesecih, lahko npr. naročila študijo, ki bi dokazala, da so klimatski pogoji sami nek sistem, ki je v veliki meri rezultat velikega deleža individualnih kurišč pri oskrbi mesta s toplotno energijo. Če bi mesto individualna kurišča nadomestilo s sistemom daljinskega ogrevanja, bi se klimatski pogoji v mestu spremenili do te mere, da bi bilo dolgoročno učinkoviteje in ceneje postaviti sistem daljinskega ogrevanja in zgraditi novo centralo, kot pa naprtiti sedanji breme 95-odstotnega razžvepljevanja.

4 Prevod njegovega teksta "Ekonomika in vzdržljivost: za ekonomijo ravnovesnega stanja" objavljamo v tej številki Časopisa. Ob terminu "ekonomija ravnovesnega stanja" je treba →

snovnih interakcij, ki imajo linearno entropični značaj in, subsistemom krožnega toka menjalnih interakcij⁵. Noben holističen spoj ekonomije in ekologije ni mogoč, temveč je treba ekonomski sistem obravnavati kot dva subsisterna, ki ne moreta imeti skupne epistemologije in sta drug za drugega okolje. S tem je pojem okolja tudi v ekonomiji izgubil svojo nedolžnost in postal prazno mesto, preostanek, ki ostane po racionalizaciji, utemeljeni na vodilni zarezi. Toda s tem, ko je racionalni diskurz reflektiral svojo performativno razsežnost in "ve, da vidi, da ne vidi" (Luhmann), je na praznem mestu preostanka pustil prostor za mimetične prakse, ki so onstran diskurzivne zareze sistema, formirajo pa tiste identitete in življenjske stile, ki lahko prevzamejo nase ob teoretični redifiniciji trga in njegovi politični reinstitucionalizaciji etični imperativ ohranjanja fizičnih in estetskih vrednot naravnega okolja.

Problema internalizacije ekonomskih eksternalij ekonomski sistem ne more rešiti po kriterijih, ki so imanentni krožnemu toku menjave, ali kot pravi Herman E. Daly - "trg si svojih meja ne more postavljati sam". Kot primer daje morski zaliv kot zaprt sistem. Če prepustimo trgu, kot najboljšemu mehanizmu alokacije kapitala tudi nalogo, da ugotovi, kje so meje reprodukcijske sposobnosti zaliva kot biotopa, lahko predpostavimo, da se bo to zgodilo šele, ko bo ujeta zadnja riba. Takrat se šele izkaže, da denarja ni mogoče jesti, toda pokaže se tudi to, da je z denarjem mogoče investirati v razvoj "zvitosti urna", ki naj bi nas oskrbel s sredstvi, ki nam bodo naredila dostopna in ekonomsko rentabilna oddaljena lovišča. Toda danes je še vsak povprečen potrošnik v visokorazvitih potrošniških družbah informiran o tem, da novih lovišč ni več ali pa so stroški za njihovo izkoriščanje ne le visoki v ekonomskem smislu, temveč zahtevajo tudi izredno visoke stroške politične legitimacije.

Internalizacija socialnih stroškov je postala eden glavnih problemov sodobne ekonomske teorije, ekološki davek pa najsplošnejše ekonomsko sredstvo politike varstva okolja v razvitem kapitalističnem gospodarstvu. "Pa vendar podatki, ki jih navaja Horvat, kažejo, da v resnici tako imenovani ekološki davek veliko bolj kot ekološkimi ciljem služi polnjenju državne blagajne s pomočjo politično zelo produktivne legitimacije", je zapisal kolega Janez Šušteršič na 37. strani revije, ki jo držite v rokah.

Če si trg ne more postavljati meja sam, kot trdi Daly, in če je politični proces vsaj tako nepopoln mehanizem alokacije kot trg, kot dokazuje v navezavi na tu objavljeni tekst Andreja Horvata Janez Šušteršič v svojem tekstu "Okolju prijazna" javna izbira?", ali ne ponuja model vzdržljivega potrošništva (sus-

♦ povedati, da se ga ne sme zamenjevati s stanjem ekonomskega ravnovesja, ki pomeni, laično rečno, usklajenost ponudbe in povpraševanja. "Ekonomija ravnovesnega stanja" pa zahteva usklajenost fizičnih in snovnih inputov in outputov ali povedano drugače, zagotavljanje reprodukcijske sposobnosti ekosistema kot okolja menjalnega toka.

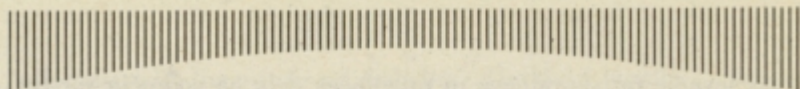
5 Krožni tok menjave je združen s fizikalnim tokom snovi in energije, ki pa ni krožen tok snovi in energije je konec koncev linearen in brez zavojev, začenjajoč se z izčrpavanjem virov z nizko entropijo iz okolja, končuje pa se z onesnaženjem okolja in odpadki z visoko entropijo. Snovi lahko recikliramo, ker pa nobeno recikliranje snovi ni stoo odstotno, recikliranje energije pa ni izvedljivo, je tok snovi in energije (ali pretok) navezadnje linearen..... Preučevati gospodarstvo s krožnim tokom, ne da bi upoštevali pretok, je podobno kot študij fiziologije s sistemom obtočil, ne da bi kdaj omenili prebavni trakt." (Daly 1991: 77)

tainable consumersim) tisto politično reinstitucionalizacijo trga, ki omogoča gospodinji, da v racionalno izbiro vkalkulira tudi etični imperativ ohranjanja ponovno začarane narave?

Institucionalni kontekst vzdržljivega potrošništva po drugi strani omogoča menedžerju, da se obnaša kot dobra stara gospodinja, ki ve, da "vsaka reč še enkrat prav pride" in jo shrani, namesto, da bi jo med sanjarjenjem o tem, kako si bo enkrat v prihodnosti lahko privoščila lepšo in boljšo, vrgla proč. S tem bi politiko razbremenili pritiska, da prevzame moralni imperativ ohranjanja okolja izključno nase in se postavlja v vlogo (neučinkovitega) vrhovnega moralnega razsodnika ter spet gradi tron, ki so mu moderne družbe odrekale legitimnost.

Literatura

- ADORNO, Theodor Wiesengrund, HORKHEIMER Max (1981): "Pojem razsvetljenstva," v: *Kritična teorija družbe*, Cankarjeva založba: Ljubljana.
- DALY, Herman E. (1990): "Economy and Sustainability: Toward Steady State Economy", v: H. Daly in J. Cobb: *For the Common Good: Redirecting the Economy Towards Community, the Environment and a Sustainable Future*, Green Print: Hartland.
- DALY, Herman E. (1991): "Krožni tok menjalne vrednosti in linearni pretok snovi in energije: primer napačno postavljene konkretnosti", Zbornik: *Ekologija, energija, entropija*; Aram: Maribor.
- EKINS, Paul: *Sustainable Consumerism*, tipkopis.
- GEORGESCU-ROEGEN, Nicholas (1991a): "Entropijski zakon in ekonomski proces". V: *Ekologija, ekonomija, entropija*. Aram: Maribor.
- GEORGESCU-ROEGEN, Nicholas (1991b): "Ravnovesno stanje in ekološka odrešitev". V: *Ekologija, ekonomija, entropija*, Aram: Maribor.
- HORVAT, Andrej (1991): *Davek na energijo: ekološki ali politični davek?*, tipkopis.
- KIRN, Andrej (1991): "Ekološko entropijska senca človekovega dela", v: *Ekologija, ekonomija, entropija*, Aram: Maribor.
- KOKOT, Marjan (1991): "Sistemska družbena teorija?", *Časopis za kritiko znanosti* 140/141: Ljubljana.
- LUHMANN, Niklas (1991): "Avtopoezis socialnih sistemov", *Časopis za kritiko znanosti* 140/141: Ljubljana.
- LUHMANN, Niklas (1991): "Zaznavanje in komuniciranje spolnih interesov", *Časopis za kritiko znanosti* 140/141: Ljubljana.
- MARX, Karl, (1979): "Kritika Gothskega programa", MEID IV, Cankarjeva založba: Ljubljana.
- NENNEN, Heinz Ulrich (1991): *Ökologie im Diskurs*, Westdeutscher Verlag: Opladen.
- SCHMIDT, Alfred (1976): *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, Europäische Verlagsanstalt: Frankfurt a. M - Koeln.
- SOHN-RETHEL, Alfred (1982): *Duževno in telesno delo*, Krt: Ljubljana.
- ŠEŠERKO, Leon (1986): *Zgodovinskost Heglove Logike*, Obzorja: Maribor.
- ŠUŠTERŠIČ, Janez (1991): "Okolju prijazna" javna izbira?, tipkopis.
- THOMSON, George (1977): *The First Philosophers*, The Camelot Press Ltd.: Southampton.
- VERNANT, Jean Pierre (1986): *Izvori grške misli*, Studia Humanitatis: Ljubljana.
- VORLÄNDER, Karl (1977): *Zgodovina filozofije*, Prvi del, Slovenska matica: Ljubljana.

Davek na energijo: ekološki ali politični davek?

Andrej Horvat

I. Davek na energijo: ekološki ali politični davek?

1. Uvod

Instrumentarij obveznih dajatev kot so davki, pristojbine in prispevki, omogoča gospodarski politiki, da bolj ali manj učinkovito vpliva na gospodarska dogajanja.

Ekološke dajatve omogočajo posameznim gospodarskim akterjem, delujočim znotraj zakonitosti, veljavnih v tržnem gospodarstvu, da sami odločajo o obsegu svojega okolju škodljivega obnašanja in s tem tudi o ceni le-tega.

Ekološki davek naj bi v principu povečal stroške izdelave produktov, ki so okolju škodljivi ali pa so za njihovo proizvodnjo potrebne okolju škodljive snovi, in sicer v idealnem primeru za znesek v višini mejnih stroškov premostitve takšnega onesnaževanja. Problematična pri tem je možnost prevalitve zvišanja stroškov zaradi ekološkega davka na cene produktov z manjšo cenovno prožnostjo povpraševanja (tako imenovana počezna ali indirektna prevalitev), kakor tudi pojav nezaželenih socialnih učinkov pri razdelitvi, če regresivni učinek takega davka izniči progresivni učinek kakega drugega davka. Ekonomsko gledano pelje ekološki davek v internalizacijo eksternih stroškov, ki jih povzroči onesnaževanje okolja. Vendar pa, kakor bomo pojasnili v nadaljevanju, učinkovita rešitev v ekonomskem smislu še ne pomeni učinkovite rešitve tudi v ekološkem smislu.

Makroekonomisti, ki se danes zavzemajo za varstvo okolja, imajo na razpolago vrsto ukrepov ekološke politike, kot na primer:

- nefiskalne ukrepe* (zapovedi in prepovedi, ekološkoplanerski instrumenti, lastninskopravne spremembe, neprisilni instrumenti);
- proračunske ukrepe* (neposredno državno varstvo okolja, subencioniranje okolju prijaznih dejavnosti privatnega gospodarstva,

pospeševanje raziskovalnega in razvojnega dela na področju varstva okolja);

c) *ukrepe, ki implicirajo javne prihodke* (ekolicence in ekološki davek) (WICKE, str. 90).

V pričujočem delu se bom v sklopu ukrepov, ki implicirajo javne prihodke, omejil na ekološke davke in prispevke in poskušal opredeliti njihove funkcije in teoretične cilje.

Sledi razprava o nosilcih ekološkega davka s pozitivnega in normativnega vidika, pri čemer bom posebej poudaril vprašanje razdelitve.

Omenjene teoretične poglede bom poskušal ponazoriti s konkretnim primerom. To bo davek na energijo z razpravo, ki o ekološkem davku poteka v Avstriji in Nemčiji.

1.1. Ekološki davek in/ali ekološki prispevek

Za začetek naj definiram formalno razliko med ekološkim davkom (Ökosteuern) in ekološkim prispevkom (Ökoabgabe). Pri razlikovanju gre predvsem za vprašanje, kam se usmerijo zbrana sredstva in kdo jih usmerja. Ekološki davek se kot večina drugih davkov steka v državno blagajno. Država pa lahko z uvedbo ekološkega davka znižuje tudi katerega od drugih davkov, usmerja denar na primer v sanacijo starih deponij za odpadke, subvencionira ukrepe za varčevanje z energijo, itd. Učinek odločitev, kam tako zbrani denar usmeriti, se potem kaže na celotnem narodnem gospodarstvu. Ali država tako zbrani denar tudi resnično uporabi v ekološke namene, pa je seveda tema, ki zahteva posebno obdelavo.

Za razliko od ekološkega davka pa se ekološki prispevek praviloma pobira za določen namen uporabe in se zbira v posebnem skladu, iz katerega se potem financirajo ekološki projekti in subvencije.¹

2. Funkcije in cilji ekološkega davka

Ekološki davek lahko v produkcijski proces uvedemo pri inputih (surovine, energija), outputih (emisije) ali pa neposredno pri posamez-

1 Vendar pa tudi to zaenkrat še ni čisto tako, saj recimo v Nemčiji "prispevki, glede na svoj zgodovinski razvoj in funkcijo, ki jo imajo v nemškem finančnem sistemu, služijo kot instrument za pokrivanje splošnih finančnih potreb" (NUTZINGER/ZAHRNT, str. 28).

nih proizvodih (na primer pri embalaži). Davki pri inputih - s tem ko zvišajo cene le-teh in tako zmanjšajo ali celo onemogočijo nastajanje za okolje škodljivih emisij - še najbolj ustrezajo ekološkim zahtevam. Davki pri outputih - s tem ko ne moremo vsaki vrsti škodljive snovi določiti tudi ustreznega davka - kaj hitro zadenejo ob svoje meje.² Davki pri outputih so zato učinkoviti predvsem pri škodljivih snoveh, ki se pojavljajo v velikih količinah (SO₂, NO_x).

2.1. "Princip povzročitelja" in "princip stroškov skupnosti"

Težko je odgovoriti na vprašanje, ali lahko z ekološkim davkom resnično dosežemo cilje, ki smo si jih zastavili, ali pa bi bili kakšni drugi ukrepi, skupina ukrepov, nemara bolj ustrezni.³

Ekološki davek je bolj obvezujoč od prostovoljnih ukrepov in spada med ukrepe značilne za "princip povzročitelja",⁴ ki se šteje za socialno bolj pravičnega, kot je "princip stroškov skupnosti".⁵ Tak davek sledi principu "trajnosti naravnih resursov", kar pomeni, da je treba dajati prednost vnaprejšnjemu preprečevanju uničevanja okolja, to je pred poznejšim "zdravljenjem" le-tega (SIMONIS, str. 54).

Zaradi pragmatičnega razumevanja principa povzročitelja se je oblikovalo prepričanje, da postane potreba po financiranju ekoloških programov s sredstvi iz državne blagajne odvečna. S prispevki, torej neodvisno od državnega proračuna, naj bi namreč zbrali dovolj sredstev, potrebnih za ekološke namene.

Po mnenju nekaterih (NUTZINGER / ZAHRT, str. 74) sta vsaj dva razloga za nasprotovanje temu prepričanju:

a) Principa povzročitelja ni mogoče uporabiti pri popraviljanju škod, ki so nastale v preteklosti, kot na primer saniranje deponij za odpadke,

2 Potrebno bi bilo pretirano administriranje, poleg tega pa bi še vedno obstajala možnost zamenjave ene škodljive snovi z drugo.

3 Pri premoščanju ekoloških problemov, na primer pri neposredni ogroženosti zdravja prebivalstva, velikokrat dajemo prednost drugim instrumentom pred ekološkim davkom. Zapovedi in prepovedi so recimo bolj primerne v primeru emisije zdravju škodljivih snovi v kakem naselju.

4 Verursacherprinzip; uporabnik določene naravne dobrine nosi določene stroške.

5 Gemeinlastprinzip.

regulacija škod, nastalih z umiranjem gozdov, uvajanje ekoloških programov za varstvo podtalnice, tal in okolja nasploh. Zato bo ekološka politika v prihodnosti zaradi poprejšnjega "Non-Decision-Making"-a potrebovala bistveno večja sredstva iz državnega proračuna.

b) Upravni, izvršilni in kontrolni ekološko-politični aparat še ni dovolj izdelan. Zabloda je pričakovanje, da bi deregulacija javnopravno urejenih področij in prehod na fleksibilnejše, tržno usmerjene ukrepe pomenila tudi opustitev vpliva državne uprave na financiranje ekoloških programov. Zmotno je namreč mnenje, da bi se ob vedno večjih uspehih na področju varovanja narave zmanjšali tudi upravni stroški le-tega.⁶

Zaradi tega se pri financiranju ekoloških programov ne moremo zanašati samo na krmilno funkcijo ekološkega prispevka in tako zbranih, na daljši rok vedno manj izdatnih sredstev.⁷

Ekološka politika mora potemtakem upoštevati tako princip povzročitelja kakor tudi princip stroškov skupnosti.

2.2. Razlogi za uvedbo ekološkega davka

V primerjavi z nefiskalnimi instrumenti, ki na primer predpisujejo mejne vrednosti emisije ali racionirajo porabo energije, je ekološki davek signal za trg in tako pelje k boljši alokaciji naravnih resursov.⁸ To velja ob predpogoju, da podjetje lahko spreminja obseg uporabe produkcijskih faktorjev, potrebnih za proizvodnjo določene dobrine, in da možnosti za substitucijo proizvodnih postopkov niso enake.⁹

Če lahko podjetje, ki minimizira svoje stroške, z lahkoto nadomesti dani obdavčeni input, bo izkoristilo možnost substitucije in okolju škodljivi input nadomestilo z relativno cenejšim, za okolje prijaznejšim inputom. Če je substitucija tega inputa v kakem drugem proizvodnem

6 Večje in ostrejšje ko postajajo zahteve pri varovanju narave, zahtevnejša postajata tudi planiranje in kontrola.

7 Glej poglavje 2.4.

8 Glej poglavje 5.

9 V tej zvezi emisije prištevamo k produkcijskim faktorjem, čeprav tehnično predstavljajo "output". Ker pa skupnosti povzročajo stroške, jih lahko v ekonomski analizi pojmujejo kot "input", torej kot produkcijske faktorje (GRAVELLE/REES, str.174).

postopku težja, bo podjetje minimiziralo svoje stroške z varčevanjem pri drugih inputih ali z učinkovitejšim izkoristkom potrebnega (a sedaj dražjega) inputa.

Ekološki davek med drugim spodbuja tudi tehnološki napredek gospodarstva, saj lahko podjetja količino okolju škodljivih inputov omejujejo tudi z uporabo nove tehnologije. Pri tem nastane na trgu razvojni proces, s katerim se država finančno bistveno razbremeni.

2.3. Neuspeh tržnega mehanizma kot razlog za ekološki davek

Nujnost, da v tržno usmerjenem sistemu država poseže na področje varstva okolja, izhaja iz dejstva, da trg ne more učinkovito reševati vseh problemov, ki so nastali na njem in z njim. Tako tržni stroški naravnih dobrin niso enaki dejanskim družbenim stroškom, saj je tržna cena za zrak in vodo enaka nič, medtem ko je družbena, resnična cena teh dobrin v vsakem primeru večja od nič.

Eksterni učinek se v najsprejnejši obliki pojavi zmerom takrat, ko vpliv gospodarskih dejavnosti kakega subjekta na nek drug subjekt v cenovnem sistemu ni zajet ali pa je zajet nepopolno (NICHOLSON, str. 696). To pa pomeni, da določene stroške ali del stroškov kake dejavnosti nosi oseba, ki od le-te ni imela nobenih koristi.

Negativni eksterni učinki nastopijo v primeru ekološke politike takrat, ko porabnik naravnih dobrin¹⁰ ne plača stroškov uporabe teh dobrin. Vsi stroški ali del teh stroškov se prevali ne samo na naravo (temperaturne spremembe v zemeljski atmosferi, izumiranje gozdov ter živalskih in rastlinskih vrst), temveč tudi na ljudi. Življenjska raven se zniža, kar spremljajo pojavi kot: bolezni zaradi onesnaženosti okolja, zmanjšanje kakovosti življenja, premoženjske izgube.

2.4. Krmilna funkcija nasproti fiskalni funkciji ekološkega davka

Večina reformnih predlogov predpostavlja, da bi ekološki davki lahko prevzeli krmilno in fiskalno funkcijo v primeru, če bi davke z največjim prihodkom v državno blagajno (davek na dohodek, davek na dodano

10 Recimo emitent okolju škodljivih strupov ali uporabnik neobnovljivih resursov.

vrednost) v tej funkciji zamenjali ekološki davki (NUTZINGER / ZÄHRNT, str. 62, 63).

Prispevki s fiskalno funkcijo v davčnem sistemu morajo zadevati dogodke, ki v določenem časovnem razdobju ne izgubljajo pomembnosti. Pri izračunavanju prispevne stopnje je treba paziti, da obremenitev, ki jo tak prispevek povzroči, ne spodbudi izogibanja takim dogodkom, ker bi to ogrozilo celotno javnofinančno konstrukcijo sistema.

Prispevki s krmilno funkcijo morajo vplivati na ekološko relevantne proizvodne in potrošne odločitve tržnih subjektov. Biti morajo obremenilni za dogodke, ki so z ekološkega vidika nezaželjeni in bi zato bili potrebni substitucije. Finančni uspeh tako povzročenih prispevkov je kratkoročno zagotovljen, dolgoročno pa to nikakor ne more biti osnova za pokrivanje državnih finančnih potreb, saj uspešnost krmilne funkcije v daljšem obdobju povzroči zmanjševanje obsega onesnaževanja in s tem tudi osnove za ekološke prispevke.

Čeprav smo zgoraj v glavnem obravnavali krmilno funkcijo ekološkega davka, pa je za aktualno gospodarsko politiko bolj v ospredju fiskalna funkcija¹¹ ekološkega davka. Iz ekonomskih razlogov (večja učinkovitost) pa je treba vseeno dati prednost krmilni funkciji, kajti le-ta povzroča izboljšanje celotne alokacije resursov (BENKERT / BUNDE/HANSJÜRGENS, str. 84).

Vendar pa lahko ekološki davek popolnoma izgubi svoj koristni alokativni učinek, če dajemo prednost fiskalni funkciji pred krmilno.

Za uveljavitev ekološkega davka je zato pomembna zahteva po nevtralni rasti državnih prihodkov (skupni prihodek države mora ostati tudi po nastopu ekološkega davka nespremenjen) (BAYER / PUWEIN, str. 29). To običajno poskušamo doseči z znižanjem obstoječih davkov, obseg znižanja pa je zelo odvisen od cenovne prožnosti povpraševanja (glej poglavje 4.2.).

3. Teoretični prispevki

3.1. Model Pigoujevega davka

V dvajsetih letih tega stoletja je A. C. Pigou razvil enostavni model ekološkega davka, ki ga danes imenujemo po njegovem avtorju. S

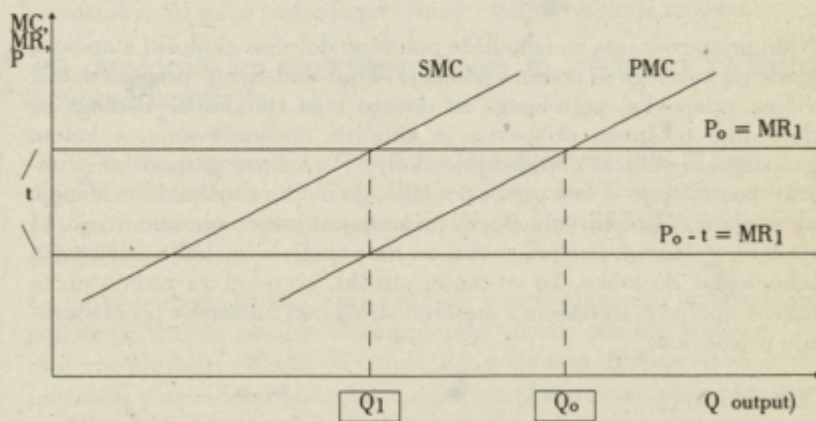
¹¹ Ekološki davek kot sredstvo financiranja države; kjer je davek na energijo, kot eden od posrednih davkov, prav gotovo izdatnejši vir.

pomočjo tega davka pride, seveda teoretično, do izenačitve med privatnimi in družbenimi mejnimi stroški (mejnimi koristmi) in kot tak pripelje do internalizacije eksternih učinkov (NICHOLSON, str. 701).

Vzemimo primer podjetja, ki proizvaja samo en produkt in pri tem z emisijo škodljivih substanc onesnažuje zrak. Stroškov onesnaževanja ne nosi samo podjetje, marveč vsi posamezniki, ki jim onesnažen zrak škodi. Obstaja torej eksterni učinek, kjer so družbeni mejni stroški večji od privatnih mejnih stroškov podjetja.

Na grafu lahko vidimo, da podjetje, ki minimizira svoje stroške, proizvaja količino produkta Q_0 , kjer so mejne koristi podjetja enake njegovim privatnim mejnim stroškom ($MR = PMC$):

Graf 1. Internalizacija negativnih eksternih efektov s pomočjo Pigoujevega davka

MC = mejni stroški

SMC = družbeni mejni stroški

PMC = privatni mejni stroški podjetja

MR = mejna koristnost produkta za podjetje

P = cena proizvoda = mejna koristnost brez davka (ob predpostavki popolne konkurence; $P = MR$)

t = emisijski davek na enoto povzročene škode

$P + t$ = cena skupaj z davkom = mejna koristnost z davkom

($P + t = MR$)

Q = output proizvedenega produkta ali output ustrezne emisije

V razmerah popolne konkurence je cena produkta, ki ga proizvaja podjetje, podana. Da bi lahko mejne stroške, ki jih povzroča onesnaženost zraka, internalizirali (tudi vključili v stroške podjetja), moramo uvesti davek, in sicer v višini, ki ustreza razliki med privatnimi in družbenimi mejnimi stroški (vertikalni razdalji med krivuljama).

Podjetje, ki minimira stroške, bo potem zmanjšalo svoj output do točke, v kateri so premostitveni mejni stroški in davek na enoto enaki (Q_1). Če je davek točno izmerjen¹², bo podjetje proizvajalo ravno toliko kot v primeru, da bi moralo dejansko nositi dodatne stroške.¹³ (NICHOLSON, str. 701).

Poleg Pigoujevega, ki sodi na področje teorije blaginje, sta se mi v teoriji zdela pomembna še dva prispevka, ki sta kot sredstvo ekološke politike uporabila davčni sistem; prispevek Baumola in Oatesa in pa Solowov prispevek (GABLER Wirtschafts-Lexikon, str. 2061).

3.2. Baumol/Oates

Njun prispevek ima za izhodišče politično določen ekološki standard, glede na katerega se potem s pomočjo "Trial-and-Error" procesa določi višina prispevka, potrebnega za doseg tega standarda. Podlaga za določanje takšnega prispevka je količina onesnaževanja, s katero gospodarski subjekt obremenjuje okolje. Posamezni gospodarski subjekti posredujejo višino prispevka tako, da mejne stroške, ki nastanejo ob uvajanju čistejših tehnologij, primerjajo z mejno obremenitvijo, ki nastane s plačevanjem prispevka, ter nato vpeljejo za okolje prijaznejšo tehnologijo do točke, ko so mejni stroški, potrebni za zadnjo enoto takšne vpeljave, izenačeni z mejnimi stroški, ki nastanejo pri plačevanju prispevka.

3.3. Solow

Model Solowa vsebuje obdavčitev na ravni surovin. Surovine se obdavči v višini predvidenih stroškov, ki nastanejo zaradi onesnaževanja v primeru za okolje najslabše možne alternative. Na produkcijskih stopnjah, ki sledijo, je možno tudi vračanje sredstev, če prizadeti proizvajalec dokaže, da je dejansko povzročeno onesnaževanje manjše od predvidenega maksimalnega onesnaženja.

¹² Če ustreza razliki med skupnimi družbenimi stroški in stroški podjetja.

¹³ Če bi proizvajalo output, kjer so $MR = SMC$; zopet Q_1 .

4. Nosilci ekološkega davka

4.1. Normativni in pozitivni vidik

Ko se sprašujemo o nosilcih ekološkega davka, se vedno znova znajdemo pred problemom določanja tistega, ki bi stroške davka moral nositi (normativna določitev), in onega, ki te stroške dejansko nosi (pozitivna določitev).

Pri normativni določitvi imamo na izbiro po eni strani princip povzročitelja in po drugi strani princip stroškov skupnosti (glej poglavje 2.1.).

S pomočjo pozitivne določitve pa poskušamo ugotoviti, ali je nosilec davka podjetje samo (oziroma njegovi lastniki), torej povzročitelj onesnaženja, ali pa so to potrošniki, ki kupujejo njegove produkte. V glavnem je zaželeno, da se teža bremena porazdeli med podjetje in potrošnike, ali pa jo podjetje prevzame v celoti na svoja ramena.

4.2. Možnosti za prevalitev davka in cenovna prožnost povpraševanja

Da bi lahko odgovorili na vprašanje o pozitivnem vidiku, torej kdo dejansko nosi stroške davka (podjetje ali potrošnik), moramo preveriti vse možnosti za prevalitev davka, ki jih ima obdavčeno podjetje (BAYER/PUWEIN, str. 23).

Če lahko podjetje strošek davka vključi v ceno končnega proizvoda, je potrošnik končni nosilec davka, čeprav davek plačuje podjetje. Ta možnost prevalitve davka na potrošnika pa je zelo odvisna od cenovne prožnosti povpraševanja, torej od relativne spremembe povpraševanja po določeni dobrini, do katere pride zaradi relativne spremembe v ceni te dobrine:

$$e = \% \text{ spremembe povpraševane količine} / \% \text{ spremembe cene}$$

Večja kot je prožnost povpraševanja (absolutno, $e < -1$) po dani dobrini, večja je možnost potrošnika za zamenjavo te dobrine s kako drugo in manjša možnost proizvajalca za prevalitev davka na njeno končno ceno.

Tako je pri blagu s prožnim povpraševanjem največkrat nosilec davka podjetje, medtem ko pri blagu s togim povpraševanjem podjetje prevali svoje stroške z lahkoto na potrošnika.

Kljub temu, da uvedba davka na energijo spodbudi varčevalne ukrepe (zmanjšano porabo) v industriji in pri potrošnikih, pa ustvari tudi določene prihodke. Če recimo uvedemo 10-odstotni davek na energijo pri končnem porabniku in se zaradi tega zviša povprečna cena energije za 10%, se zmanjša poraba energije (kar se ugodno kaže tudi pri narodnem dohodku), pri prožnosti 0,5, za 5%.

Tabela 1 prikazuje cenovno prožnost povpraševanja po energiji nekaterih avstrijskih industrijskih sektorjev:

Tabela 1. *Dolgoročna cenovna prožnost industrijskih sektorjev v obdobju 1964-1983*

Sektor	Prožnost
Elektrika	-1,44
Stroji	-0,88
Premogovništvo	-0,84
Les	-0,79
Livarstvo	-0,78
Železarne	-0,78
Usnje	-0,76
Steklo	-0,48
Živila	-0,44
Oblačila	-0,39
Tekstil	-0,23
Kemija	-0,19
Vozila	-0,14

VIR: Payer, str. 91.

Obstaja pa še druga možnost za prevalitev stroškov davka, in sicer tako imenovana počezna ali indirektna prevalitev,¹⁴ ki nastopi pri proizvodnji več produktov z različnimi cenovnimi prožnostmi (BAYER / PUWEIN, str. 24).

Če se obdavči proizvodnja dobrine, ki ima višjo cenovno prožnost in pri kateri bi bila prevalitev stroškov davka v primeru proizvodnje samo enega produkta teoretično nemogoča, lahko podjetje v primeru proizvodnje več produktov zviša ceno produktom (katerih cenovna prožnost

14 Querüberwälzung.

je nižja), ki niso obdavčeni. Tako se davek zopet prevali na potrošnike, in sicer prek proizvodov, ki sploh niso bili obdavčeni.

Krmilna funkcija davka je v tem primeru sploh izničena. Porabnik še naprej, in to po enaki ceni kot pred uvedbo davka, kupuje enake količine za okolje škodljivega proizvoda.

5. Primer ekološkega davka: davek na energijo

5.1. Cilji uvedbe davka

Poraba energije v podjetju je v večini primerov tesno povezana s količino emisije, ki jo posreduje v okolje. Na mnoge proizvodne procese v podjetjih, v katerih se proizvajajo "okolju škodljivi" proizvodi (plastika, mnoge kemikalije), lahko energetski davek vpliva tako, da spremenijo svoje okolju škodljivo obnašanje. V tej zvezi lahko energetski davek delno nadomesti emisijski davek ter obdavčitev proizvodnje za okolje škodljivih proizvodov, čeprav možnost za indirektno prevalitev to funkcijo zelo omejuje.

5.2. Načini izračunavanja

Porabljeno količino energije lahko prikažemo na dva načina, in sicer kot število porabljenih enot energije (količinski davek) ali kot ceno porabljenih enot energije (vrednostni davek) (BAYER/PUWEIN, str. 21).

S količinskim davkom se izognemo popačenju, do katerega lahko pride v primeru nihanja cen energije, vendar pa po drugi strani količinski davek ostane ob nastopu inflacije enak in se kot tak v določenem časovnem razdobju realno zmanjša. Zato bi bilo potrebno razviti mehanizem, ki bi z določenim inflacijskim indeksom ohranil količinski davek na realni ravni tudi po nastopu inflacije, ali pa neposredno zvišati davek (kar v večini primerov, zaradi političnega pritiska, pelje k dolgoročno realno nižji davčni stopnji).

Vrednostni davek pa se ponavadi določi kot odstotek od cene porabljene energije. Prednost tega načina je, da se s splošnim zvišanjem ravni cen avtomatično zviša tudi davek in ga tako ni treba

zviševati neposredno. Vendar pa v primeru nihanja cene energije, s katero vzporedno niha tudi višina vrednostnega davka, obstaja nevarnost preobremenitve podjetij in gospodinjstev v časih, ko je cena energije visoka. Z ekološkega vidika tako težimo k dolgoročnemu zmanjšanju porabe energije (glede na relativno rast narodnega dohodka), seveda pa bi bilo idealno približevanje k ničelni stopnji rasti. (Od obdobja rasti cene nafte v osemdesetih letih se je poraba energije v primerjavi z narodnim dohodkom v Avstriji, kjer se energetske davke trenutno določa vrednostno, zmanjšala.) (PAYER, str. 56)

Ker povpraševanje po energiji v določeni deželi tendenčno raste z njenim gospodarskim razvojem, bi bilo treba v sam sistem vgraditi mehanizem, ki bi preprečeval neprestano večanje porabe energije. Neposredno zvišanje davčnih stopnje bi bilo v načelu sicer možno, a politično zmeraj težko izvedljivo.

Količinski davek tega cilja sploh ne doseže, ker ne vsebuje notranjih mehanizmov, ki bi upoštevali inflacijo, vrednostni davek pa se zviša zgolj v primeru inflacije (torej nominalno) ali pa ob splošnem zvišanju ravni cen.

Učinkovit avtomatični mehanizem bi lahko bil zakon spremenljivih davčnih stopenj, kjer bi bila davčna stopnja prilagojena indeksu rasti in bi se tako primerno povečevala.

5.3. Razlike v obdavčitvi nosilcev in porabnikov energije

Da bi razlikovali med "okolju neprijaznimi" in "okolju prijaznimi" energetske viri (da bi zmanjšali emisije) ter med "redkimi" in "obnovljivimi" energetske viri (da bi spodbudili varčevanje z viri in pospeševali raziskave in razvoj alternativnih energetske virov), predlagajo različno stopnjo obdavčitve nosilcev energije.

V Avstriji so nosilci energije različno obdavčeni (glej Tabelo 2), čeprav ne vedno v skladu s kriteriji, ki smo jih navedli zgoraj. Davčne stopnje so določene kot različne procentualne stopnje produkcijske cene tone, litra ali kilovatne ure. Tudi za gospodinjstva in industrijo so davčne stopnje različne, pri čemer so stopnje za gospodinjstva višje kot za industrijo, kar deluje ne samo regresivno, ampak celo pospešuje porabo (energija, ki se porablja v velikih količinah, je tako na enoto cenejša, kakor če se porablja v majhnih količinah).

Tabela 2. Davčne stopnje po nosilcih energije; junij 1986

Porabnik	Davčna stopnja
premog/industrija	0,0%
premog/gospodinjstva	20,0%
teško kurilno olje/industrija	0,0%
lahko kurilno olje/industrija	5,2%
kurilno olje/gospodinjstva	42,5%
diselsko gorivo	124,2%
normalni bencin	132,0%
super bencin	148,3%
elektrika/industrija	0,0%
elektrika/gospodinjstva	20,0%
zemeljski plin/industrija	0,0%
zemeljski plin/gospodinjstva	20,0%
les	10,0%

VIR: PAYER, str. 25.

Iz tabele je razvidno, da energetske davke v Avstriji izpolnjuje predvsem fiskalno funkcijo ekološkega davka; do varčevanja z resursi ali zmanjšanja škodljivih emisij prihaja tako prej slučajno kot pa namerno.

II. Razprava o uvedbi ekološkega davka v Avstriji in Nemčiji

Razprava o uvedbi ekološkega davka teče na dveh, s političnoekonomskega vidika tradicionalno nasprotujočih si pozicijah. Na eni strani imamo ekstremne zagovornike trga, za katere je svobodno delovanje tržnih zakonitosti alfa in omega ekonomske znanosti, na drugi strani pa fundamentaliste, ki menijo, da je vse probleme mogoče odpraviti s pomočjo intervencij države in za to potrebnega aparata. Čeprav se razprava odvija med tema dvema ekstremoma, pa prihaja do zблиževanj in spoznanja, da je treba delni prav priznati tudi drugi strani.¹⁵

¹⁵ Instrumenti tržnega gospodarstva, kot je na primer svobodno oblikovanje cen, kakor tudi pravno-politični instrumenti države (mejne vrednosti, prepovedi) dobijo smisel šele, ko nastopajo povezano.

1. Nemčija

Davčni sistem, ki je v Nemčiji trenutno v veljavi, izpolnjuje predvsem fiskalno funkcijo davčnega sistema. Pravzaprav pravno reguliranega obdavčenja energije ni, če seveda izvzamemo davek na dodano vrednost, ki je v določenem smislu še najbolj podoben davku za energijo (NUTZINGER/ZAHNRT, str. 20, 42).

Nemški davčni sistem sloni na dveh "stebrih", in sicer na davku na dohodek ter na davku na dodano vrednost, ki skupaj predstavljata kar dve tretjini vseh z davki zbranih sredstev. Če dodamo še obrtni in korporacijski davek ter davek za mineralna olja in tobačni davek, znese to celih 90% davčnih virov. Tako je znašal leta 1985 v Nemčiji prihodek od različnih davkov za izdelke iz rudninskih olj 25.600, od plina 2.300 in od električne energije 4.100 (vse izraženo v milijonih) DEM, kar je takrat predstavljalo dobrih 7,5% z davki zbranih sredstev (NUTZINGER/ZAHNRT, str. 44, Tab.1). Ekološki davki bi lahko bili po mnenju nekaterih (glej zgoraj) "steber" davčnega sistema.

1.1. Prispevek za odpadne vode

Že od leta 1981 obstaja v ZRN prispevek za odpadne vode, ki pa velja za zgrešenega v tem smislu, da je resničnost podatkov o onesnaženosti, ki jih posredujejo podjetja prostovoljno in ki so potem osnova za določanje višine prispevka, moč preverjati samo z naključnim jemanjem vzorcev. Tudi sama prispevna stopnja je daleč pod ravniyo stopnje, ki bi omogočala pridobitev sredstev potrebnih za dejansko očiščenje odpadnih voda. Tako bo prispevna stopnja šele leta 1999 dosegla nujni nivo, ki ga je "Svet za vprašanja okolja" (Rat für Umweltfragen) določil že v 70. letih.

Velika večina podjetij plačuje zmanjšano prispevno stopnjo ali pa sploh nobene. Težišče aktivnosti je bilo prenešeno na očiščevanje odpadnih voda, da bi se izognili davkom.

1.2. Nadaljnji predlogi

Oktober 1988 je "Umwelt- und Prognoseinstitut" (UPI) v Heidelbergu podal predlog, v katerem je bilo predstavljenih 11 različnih davkov (za energijo, rudninska olja, odpadke, izdelke, tla, vodo, reklame, tobak, kmetijstvo, oboroževanje in pristojbine za vzletanje letal), s katerimi naj bi obdavčili 35 različnih proizvodov in oblik porabe, ki škodujejo okolju. Letno bi tako zbrali okrog 210 milijard DEM, kar bi v določenem delu nadomestilo tudi druge davke (NUT-

ZINGER/ZHRNT, str. 23; podrobneje v: Umwelt- und Prognoseinstitut Heidelberg: "Ökosteuern als marktwirtschaftliche Instrumente im Umweltschutz. Vorschläge für eine ökologische Steuerreform." UPI-Bericht 9, April 1988).

Podoben predlog je podal JÜTTNER (DIE ZEIT 25/89, str. 33), ki trdi, da bi tak davčni sistem "navrgel" od 70 do 210 milijard DEM (približno 10% narodnega dohodka). V tem modelu je poudarek predvsem na ekoloških ciljih, socialni odgovornosti in mednarodni konkurenčnosti. Da bi poravnali negativne distributivne učinke, Jüttner predlaga poravnalna plačila.¹⁶ Predlaga rešitev, ki jo sestavljajo: en ekološki davek, ki služi za refinanciranje in poravnavo negativnih učinkov, in namenski prispevki (financiranje ekoloških raziskav, ekoloških projektov). Novi davčni sistem naj bi tako pomenil razbremenitev dela kot produkcijskega faktorja in obdavčitev trošenja narave in okolja nasploh. Podobno argumentira tudi sociolog in ekonomist HUBER (glej MOZ 11/90, str. 3 in dalje), ki se trudi tržno gospodarstvo ekološko moderinizirati s tem, ko hoče "eko-dirigizem" zamenjati z ekološko orientiranimi in osveščeniimi tržnimi subjekti.¹⁷ Huber še meni, da "je vse dogajanje na trgu pogojeno z tehničnimi, finančno-tehničnimi, pravnimi, političnimi in etičnimi predpostavkami" (glej MOZ 11/90, str. 4). Menim, da se prav v tem kaže velika napaka v razmišljanju ekstremnih zagovornikov trga in njihovem stališču, da je vzrok za napake v razvoju in enako za vse ekološke katastrofe, v protislovjih, ki se pojavljajo na trgu, in da bi te napake z odpravo protislovij enostavno izginile. Za tržni sistem v današnji obliki pa so značilna ravno ta protislovja (različna razdelitev naravnih virov, socialne in politične razlike), katerih vzroke moramo iskati tudi v tržnem sistemu samem. Mnogi problemi, s katerimi se srečujejo današnje družbe, so namreč nastali ravno s pomočjo tako imenovanega "nepopolnega tržnega obnašanja". Potemtakem je napačno prevzemati idealni tip trga z vsemogočimi naravnost fantastičnimi lastnostmi in ga potem poskušati uresničiti v praksi, kajti odgovor na vprašanje o (idealni) ekonomski učinkovitosti nikakor hkrati ne pomeni tudi odgovora na vprašanje o (ekološko-) politični učinkovitosti.

Vendar pa je treba Huberju šteti v dobro vsaj to, da išče v smeri, zaenkrat še nerealistične, integralne tržne rešitve, kar zanj predstavlja "sodelovanje tehnikov, podjetnikov in potrošnikov, kjer problemov ne

16 Ausgleichszahlungen.

17 Prestrukturiranje tržnega gospodarstva štejejo danes nekateri za drugi veliki val modernizacije kapitalizma; prvi je bil socialni na začetku tega stoletja.

bi zgolj prelagali, kot je to v primeru tako imenovanih "End-of-pipe" tehnologij (podjetje, ki emitira strupene pline, si na dimnike postavi čistilne filtre, ki zmanjšujejo količino emisij, in tako z rešitvijo problema onesnaženja zraka dobimo problem onesnaženega filtra, torej problem strupenega odpadka) in avtomobilskega katalizatorja" (MOZ 11/90, str. 5).

Napake tržnega sistema je prikazal tudi "Svet izvedencev za vprašanja okolja", ki dela po naročilu nemške vlade. Strokovnjaki so izpostavili "očitno neravnovesje med razvito in dobro organizirano oskrbno ekonomijo¹⁸ ter nerazvito, z neredom in naključji zaznamovano ekonomijo odpadkov¹⁹ (DIE ZEIT 3/88, str. 22). Nadalje tudi zahtevajo "revolucionarni preobrat" pri proizvodnih tehnologijah in njihovo ekološko naravnost.

Da bi do internalizacije vseh povzročenih stroškov lahko prišlo že v doglednem času, strokovnjaki dvomijo iz preprostega razloga: internalizacija vseh stroškov bi zahtevala ekstremno zvišanje prispevne stopnje za odpadke in vse vrste emisije. Zato vidijo edino možnost "za zaščito pred bridkim koncem v gorah odpadkov, v kombinaciji več, tako pravno-političnih kakor tudi davčnih ukrepov" (Prav tam).

2. Avstrija

V Avstriji se manj radikalno kot v Nemčiji in z določeno zamudo spoprijemajo s problemom prestrukturiranja davčnega sistema; v finančnem ministertvu govorijo o "učinkovitem zvišanju prispevka za umetna gnojila, preoblikovanju davka na dodano vrednost za osebna vozila,²⁰ na kombinacijo sestavljeno iz prispevka na potrošnjo in emisijo, o sistemu plačevanja cestnine za tovorna vozila in o prispevku za odpadne vode" (MOZ 12/90, str.11).

Podobno nejasno so izražena tudi stališča Ljudske stranke (ÖVP), ki je v svoj davčni koncept sicer vključila davek od primarne energije, a je vprašljivo, če ji bo sploh kdaj uspelo uvesti učinkovite prispevne stopnje, saj mora računati na odpor v lastnih vrstah, to je v Gospodarski in Kmečki zvezi (Wirtschafts- in Bauernbund).

Od vseh strank na avstrijski politični sceni so edino zeleni izdelali ekološko utemeljen osnutek za davčni koncept (glej; Christoph CHOR-

¹⁸ Versorgungswirtschaft.

¹⁹ Entsorgungswirtschaft.

²⁰ KFZ-Steuer.

HERR: "1. Entwurf für ein grünes Steuerkonzept.", Wien 1990, Der Grüne Klub im Parlament), v katerem so vključeni: prispevek za primarno energijo, za CO₂, prispevek za emisije, ki onesnažujejo zrak, novo zasnovano prometnega davka za osebna vozila in prispevka za ceste (velja za tovorna vozila), prispevek za odpadle vode, prispevek za okolju škodljivo embalažo, prispevek za uporabo beljakovinskih krmil, kakor tudi prispevek za sanacijo zapuščenih in preprečevanje nastajanja divjih odlagališč odpadkov.²¹

III. Sklep

V pričujočem zapisu sem poizkušal prikazati, da "ekološki davčni koncept" sam na sebi še ne pomeni rešitve ekološkega problema. Tak koncept podaja predvsem možnosti za smiselno dopolnitev ekološko-političnega instrumentarija, kakor ga imamo danes.

Pri analizah, ki poskušajo prikazati, kako visok mora biti ekološki davek, da bodo optimirani skupni družbeni stroški in skupne družbene koristi, so uporabljene predpostavke (in s tem tudi rezultati), ki so pogosto precej "za lase privlečene". Davčna stopnja ne sme biti postavljena prenizko, saj krmilna funkcija takega davka pride do izraža šele z določeno višino, ki pa je v končni fazi stvar politične ocene. Tako običajno prenizek davek za energijo služi bolj kot sredstvo za financiranje in politično legitimacijo, njegovi ekološki učinki pa so pri tem marginalni.

Koncept ekološkega davka temelji na (denarnem) merjenju ekoloških škod, čeprav vemo, da se mnogih škod, ki delujejo dolgoročno (stroški izlitja nafte ali nesreče v atomskih reaktorjih), preprosto ne da kvantitativno oceniti in ostanejo pri takem izračunu neupoštevane.

Z obdavčitvijo okolju škodljivega obnašanja se tudi ustvarja vtis, da obstaja neka "pravična cena", ki jo pač plačamo za onesnaževanje okolja, in potem ni potrebno imeti nobene slabe vesti. Skrajni čas je že, da se vprašamo, ali paradigmi prostega oblikovanja cen še lahko verjamemo. Obe naftni krizi in sedaj še kriza v Zalivu so nam pokazale, kako napačna je razlaga, da cene energetskih virov odražajo njihovo dolgoročno relativno redkost. Cene energetskih virov, kot je recimo nafta, se določajo na kratkoročnih trgih, kar ima lahko dolgoročno za posledico, da pride do ujemanja dolgoročnega pomanjkanja s kratkoročnimi presežki v ponudbi. Cene tako kratkoročno padajo, kar seveda ne vodi v smeri ohranjanja naravnih resursov.

²¹ Altlastenbeitrag; več o tem v: Gabler, str. 174.

Kakor vsi ekološko-politični ukrepi se bo tudi ustrezna, ekološko usmerjena obdavčitev morala spoprijeti z nestrinjanjem industrije in drugih interesnih skupin, ki pač razmišljajo v smislu "costs/benefits" logike in za katere razlika v pojmovanju besed "kakovost" in "količina" nima nobenega "praktičnega" pomena.

Vendar pa mislim, da tudi pri sestavljanju novega koncepta ekološko-ekonomske politike pri nas ne bi smeli zaiti v pasti iskanja popolnega sistema. Pri sestavljanju sistemov in modelov ne gre za njihovo popolnost na sebi, ker popolnega sistema ni in ga niti ne sme biti, saj bi to vodilo v totalitarnost. Popolnost si lahko predstavljam le kot zmožnost hitrega odzivanja na nastali problem.

Literatura

- BAYER, Kurt/PUWEIN, Wilfried: *Umweltabgaben und Steuerreform*. Studie des österreichischen Instituts für Wien 1990;
 BENKERT, W./BUNDE, J./HANSJÜRGENS, B.: *Umweltpolitik mit Öko-Steuern?*, Marburg 1990;
 CHORHERR, Christoph: "1. Entwurf für ein grünes Steuerkonzept", Wien 1990. Der Grüne Klub im Parlament;
 GRAVELLE, H./REES, R.: *Microeconomics*, London 1981;
 NICHOLSON, Walter: *Microeconomic Theory*, 3th ed., The Dryden Press 1985;
 NUTZINGER, Hans/ZAHRNT, Angelika: *Für eine ökologische Steuerreform*, Fischer 1990;
 PAYER, H.: *Energieabgabe und Steuerreform*, Wien 1988;
 SIMONIS, Udo E.: "Harmonisierung von ökonomie und ökologie"; glej v: Hauff, Volker/Müller, Michael: *Umweltpolitik am Scheideweg*, München 1985;
 WICKE, Lutz: *Umweltökonomie*, München 1982;

REFERENCA:

GABLER WIRTSCHAFTS-LEXIKON, 12. na novo dopolnjena izdaja, Wiesbaden 1988.

ČASOPISI:

1. DIE ZEIT:

- a) str. 25, 16. junij 1989; JUTTNER, H.: "Mehr ökologie durch ökonomie";
 b) str. 3, 1988;
 c) str. 13, 24. marec 1989; BREUEL, B.: "Durch Eigennutz mehr Umweltschutz-zu neuen Umweltsuern gibt es keine Alternative";

2. MOZ (Monats-Zeitung):

- a) str. 11, Wien 1990: "Den Kapitalismus ökologisch modernisieren-Interview mit Joseph Huber";
 b) str. 12, Wien 1990: PARNREITER, C.: "Ökosteuern: Ausweg aus der Umweltkrise".

Skica: PIGOU, A .C.: *The Economics of Welfare*, London, 1946.

"Okolju prijazna" javna izbira?

Janez Šušteršič

Ekonomija trga temelji na privatni lastnini in svobodi prizadevanj za povečevanje osebne blaginje, zato je slepa za vse tiste posledice ekonomskega delovanja, ki niso zajete v individualnih računih stroškov in koristi posamičnih ekonomskih akterjev. Zunaj vidnega polja ekonomske kalkulacije tržne družbe zato ostajajo učinki gospodarske dejavnosti na naravno okolje in na vsa tista človeška bitja, ki niso na eni ali na drugi strani poslovne pogodbe vračunana v tej dejavnosti. Produkcijski stroški termoelektrarne, na primer, seštejejo stroške dela in strojev, udeleženih pri izkopavanju in sežiganju premoga, ne vštejejo pa stroškov tisočletnega produkcijskega procesa nastajanja premoga v zemeljski skorji in tudi ne dodatnih stroškov zdravstvenega varstva, s katerimi so obdarjeni v bližini elektrarne živeči ljudje. Zaradi te razlike med individualnimi in družbenimi (oz. naravnimi) stroški prostega delovanja trga, na katerem konkurenčni pritisk spodbuja k maksimizaciji individualnega rezultata ne glede na rezultat drugih ali pogoje življenja prihodnjih generacij, je nujno mehanizem trga uravnati s sredstvi, ki so na voljo racionalnemu in osveščenemu delovanju za javno dobro in jih navadno - kot nasprotje trgu - opisujemo pod splošnim pojmom države.

Domnevam, da je zgoraj orisani način razmišljanja o trgu blizu in sprejemljiv večini tistih, ki se posvečajo vprašanju okolja oz. naravnih virov in njihove ekonomije. Upam si celo oceniti, da je dojemanje trga kot v načelu nepopolnega in tudi neposredno škodljivega načina gospodarske koordinacije tiho izhodišče mnogih analiz ekonomije z ekološkim poudarkom. Zaradi tega se mi zdi vredno pokazati, da je opisano dojemanje "ekoloških učinkov" trga premalo natančno.

Kadar natančna analiza tako imenovanih neuspehov trga, torej situacij, v katerih samo delovanje trga ne zagotavlja optimalne alokacije sredstev in virov, prerase v splošno in načelno zavračanje trga kot načina koordinacije ekonomskih dejavnosti, se je potrebno vprašati o možnostih za uspešnost ponujenih alternativ. Splošnemu zavračanju trga je vedno mogoče zoperstaviti prav tako splošno in načelno zavračanje države oziroma delovanja za javno korist kot mehanizma

uravnavanja ekonomije. Zato se v prvem delu prispevka podrobneje ukvarjam s *teorijo javne izbire*, torej z ekonomsko analizo političnega procesa, še posebej glasovanja, trga državnih transferov in interesnih skupin.

Sklep, ki izhaja iz prvega dela, da je namreč politični proces (pa četudi zadosti kriterijem demokratičnosti) vsaj tako nepopoln mehanizem alokacije kot trg, nas vodi nazaj k analizi trga. V drugem delu zato opozorim, da je klasično pojmovanje eksternalij v ekonomiki blaginje nezadostno, pa čeprav velja za osnovo analize okolju škodljivih učinkov tržnega sistema. Ekonomika blaginje namreč spregleda raznovrstne možnosti, ki jih sam trg brez posredovanja države nudi za "internalizacijo eksternalij". Vzrok tega spregleda je v nenatančni opredelitvi problema. Jedro problema eksternalij ni razlika med individualnimi in družbenimi stroški poslovne aktivnosti, kot prikazuje ekonomika blaginje in po njej ekološke analize ekonomije, marveč so to jedro *transakcijski stroški*, torej stroški, vezani na (tržno) sklepanje pogodb, ki bi sicer same po sebi zmogle razrešiti problem eksternalij v korist obeh prizadetih strani.

V prvih dveh delih razvita opozorila - o nepopolnosti političnega procesa in o neustreznem klasičnem dojetju problema eksternalij - nam odprejo pot do nekaterih sklepov. Ti se nanašajo zlasti na tiste načine uravnavanja ekonomije, ki so med na običajen način razumljenima trgov in državo. Če eksternalij ne razumemo kot vprašanja stroškov, temveč kot vprašanje nemožnosti sklepanja ustreznih pogodb, potem lahko državo namesto kot mehanizem prisile, ki bo stroške onesnaženja naprtil njihovemu navideznemu povzročitelju in s tem domnevno zagotovil ustrezno alokacijo sredstev in virov, utemeljimo kot informacijsko agencijo, ki bo skušala zniževati tržne transakcijske stroške. Prednost informiranja pred obdavčenjem pa ni le ta, da natančneje zadane pravi izvor problema, marveč tudi, da samo na sebi informiranje še ni prerazdeljevanje bogastva, medtem ko obdavčenje vedno pomeni nek državni transfer dohodka in je kot tako bolj determinirano s političnimi kot z ekonomskimi procesi in izbirami.

I. Politični proces

V tej številki Časopisa za kritiko znanosti kolega Andrej Horvat podrobno piše o avstrijski izkušnji z davkom na energijo kot instrumentom ekološke politike. Teoretična utemeljitev davka je prav v klasični

analizi eksternalij, kakor jo je razvila ekonomika blaginje že v dvajsetih letih našega stoletja. Pa vendar podatki, ki jih navaja Horvat, kažejo, da v resnici tako imenovani ekološki davek veliko bolj kot ekološkim ciljem služi polnjenju državne blagajne s pomočjo politično zelo produktivne legitimacije. V nadaljevanju želim pokazati, da na osnovi teoretične analize političnega procesa kakšne drugačne usode sicer dobronamerni ideji ekološkega davka tudi ne bi mogli napovedati.

Zamislili si bomo, da minister za okolje z najboljšimi nameni nagovori parlament nekako takole: "Naša država porabi preveč energije, zato predlagamo obdavčenje porabe električne energije v industriji, in sicer s 40-odstotno davčno stopnjo. S tem bomo podjetja spodbudili za iskanje energetske varčnejših načinov proizvodnje, iz davčnih prihodkov pa bomo oblikovali ekološki sklad. Ta sklad bo financiral programe za zmanjšanje onesnaženosti in za "okolju prijazno" prestrukturiranje gospodarstva." Zveni obetavno, kajpada, toda kaj smemo pričakovati?

Paradoksi glasovanja

Vsaj za ekonomsko analizo učinkov takega zakonskega predloga je ključna višina davčne stopnje. Za začetek bomo rekli, da je predlagana enotna davčna stopnja in da se njena višina določa z glasovanjem. Predpostavimo, da lahko vsak poslanec natančno opredeli davčno stopnjo, ki se mu zdi ustrezna. Te subjektivne izbire poslancev bodo gotovo različne, vendar nas zdaj še ne zanimajo razlogi, zaradi katerih se nekomu utegne zdeti optimalno dvajsetodstotno obdavčenje, drugemu pa denimo dvakrat ali trikrat tolikšno. Pomembno pa je, da poslanci glasujejo *iskreno* - to pomeni, da bodo med različnimi predlogi vsakokrat glasovali za tistega, ki je absolutno bližje njihovi optimalni individualni izbiri. To tudi pomeni, da se bodo poslanci, ki nimajo natančno opredeljenih individualnih preferenc, glasovanja vzdržali.

Subjektivne izbire posamičnih glasovalcev so porazdeljene na nekem zaprtem intervalu možnih višin davčne stopnje. Če je glasovalni postopek takšen, da vlada predlaga neko začetno davčno stopnjo (denimo 40-odstotno), nato pa lahko vsak udeleženec glasovanja poda alternativni predlog, in če je število zaporednih glasovanj neomejeno, bo končni (ravnotežni in stabilni) izid glasovanja tista davčna stopnja, ki ustreza individualni izbiri volilca na mediani porazdelitve subjektivnih izbir.

Pravilo, ki smo ga ponazorili na primeru glasovanja o davčni stopnji, je v teoriji javne izbire znano kot *teorem srednjega volilca*. Njegov dokaz je preprost (Hirshleifer 1988, str. 498). Za volilca, za katerega velja, da bi polovica ostalih volilcev individualno izbrala višjo, polovica pa nižjo stopnjo kakor on sam, pravimo, da se nahaja na mediani porazdelitve individualnih izbir. Stopnja, ki bi jo izbral ta "srednji volilec", je *ravnotežna*, kar pomeni, da je - ko je bila enkrat izbrana - nobeno nadaljnje glasovanje ne more potolči. Kajti če nasproti ravnotežni davčni stopnji postavimo alternativni predlog neke višje stopnje, bodo vsi tisti glasovalci, ki bi subjektivno izbrali stopnjo, manjšo od ravnotežne, glasovali za ravnotežno, ker je ta bližje njihovi individualni izbiri kakor predlagana še višja alternativa. Ker je ravnotežna stopnja izbira glasovalca na sredini (mediani) porazdelitve individualnih izbir, je takšnih glasovalcev natanko polovica. Ker za ravnotežno stopnjo glasuje tudi "srednji volilec", bo ta dobila večino nasproti predlogu višje stopnje. Povsem analogno lahko sklepamo tudi za predlog stopnje, ki je nižja od ravnotežne.¹

Teorem srednjega volilca trdi nekaj izjemno pomembnega: v razmerah, ko so individualne izbire množice posameznikov povsem poljubno razpršene po nekem področju možnih izbir, obstaja ena in samo ena kolektivna izbira, do katere je mogoče priti z glasovanjem in ki predstavlja *politično ravnovesje* - v smislu, da je noben alternativni predlog ne more potolči, ne da bi se prej spremenila struktura preferenc vsaj enega posamičnega glasovalca.

V našem primeru je rezultat višje ali nižje izbrane davčne stopnje bogatejši ali revnejši ekološki sklad, in s tem bolj izdatno ali bolj skromno financiranje ekoloških programov. V tem smislu je zmanjšanje onesnaženosti (oziroma čistejše okolje in ekološko ustrežnejši razvoj) *javna dobrina*. Obseg te javne dobrine je (prek glasovanja o davčni stopnji) določen s političnim ravnotežjem v skladu s teoremom srednjega volilca. Žal pa ni nobenega zagotovila, da je tako izbran obseg javne dobrine tudi ekonomsko optimalen. Postopek glasovanja, ki

1 Dokaz povsem velja za liho število glasovalcev. Če je število vseh glasovalcev $(2N + 1)$, je glasovalcev na eni strani mediane N , kar da skupaj s "srednjim volilcem" ravno minimalno navadno večino $(N + 1)$. Če je število volilcev sodo $(2N)$, ima na glasovanju enake možnosti katerikoli proračun na intervalu med izbiro volilca na rangju $(N - 1)$ in volilca na rangju $(N + 1)$. Vendar je ta interval mnogo ožji od intervala med najnižjo in najvišjo individualno izbiro, zato ga lahko obravnavamo kot stabilen ravnotežni rezultat.

dopušča odprto postavljanje alternativnih predlogov, ob predpostavki, da vsakdo glasuje v skladu s svojimi resničnimi preferencami, je demokratičen način kolektivne izbire, ki daje stabilen ravnotežni izid, vendar ne zagotavlja ekonomske optimalne alokacije. *Politično ravnotežje ni ekonomsko optimalno.*²

Lahko bi rekli, da je neoptimalna alokacija pač cena demokracije. Zlahka si tudi predstavljamo zakonodajalca, ki bi mu bila politična stabilnost (ravnotežni izid glasovanja) pomembnejša od ekonomske učinkovitosti. Toda četudi bi se bili - oprti na takšne ali podobne argumente - pripravljene sprijazniti z določeno mero alokativne neučinkovitosti demokratičnega političnega procesa, bi morali po drugi strani že ob bežni analizi predpostavk teorema srednjega volilca priznati, da je politično ravnovesje ravno tako oddaljen in izmikajoč se cilj kot ekonomska učinkovitost.

Teorem drži, če za preference vsakega volilca velja, da želenost nekega predloga (npr. višine davčne stopnje) nepretrgoma pada z oddaljenostjo predloga od subjektivno optimalne izbire. Če pa ima individualna preferenčna funkcija več vrhov (lokalnih maksimumov), se glasovanje ujame v glasovalne cikle. V tem primeru je vedno mogoče predlagati alternativo, ki bo na glasovanju premagala predhodno izglasovano odločitev, torej glasovanje ne da stabilnega ravnotežnega izida. Teorem srednjega volilca velja le za enodimenzionalne izbire - če se glasuje o dvodimenzionalnih problemih (npr. razdelitev ekološkega sklada med čiščenje voda in zmanjševanje emisije škodljivih snovi v zrak), potem ne glede na obliko preferenc ni mogoče napovedovati ravnovesnega izida glasovanja (Inman 1987, str. 706-712).

Navkljub glasovalnim paradoksom je potrebno sprejemati odločitve. Ravnotežni izid glasovanja, ki ga ni mogoče potolči z nobeno alternativo, lahko zagotovijo ustrezna proceduralna pravila, ki omejijo prostost oblikovanja alternativnih predlogov ali število zaporednih glasovanj o isti zadevi. To pomeni, da lahko tisti, ki oblikuje pravila glasovanja, odločilno vpliva na njegov izid. Tistim, ki jim izbira srednjega volilca ne ustreza, je na voljo še vrsta drugih sredstev, s katerimi lahko "premaknejo" izid glasovanja v svojo korist: namesto pošteno lahko glasujejo *strateško* (tako, da na določeni stopnji v vrsti glasovanj glasujejo v nasprotju s svojo individualno izbiro, da bi v kasnejši fazi prišlo do situacije, ki jim ustreza), oblikujejo lahko glasovalne koalicije ali trgujejo z glasovi.

2 Za dokaz glej dodatek.

Glasovanje, s katerim so poslanci v našem primeru svoje individualne izbire prevedli v kolektivno večinsko sprejeto normo (zakon o davku na energijo), je le eden od načinov agregiranja individualnih izbir. Navpično seštevanje krivulj individualne koristnosti, kot smo ga uporabili na grafičnem prikazu učinkovitosti kolektivne alokacije javnih dobrin, je drug takšen način. Trg, na katerem individualni okusi, omejeni z individualnimi dohodki, uravnavajo obseg ponudbe, ali različne planske procedure, so tudi takšni mehanizmi. Načinov, kako individualne izbire oziroma preference agregirati v kolektivno izbiro, je potemtakem precej. Za ocenjevanje pravičnosti in logičnosti načina javne izbire je Arrow zato razvil normativne kriterije (aksiome), in iz njih izpeljal teorem, ki trdi, da nobena metoda družbene izbire, ki spoštuje aksiome pravičnosti, ne more hkrati zadostiti aksiomom logične racionalnosti. To pomeni, da na pravičen (demokratičen) način ni mogoče oblikovati logično konsistentne družbene razvrstitve alternativ.³

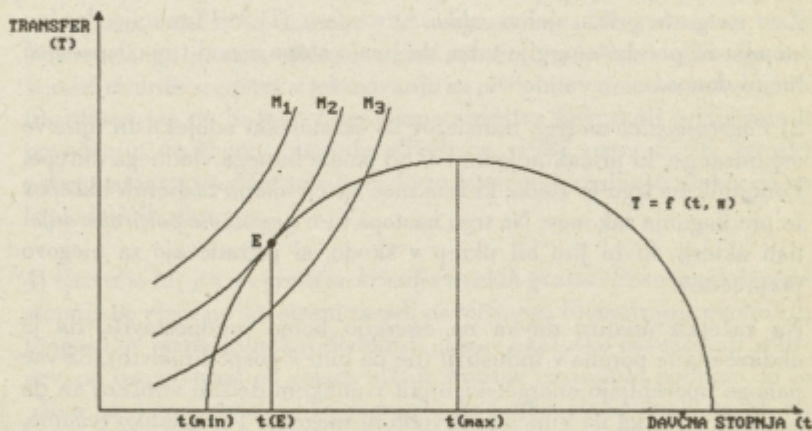
Trg državnih transferov

Ekonomisti so na državo zelo dolgo gledali kot na neproblematično sredstvo zavestne koordinacije, ki pride na oder takrat, ko akterji tržne

3 Aksiomi Arrowa so:

- aksiom P (Pareto optimalnost): če vsak posameznik preferira možnost x pred alternativo y , mora kolektivna izbira izbrati x ;
- aksiom ND (nediktatorska izbira): ne obstaja posameznik, katerega izbira bi bila vedno enaka kolektivni izbiri ne glede na stališča ostalih;
- aksiom U (neomejena domena): proces javne izbire mora upoštevati sleherno individualno rangiranje alternativ ne glede na njegovo obliko;
- aksiom I (neodvisnost od irelevantnih alternativ): izbira med x in y je odvisna le od preferenc glede teh dveh predlogov. V izpeljavi to pomeni tudi, da mora javna izbira ob enaki oblikovanosti individualnih preferenc vedno dati enak rezultat;
- monotonost: če javna izbira izbere x pred y , in nato v neki individualni razvrstitvi alternativ x pridobi vrednost, se rezultat kolektivne izbire ne sme spremeniti;
- suverenost državljanov: ne obstaja nobena alternativa, ki bi zmagala v procesu javne izbire ne glede na spreminjanja individualnih preferenc;
- aksiom R (logična racionalnost): za individualno in javno izbiro velja, da morata razvrstiti vse možne alternative, tako da med dvema alternativama velja bodisi relacija preferenčnosti bodisi relacija indiferenčnosti, in da sta ti relaciji tranzitivni (po Inman 1987, str. 682-685 in Riker 1982, str. 116-119).

igre brez njene pomoči ne morejo zagotavljati optimalne alokacije sredstev in virov. Čeprav ima protimonopolna zakonodaja v ZDA zdaj že stoletno tradicijo, je Stigler pred komaj dvajsetimi leti (Stigler, 1971) prevratniško ugotovil, da protimonopolno ukrepanje države prej služi interesom podjetij iz uravnane panoge kakor pa povečevanju splošne blaginje. Njegovo analizo ter njeno strožjo matematično formalizacijo in izpeljavo (Peltzman, 1976), ki se nanašata na protimonopolno politiko vlade, bom skušal posplošiti v analizo trga državnih transferov nasploh ter pokazati njeno uporabnost na primeru uvedbe davka na energijo. Pri razumevanju analize nam bo pomagal preprost graf na sliki 1.

M_1, M_2, M_3 - krivulje enakih glasov

$t(\min)$ - najnižja davčna stopnja ($t = 0\%$)

$t(\max)$ - davčna stopnja, ki da najvišji davčni dohodek

$t(E)$ - ravnotežna davčna stopnja

T - celotni davčni prihodek - celotni transfer

π - profitabilnost obdavčene industrije

$T = f(t, \pi)$

$M = f(T, t)$

1) Večina državnih ukrepov ne glede na njihov oklicani in morda tudi pravi namen potegne za seboj tudi določeno prerazdelitev. *Blago, s katerim se trguje* na trgu vladnih ukrepov, lahko na splošno opredelimo kot prenos (transfer) dohodka ali premoženja med različnimi ekonomskimi subjekti.

V primeru davka na energijo je takšen transfer zmanjšanje profitov obdavčene industrije in ustrezno povečanje državnega ekološkega sklada. Višja kot je davčna stopnja, večji je transfer. Vendar pa višanje davčne stopnje spodbuja varčnejšo porabo energije. Prevelika davčna obremenitev privede do zmanjšanja učinkovitosti obdavčene industrije, s tem se zmanjša obseg proizvodnje in z njo še dodatno tudi poraba energije, ki predstavlja davčno osnovo. Zviševanje obdavčitve prek neke določene stopnje povzroči znižanje celotnih davčnih prihodkov. Zato na grafu prikazujemo *velikost transfera* (T) kot funkcijo davčne stopnje in porabe energije tako, da imajo stopnje nad $t(\max)$ padajoč mejni donos.

2) *Povpraševalci* na trgu transferov so ekonomski subjekti in njihove organizacije, ki pričakujejo koristi od potencialnega vladnega ukrepa. Ponudnik na trgu je vlada, ki ima moč sprejemanja različnih ukrepov in predlaganja zakonov. Na trgu nastopa tudi *negativno povpraševanje*: tisti akterji, ki bi jim bil ukrep v škodo, si prizadevajo za njegovo preprečitev.

Na začetku analize davka na energijo bomo predpostavili, da je obdavčena le poraba v industriji (ne pa tudi v gospodinjstvih), da vse panoge uporabljajo energetske input v enakem deležu stroškov in da prevalitev davka na kupca proizvoda ni mogoča. Tedaj lahko rečemo, da bodo obdavčitvi nasprotovala industrijska podjetja, saj pomeni neposredno zmanjšanje njihovih profitov (zaradi davčnih izdatkov, zaradi zmanjšane proizvodnje, zaradi povečanih stroškov raziskav in razvoja), podpirali pa jo bodo zlasti ekološko osveščeni volilci, njihova gibanja in stranke.

3) *Plačilno sredstvo* na trgu transferov so glasovi, sredstva in usluge. Podjetja, ki imajo od določenega ukrepa korist ali pa ga želijo preprečiti, lahko vladno politično stranko pridobijo z denarnimi prispevki, s ceneni menedžerskimi storitvami, z zaposlovanjem strankinih politikov po izteku mandata in podobnim. Če je vladni ukrep koristen (ali škodljiv) za številnejšo skupino prebivalstva, so pomembno plačilno sredstvo tudi pričakovani oddani glasovi na naslednjih volitvah.

Sredstva, pridobljena kot povračilo za sprejetje ali opustitev določenega ukrepa, potrebuje vladna stranka za pokrivanje stroškov svojega delovanja in organizacije (*fiksni produkcijski stroški vladnega ukrepa*) in za prepričevanje oz. utišanje nasprotnikov določenega transfera (*variabilni produkcijski stroški vladnega ukrepa*).

Pomembna razlika med trgom transferov in blagovnimi trgi je, da na slednjih vsak kupec, ki poravna ceno blaga, kupljeno blago tudi v resnici dobi. Za vladno naklonjenost pa se poteguje mnogo povpraševalcev, ki ne poznajo vnaprej enotne cene določenega ukrepa niti ne sredstev, ki jih bodo povpraševalci z nasprotnimi interesi namenili za preprečitev takšnega ukrepa. Večina povpraševalcev ne dobi tistega, za kar se poteguje in za pridobitev česar vnaprej namenja neka sredstva, ali pa za pridobljeni transfer plača višjo ceno, kot bi bilo potrebno glede na dejanske vložke konkurentov in nasprotnikov. *Potegovanje za rento* (*rent-seeking*) je zato običajen pojav na tem trgu. Opredelimo ga kot porabo realnih sredstev v tekmovanju za pridobitev umetno ustvarjenih transferov, ne da bi tako zapravljenega sredstva kakorkoli prispevala k povečanju družbene blaginje (Tollison 1982, str. 577). Stroški potegovanja za transfer so eden od vzrokov neoptimalnosti alokacije na trgu vladnih ukrepov.

4) Krivulje $M_{1,2,3}$ na grafu so *krivulje enakih glasov*. Povečanje davčne stopnje bo vladi po eni strani zaradi povečanega financiranja ekoloških programov prineslo nekaj dodatnih glasov ekološko osveščenih volilcev, po drugi strani pa zaradi nižjih profitov zmanjšalo podporo, ki jo uživa med industrialci. To pomeni, da lahko vlada enak uspeh na volitvah doseže z različnimi kombinacijami obdavčitve (zmanjšanja profitov) in ekoloških izdatkov. Krivulja enakih glasov ponazarja množico takšnih kombinacij, ki prinese enak uspeh na volitvah. Pri tem velja, da M_1 ponazarja večji odstotek glasov kot M_2 , ta pa večjega od M_3 .

Višina krivulje T prikazuje maksimalni transfer, s katerim vlada razpolaga ob določeni davčni stopnji; dosegljiva velikost transfera je za vlado *omejitev* višine vložka v pridobivanje politične podpore. *Presečišče krivulje transferov in krivulje enakih glasov* kaže, koliko glasov lahko vlada "kupi" z določeno višino transfera. Ob dani obliki krivulj enakih glasov bo vlada izbrala davčno stopnjo $t(E)$, torej tisto, pri kateri je krivulja enakih glasov tangenta na krivuljo transferov. Če bi izbrala drugačno davčno stopnjo, bi prišla na nižjo krivuljo enakih

glasov (npr. M_3). Na krivuljo, višjo od tangentne M_2 , bi lahko prišla le v primeru, ko bi se zaradi povečanja davčne osnove (npr. dviga cen elektrike) krivulja možnega transfera v celoti pomaknila navzgor.⁴

Nagib krivulje enakih glasov prikazuje razmerje mejnih političnih produktivnosti obdavčitev in ekoloških izdatkov. Rekli bi lahko, da *nagib krivulje prikazuje politično razmerje moči* med ekološko osveščeno javnostjo na eni in industrialci na drugi strani. Če bi bila krivulja vodoravna, bi bila obdavčitev takšna, da bi prinesla maksimalni možni ekološki sklad. Politično bi to lahko označili kot absolutno vladavino ekološko osveščene države, kot teoretičnega benevolentnega in vsevednega ekološkega diktatorja. Če bi bile krivulje navpične, bi poraba energije ne bila niti malo obdavčena. Takšna situacija je možna tako v tržnem kot državnem gospodarskem sistemu, če so vsi akterji tega sistema absolutno nevedni ali brezbrizni glede problematike okolja. Krivulje enakih glasov so v našem modelu prikazane kot poševne zato, da bi pokazali, da *državno ukrepanje v demokratičnih ureditvah* (torej takšnih, ki dopuščajo tekmovanje različnih interesnih skupin) *nikoli ne služi zgolj enem samemu ekonomskemu interesu*.

Optimalna velikost interesnih skupin

Cilj vlade je maksimizirati politično podporo (pričakovano število glasov na naslednjih volitvah) v svojo korist. Pravilo alokacije (vladno izbiro med različnimi možnimi ukrepi) lahko opišemo z naslednjo enačbo:

$$M = n * f - (N - n) * h \text{ (Peltzman 1976, str. 214)}$$

- M (majority) označuje pričakovano razliko med glasovi za in proti vladni stranki na prihodnjih volitvah;

- n označuje število volilcev v skupini, ki ji vladni ukrep koristi; f označuje verjetnost, da bodo volilci iz te skupine glasovali za vlado. Ta je odvisna od per capita koristi, ki jo volilcem v skupini prinese transfer. Ta korist raste z rastjo transfera in pada z rastjo potrebnih sredstev za utišanje opozicije in stroškov organizacije skupine;

- h označuje verjetnost, da bodo preostali volilci, torej tisti, ki nimajo koristi od transfera (njihovo število je $N-n$), glasovali proti vladi. Ta

4 To je primer znanega dejstva, da lahko vlada z inflacijskim prerazdeljevanjem dohodka uspešno pridobiva volilce.

verjetnost raste z rastjo stroškov transfera (obdavčitve) na volilca in pada z rastjo sredstev, namenjenih za prepričevanje opozicije.

Na trgu transferov povprašujejo interesne skupine, ki se bodisi potegujejo za nek ukrep ali pa mu nasprotujejo. Izpeljava zgornje enačbe pokaže, da bo racionalna vlada izbrala višino transfera, pri kateri je njegov *mejni politični donos* (pridobitev glasov z dodatnim tolarjem transfera) enak njegovemu *mejnemu političnemu strošku* (izguba glasov zaradi dodatne obdavčitve, ki omogoči dodatni tolar transfera).

Vendar vlada ne izbira samo višine posameznega transfera. Na političnem trgu stoji vlada nasproti množice povpraševalcev, ki se potegujejo za povsem različne ukrepe (graditev jedrske centrale, omejevanje uvoza, devalvacija, subvencija za neosvinčeni bencin, obdavčitev energije ipd.). Vlada razpolaga z ekonomskim in političnim instrumentarijem za prerazdelitev dohodka, ki bo nekaterim interesnim skupinam v korist, drugim pa v škodo. Ko vlada oblikuje svojo politiko, se torej odloča o tem, kako bo koristi, s katerih podelitvijo razpolaga, porazdelila med različne interesne skupine. Racionalna vlada, ki maksimizira svoje izgleda na naslednjih volitvah, se bo držala načela, da mora biti neto mejni politični donos vseh transferov enak.

Zanimiva je izpeljava modela (Peltzman 1976), ki skuša pojasniti vpliv velikosti interesne skupine na njeno uspešnost v potegovanju za transfer. Večja kot je skupina, manjša je (ob dani višini transfera) korist njenega posameznega pripadnika in z njo spodbuda, da bi podprl vlado na volitvah. S povečevanjem interesne skupine rastejo tudi organizacijski stroški, med njimi zlasti stroški preprečevanja zastojkarstva (free-riding) oz. nespoštovanja dogovorov. Manjša skupina, ki ima od transfera korist, ima proti sebi številčnejšo opozicijo. Z večanjem opozicije se manjša obdavčitev posameznega njenega pripadnika (in s tem njegova spodbuda za aktivnost proti ukrepu vlade) ter rastejo stroški njenega organiziranja. *Manjše interesne skupine naj bi potemtakem v načelu učinkoviteje dosegale svoje cilje kot večje skupine.*

Prevprašanje predpostavk modela

V začetni analizi glasovanja o višini davčne stopnje smo pustili ob strani motive, zaradi katerih poslanci glasujejo za različne višine davčne stopnje. Zdaj lahko rečemo, da so razlike v glasovanju pač odsev

tega, da poslanci in njihove skupine stavijo na različne vire pridobivanja glasov in siceršnje politične podpore.

Predpostavili smo, da predlagani davek velja le za porabo energije v industriji. Vendar pa se bo v parlamentu gotovo našel kdo, ki bo predlagal, da se obdavči tudi poraba v gospodinjstvih. Razlika med davčno stopnjo za industrijo in davčno stopnjo za gospodinjstva bo v tem primeru odražala razmerje politične moči industrialcev in potrošnikov. Zgoraj prikazana analiza optimalne velikosti interesnih skupin nam dopušča sklep, da so industrialci pri doseganju svojih ciljev na trgu transferov uspešnejši od potrošnikov. Potrošniki so razpršeni in njihovo organiziranje je drago, še dražje ali skoraj nemogoče pa je zagotoviti, da bo potrošnik, ki v načelu podpira ekološki davek, zaradi tega dejansko tudi oddal svoj glas za stranko, ki je takšen davek uveljavila. Na drugi strani so industrialci maloštevilni, lahko se organizirajo in nadzirajo, njihovi vložki pa so v primerjavi z vložki potrošnikov izredno veliki. Podatki, ki jih za avstrijski ekološki davek navaja Horvat, vsaj na prvi pogled potrjujejo pravilnost našega predvidevanja: obdavčitev gospodinjstev je višja kot obdavčitev industrialcev, pa čeprav bi za to razliko le težka, če sploh, našli ekološko utemeljitev.

V okviru interesov gospodinjstev (potrošnikov) in podjetij (proizvajalcev) stopajo v igro določanja sistema ekoloških davčnih stopenj mnogi bolj parcialni interesi oz. dejavniki, ki so bili doslej izključeni iz analize. Predpostavili smo bili, da podjetja ne morejo prevaliti davka na potrošnike in da energija za vse panoge predstavlja enak delež stroškov. V resnici ni tako. Domnevati smemo, da bodo glede višine davčne stopnje na energijo sorazmerno brezbrizna podjetja iz panog z nizko cenovno elastičnostjo povpraševanja (ker davek prevalijo v ceno proizvoda), podjetja iz panog z nizkim deležem stroškov energije v celotnih stroških, podjetja iz panog, v katerih so sindikati slabo organizirani (ker lahko davek prevalijo v nižje realne mezde) ter velika diverzificirana podjetja (ker proizvajajo veliko proizvodov in imajo s tem več priložnosti za prevalitev davka). Takšni razmisleki nam omogočajo podrobnejšo razčlenitev začetne postavke, da bodo davku nasprotovala podjetja nasploh. Po drugi strani nam razmislek o strukturi porabe sredstev ekološkega sklada omogoča razčleniti drugo postavko iz analize trga transferov, da namreč ekološki davek podpirajo volilci nasploh. S tem v zvezi omenimo ugotovitev, da je verjetnost, da bo volilec odobral ekološko dejavnost vlade in jo ustrezno upošteval v svoji volilni odločitvi, premo sorazmerna z njegovimi dohodkom (Baumol, 1979). Po drugi strani tudi določena podjetja lahko podprejo

ekološki sklad, če se z njim denimo financirajo male elektrarne ali proizvodnja "okolju prijaznih" čistil ali npr. papirja.

II. Ekonomski proces

Osnova ekonomske analize ekoloških problemov je navadno pojem *eksternalije*. Že v uvodu smo omenili primer termoelektrarne. "Okolju prijazni" ekonomisti bodo pogosto predlagali obdavčitev dejavnosti, ki povzroča eksterne učinke, ali celo zakonsko obveznost podjetja za povrnitev škode, ki jo drugim osebkom povzroča njegova dejavnost.⁵ V prejšnjem razdelku smo pokazali, da intervencija države oz. političnega ali zakonodajnega procesa ni najbolj primerno sredstvo popravljanja neoptimalne tržne alokacije sredstev in virov. Zdaj pa bomo pokazali, da tudi sama ekonomska analiza eksternalije ni brez pomembnih pomanjkljivosti. Pri tem se bomo oprli zlasti na Coasejevo kritiko klasičnega Pigoujevega modela, ki je medtem tudi že sama postala klasična (Coase, 1960).

Ekonomika blaginje navadno prikazuje eksternalijo kot razliko med individualnimi in družbenimi stroški gospodarske dejavnosti, kar pomeni, da gospodarska dejavnost povzroča škodo neki javni dobrini ali interesu. Že zaradi tega se zdi klic po odrešilnem posegu države samoumeven. V središču Coasejeve kritike pa je teza, da je eksternalija vedno recipročna: če nek gospodarski subjekt povzroča škodo drugemu, je to eksternalija; toda če prvemu v imenu drugega prepovemo škodljivo dejavnost, je ta prepoved z njegovega stališča prav tako eksterni učinek. *Eksternalija torej ni nasprotje med privatno vrednostjo in javno vrednoto*, temveč zgolj nehoteno medsebojno omejevanje dveh *enako legitimnih* ekonomskih interesov.

Različnost obeh pristopov najlažje prikažemo s primerom. Denimo, da v dveh sosednjih hišah svojo domačo obrt opravljata izdelovalec slaščic in zdravnik splošne prakse. Hrup, ki ga povzročajo slaščičarjevi stroji, moti zdravnika pri opravilih, ki zahtevajo koncentracijo ali izostreno uho (npr. pri prisluškovanju s stetoskopom). Zaradi hrupa zdravnik ne more ordinirati, kadar se svoji dejavnosti posveča sosed slaščičar, ali

5 Takšno razmišljanje je staro vsaj sedemdeset let, ideja o obdavčitvi se imenuje tudi Pigoujev davek, podrobna teoretična utemeljitev tega davka pa je podana v prispevku Andreja Horvata v tej številki ČKZ.

pa zaradi manjše zanesljivosti svojih diagnoz v času hrupa izgublja stranke. To pomeni, da slaščičarjeva dejavnost zdravniku povzroča določeno izgubo zaslužka, vendar slaščičar te zdravnikove izgube pri svojih poslovnih odločitvah ne upošteva kot stroška. To je klasična opredelitev eksternalije v smislu stroškov. Povsem v skladu z njo bi bilo, če bi sodišče po zdravnikovi tožbi naložilo slaščičarju povračilo škode v višini izgubljenega dobička.⁶

S takšno razsodbo je za ekonomiko blaginje v pigoujevski tradiciji zadeva zaključena. Odškodnina je strošek, ki ga v svojih poslovnih odločitvah slaščičar upošteva, in predstavlja ekvivalent eksternega učinka, s katerim slaščičar bremeni zdravnikov dobiček. Za tistega, ki ima dobro torto raje od zdravega želodca, pa se vprašanja tukaj šele začnejo odpirati. Zakaj bi morali, če imamo torte raje od zdravja, zaradi ljubega miru nekega nepomembnega in nekoristnega zdravnika imeti na razpolago manj slaščic ali pa jih plačevati po višji ceni? Zato smemo domnevati, da bi utegnilo sodišče razsoditi tudi tako, da bi slaščičarja oprostilo plačila kakršnekoli odškodnine.⁷

Odločitev sodišča pomeni podelitev določene pravice: v prvem primeru pravice zdravnika do odškodnine za izgubljeni zaslužek, v drugem primeru pravice slaščičarja do neomejene uporabe strojev ne glede na zdravnikove stroške. Ekonomski učinek obeh razsodb pa je enak. Če slaščičar ni dolžan plačevati odškodnine, zdravnik pa ob eni uri dela njegovih strojev izgubi 100 tolarjev dobička, bo pripravljen zdravnik

6 Odkrito rečeno, ne znam si predstavljati, kateri slaščičarski stroji bi lahko povzročali tolikšen hrup. Vendar pa gre za resničen primer iz anglosaksonske sodne prakse prejšnjega stoletja (Coase, 1960), in verjamemo lahko, da so bile tedaj takšne naprave glasnejše kakor dandanes. Izmed številnih primerov, ki jih navaja sam Coase ali pa bi si jih bilo mogoče izmisliti, sem izbral prav tega, ker se zdi razsodba sodišča v prid zdravniku tako zelo moralno neoporečna in celo pravilna s stališča družbe. V razmerah, ko imajo zdravniki z zasebno ordinacijo status znanilcev prihajajočega kapitalizma, slaščičarji pa so praviloma tuji državljani, bi se tudi vsako slovensko sodišče v imenu ljudstva in pravice odločilo enako. Bolj kot je neka razsodba videti moralno sprejemljiva, lepše je pokazati njeno ekonomsko nesmiselnost.

7 Primerov, ki so po svoji vsebini analogni, v sodni praksi ne manjka. Sodišče bi lahko na primer ugotovilo, da slaščičar uporablja najtišjo znano tehnologijo, da pa zdravnik ordinacije ni izoliral v skladu z običaji ali pa bi jo bil lahko preselil v prostor, ki se ne dotika neposredno stene slaščičarske delavnice. Za razsodbo o odškodnini se torej skriva neka tiha razsodba o primerjalni pomembnosti obeh dejavnosti.

slaščičarju plačati določeno vsoto (največ 100 tolarjev), če slednji skrajša delo svojih strojev za eno uro dnevno. Če slaščičar s to uro dela strojev zasluži manj kot 100 tolarjev dobička, bo z veseljem sprejel zdravnikovo ponudbo. Denimo, slaščičar razmišlja o povečanju dejavnosti za eno uro dnevno. Če mu je sodišče naložilo plačevanje odškodnine zdravniku, mora v kalkulaciji stroškov povečanja dejavnosti upoštevati tudi 100 tolarjev odškodnine, ki predstavlja strošek ekstermalije. Če sodišče ni rabsodilo v prid zdravniku, slaščičar s povečanjem dejavnosti izgubi možnost, da bi si od zdravnika samega izgovoril 100 tolarjev nadomestila za opustitev dodatne ure dejavnosti. Ne glede na odločitev sodišča (in svojo zakonsko odgovornost) bo slaščičar vedno upšteval 100 tolarjev kot strošek ekstermalije ob razširitvi proizvodnje: enkrat ga bo upšteval kot odškodnino, ki jo bo moral plačati, drugič pa kot nadomestilo, ki ga ne bo več prejemal.

Transakcijski stroški

Gornja analiza pripelje do sklepa, ki je v nasprotju s tistim, kar pigoujevski tradicija (in z njo "okolju prijazni" ekonomisti) ve o ekstermalijah. Trdimo lahko: *če je moč brez stroškov sklepati pogodbe (to je trgovati s pravicami), potem bo alokacija ekonomskih virov in sredstev enaka ne glede na zakonsko ureditev odgovornosti in razdelitev stroškov ekstermalij.*

Problem ekstermalije torej ni odgovornost za stroške eksternih učinkov, temveč so to stroški sklepanja tržne pogodbe, ki bi te učinke ekstermalije prerazdelila na alokacijsko optimalen način. Stroški sklepanja pogodbe oz. realizacije tržne transakcije obsegajo zlasti stroške iskanja oseb, ki imajo interes za trgovanje, stroške informiranja o predmetu in pogojih pogodbe, ki so za morebitnega partnerja sprejemljivi, stroške pogajanja in sestavljanja pogodbe, težave z natančno opredelitvijo tehnično ali ekonomsko zapletenih postavk pogodbe in seveda stroške nadziranja izvrševanja dogovorjenega.

Zaradi teh stroškov marsikakšna pogodba, ki bi učinkovito rešila problem eksternih učinkov, ne more biti sklenjena, ker so stroški te pogodbe večji od njenih pričakovanih koristi. Le težko bi slaščičar ugotovil, koliko zdravnik v resnici izgublja, in prav tako malo bi lahko zdravnik izvedel o tem, kolikšno je najmanjše plačilo, zaradi katerega bi bil slaščičar pripravljen ustaviti stroje. Zato je morda posledice eksternih učinkov laže preprečevati s politiko za zniževanje stroškov

sklepanja pogodbe kakor z obdavčitvijo v višini razlike med zasebnimi in družbenimi stroški.

III. Sklepi

Pokazali smo, da sam trg oz. sistem cen zagotavlja spodbude za optimalno prerazdelitev stroškov eksternalij med tržnimi subjekti, da pa je to "spontano" razreševanje omejeno s stroški tržnih transakcij. Omenili bomo nekaj načinov zmanjševanja teh stroškov.

V teoriji najpogosteje predlagana alternativa je, da naj dejavnost, ki povzroča eksterni učinek, in dejavnost, ki ta učinek trpi, postaneta del iste kalkulacije. To pomeni, da prej ločeni ekonomski dejavnosti postaneta oddelka istega podjetja. Škoda, ki jo en oddelek povzroča drugemu, ostane znotraj podjetja, stroški nadziranja in odpravljanja teh učinkov pa se občutno zmanjšajo.⁸ Omejitev te rešitve je v tem, da neučinkovitost organizacij narašča z njihovo velikostjo in razprostranjenostjo.

O drugi možnosti govori (s precej drugačnih izhodišč) članek Paula Ekinsa o novem potrošništvu, priobčen v tej številki ČKZ. Gre za pojav, ki je prek "okolju prijaznih" praškov, toaletnega papirja in razpršilcev znan vsaki slovenski gospodinjji. Običajna interpretacija tega pojava poudarja povečano ekološko zavest potrošnikov in vpliv njihovih združenj. Toda ekološko osveščeni potrošniki so se morali nekje dovolj poceni informirati o prijaznosti in čistosti določenih proizvodov, in nemalokrat so se informirali iz deklaracij samih proizvajalcev. Poleg tega ekološko usmerjeni proizvodi prejkone nastajajo tudi v panogah, katerih potrošniki niso organizirani v učinkovita združenja.

Pojav novega potrošništva lahko morda bolje razložimo, če državo ter zasebne neprofitne in profitne organizacije obravnavamo kot informacijske agencije. Država lahko s financiranjem množičnega informiranja, organiziranjem izobraževanja in podobnim gotovo prispeva k

⁸ Misel, da bi se slaščičar in zdravnik združila v družbo z omejeno zavezo, zveni nekoliko fantastično, vendar odpira obilo poslovnih priložnosti. Slaščičarski oddelek, ki bi zjutraj prodajal prejšnji dan napravljene tortice, bi ne le zmanjšal stroške odpada na minimum, ampak bi tudi povečal zaslužek zdravniškega oddelka iz naslova zdravljenja pokvarjenih želodcev. Strokovnjaki za organiziranje velikih diverzificiranih poslovnih sistemov bi temu gotovo rekli sinergetski učinek.

nižanju stroškov tržnih transakcij. Učinki političnega trga, ki zajame le tekmovanje med mediji, so gotovo manj pogubni kot v primeru obdavčenja celotne ekonomije. Toda tudi informirani potrošniki se srečujejo z visokimi stroški organiziranja, zato je pravzaprav glavni učinek informiranosti ta, da potrošniki zdaj "okolju prijaznim" proizvodom in dejavnostim priznavajo višjo vrednost. Ko so te preference vzpostavljene pri dovolj množični populaciji, lahko kot posrednik pri transakcijah, kot organizator potrošniških združenj in kot informator nastopijo tudi javne ali zasebne neprofitne ustanove in celo podjetja. Proizvajalcem je takšna povečana dostopnost ekoloških informacij (ki jo navadno zaznamo kot ekološko osveščanje) signal, da obstajajo nove preference potrošnikov, ki jih je mogoče dobičkonosno izkoristiti. Do razvoja novega, "okolju prijaznega" in dražjega (ali pa bolj množično prodajanega) proizvoda zato ni več daleč.

Vendar je ta tržna idila omejena na tržne proizvode. Ko smo razpravljali o tem, ali je upravičeno naložiti plačilo odškodnine slaščičarju, če pa imamo torte rajši od zdravja, smo zamolčali, da izbira med slaščicami in zdravjem ni stvar svojevoljne odločitve kakega sodišča ali teoretika, marveč je ta izbira javna, množična, posredovana prek trga in izražena z relativnimi razmerji cen in stroškov obeh dejavnosti. Zunaj tega okvira, na voljo arbitramosti in netržnim vrednotam, pa so dobrine, ki nimajo tržne cene, ker niso nikogaršnja lastnina. Denimo, da neka vas uporablja skupen gozd. Vsakdo bo v njem sekal toliko časa, dokler ne bo imel dovolj drv za najhujšo zimo in še nekaj na zalogo (če le ne ceni svoje lenobe poleti bolj kot svoje toplote pozimi), premnogi pa bodo nasekani les tudi prodajali na trgu. Verjeten rezultat je skorajšnje opustošenje gozda, kajti vsakdo lahko z intenzivnim izkoriščanjem kratkoročno mnogo pridobi, nihče pa nima interesa za njegovo dolgoročno ohranjanje. Če pa bi bil gozd lastnina koga izmed vaščanov, ki bi zaračunal vsakokratno sečnjo, bi se dolgoročna cena dovoljenja za sečnjo oblikovala na ravni, ki bi obseg izkoriščanja gozda spravila v okvir reprodukcije sklada dreves.

Opisani razmislek velja za večino naravnih virov, saj ti praviloma niso nikogaršnja lastnina in jih je mogoče izkoriščati, ne da bi s tem komurkoli povzročali neposreden strošek. Možne rešitve se raztezajo od dovoljenj za izkoriščanje, s katerimi bi bilo mogoče trgovati, prek letno določenih kvot izkoriščanja (kot predlaga Daly v članku, prevedenem v tej številki ČKZ) do podržavljenja naravnih virov. Prednost je potrebno dati rešitvi, v kateri bo imel lastnik največji interes za dolgoročno ohranjanje vira. Problem s kvotami izkoriščanja je v tem, da bodo te prej rezultat političnega procesa kot razmisleka o vzdržljivosti okolja. Možna je analogija s stopnjami emisije denarja:

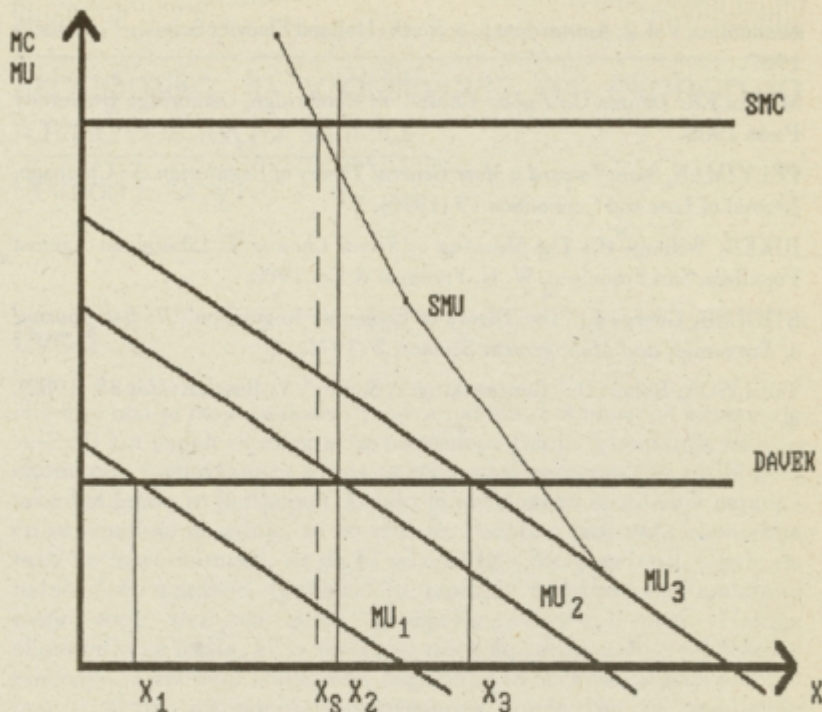
tudi te so določene politično, čeprav je od njih odvisna stopnja inflacije in uspešnost gospodarstva. Možna je tudi rešitev, analogna idejam monetaristov o "denarni ustavi", in analogno bi jo lahko imenovali "ekološka ustava": kvote izkoriščanja naravnih virov bi morale biti predpisane za več let, dolgoročno, verjetno padajoče, procedura njihovega spreminjanja pa bi morala biti vsaj tako zapletena in konzensualna kot procedura spreminjanja državne ustave.

Dodatek

Če so stroški javne dobrine z davki razdeljeni na vse volilce v enakih deležih, obseg te dobrine pa je izbran z glasovanjem, ni nobenega teoretičnega zagotovila, da bo izbrani obseg dobrine ekonomsko optimalen.

Ponazoritev:

- imamo tri volilce;
- krivulje MU_i na skici prikazujejo individualno mejno koristnost, ki jo volilcu nudi dodatna enota javne dobrine (X);
- družbena koristnost dodatne enote javne dobrine (SMU) je opredeljena kot vsota individualnih mejnih koristnosti (MU_i);
- družbeni stroški dodatne enote javne dobrine so konstantni (SMC) in so z davkom razdeljeni na tri enake deleže ($1/3 MC$);
- volilci bi individualno izbrali tisti obseg javne dobrine (X_i), pri katerem je strošek ($1/3 MC$) enak mejni koristi (MU_i);
- ekonomsko optimalna kolektivna izbira bi bila tista (X_S), pri kateri je družbeni mejni strošek dobrine (SMC) enak njeni mejni družbeni koristnosti (SMU);
- po teoremu srednjega volilca bo demokratično izbrani obseg javne dobrine ustrezal izbiri drugega volilca (X_2);
- pri X_2 je mejna družbena koristnost (SMU) javne dobrine manjša od njenih družbenih mejnih stroškov (SMC), torej demokratično izbrani obseg javne dobrine ni enak ekonomsko učinkovitemu obsegu;
- le ob natančno izbrani porazdelitvi preferenc (obliki funkcij MU) bi bila demokratična kolektivna alokacija tudi učinkovita.

Slika 2. Ekonomska učinkovitost demokratične kolektivne izbire obsega javne dobrine

Literatura

BAUMOL, William J.; OATES, Wallace E.: *Economics, Environmental Policy and the Quality of Life*. V: Englewood Cliffs, Prentice Hall 1979.

COASE, R.H., *The Problem of Social Cost*. V: Chichago, Journal of Law and Economics 3 (1960).

HIRSHLEIFER, Jack: *Price Theory and Applications*. Part 7: Political Economy. V: Englewood Cliffs, Prentice Hall 1988.

INMAN, Robert P.: "Markets, Governments, and the "New" Political Economy." V: AUERBACH Alan J., FELDSTEIN Martin (ur.): *Handbook of Public*

Economics, Vol. 2. Amsterdam (...), North-Holland Elsevier Science Publishers 1987.

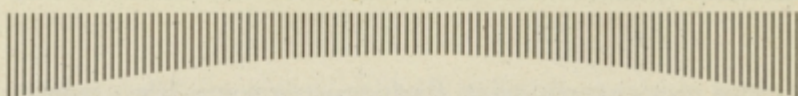
MUELLER, Dennis C.: *Public Choice*. V: Cambridge, Cambridge University Press 1989.

PELTZMAN, Sam: *Toward a More General Theory of Regulation*. V: Chicago, Journal of Law and Economics 19 (1976), 2.

RIKER, William H.: *The Meaning of Social Choices* V: Liberalism Against Populism, San Francisco, W. H. Freeman & Co. 1982.

STIGLER, George J.: "The Theory of Economic Regulation". V: *Bell Journal of Economics and Management Science*, 2 (1971), 1.

TOLLISON, Robert D.: "Rent seeking: A Survey". V: Basel, *Kyklos* 35 (1982), 4.

Ekonomika in vzdržljivost: za ekonomijo ravnovesnega stanja*

Herman E. Daly

Uvod

Ničelno rast je mogoče doseči na dva načina: kot neuspeh ekonomije rasti ali kot uspeh ekonomije ravnovesnega stanja. Ekonomija rasti in ekonomija ravnovesnega stanja (steady-state economy) se razlikujeta tako kot letalo in helikopter. Letalo je načrtovano za gibanje naprej - če se nenehno ne giblje, se bo zrušilo. Podobno tudi naša ekonomija rasti ne more mirovati, ne da bi se zrušila v brezposelnost. Glede na naraščajoče naravne, družbene in moralne zadržke pred nadaljnjo rastjo smo trenutno priča neuspehu ekonomij rasti. Našega ekonomskega letala, ki je zavezano rasti, še vedno nismo predelali v gibčnejši ravnovesni helikopter. Zagovarjal in obravnaval bom ničelno rast v okviru ekonomije ravnovesnega stanja, ne pa spodletele ekonomije rasti.

Kaj je ekonomija ravnovesnega stanja? Kaj nas navaja na misel, da je potrebna in zaželena? Kako bi lahko iz položaja, v katerem smo, prešli v takšno stanje? Ta vprašanja bomo obravnavali v nadaljevanju.

Kaj je ekonomija ravnovesnega stanja?

Ne osnovna zamisel ne obstoj ekonomije ravnovesnega stanja nista nobena novost. John Stuart Mill je to idejo obravnaval v poglavju "O stacionarnem stanju" v svojem delu *Principles of Political Economy*. Človeštvo je večino časa, odkar je na zemlji, živelo v okoliščinah, ki so

* Prevedeno iz: H. Daly in J. Cobb Jr. 1990. *For the Common Good: Redirecting the Economy Towards Community, the Environment and a Sustainable Future*. Hartland: Green Print.

sorodne ravnovesnemu stanju. Rast je postala norma šele v zadnjih dveh stoletjih. Ekonomija ravnovesnega stanja je torej staroverski pojem, globoko zakoreninjen tako v teoretičnem razmišljanju kot v zgodovinski izkušnji, ne pa plitka izmišljaja, kakršna je nenehno rastoča ekonomija postkeynesijancev ali neomarksistov.

Ekonomijo ravnovesnega stanja opredeljujejo štiri značilnosti. Prvi dve veljata za vsa ravnovesna stanja; drugi dve določata posebno vrsto ravnovesnega stanja - namreč tisto, ki je dovolj skromna in vzdržljiva:

1. Stalen obseg populacije - to je stalen sklad človeških teles.
2. Stalen obseg človeških izdelkov - to je stalen sklad fizičnega bogastva. Izdelki so v bistvu podaljški človeških teles (ek-sosomatični organi, z besedami A. G. Lotka), tako da je točka 2 logični nasledek točke 1.
3. Raven ali stopnja, na kateri se ohranjata obe vrednosti, ki zadošča za dobro življenje in jo je mogoče vzdrževati dolgo v prihodnost.
4. Stopnja pretoka snovi in energije, potrebne za ohranjanje obeh vrednosti, zmanjšana na najnižjo možno raven - to je stopnje rojstev se ujemajo s stopnjami umrljivosti na nizkih ravneh, tako da je mogoče pričakovati dolgo življenjsko dobo; stopnje proizvodnje se ujemajo s stopnjami fizičnega razvrednotenja na nizkih ravneh, tako da je mogoče pričakovati veliko obstojnost oz. dolgo življenjsko dobo izdelkov.

Pretok je metaboličen tok snovi in energije skozi prebavni trakt gospodarstva. Prične se z vnosom surovin, nizko entropične¹ snovi in

1 Razmerje med zakonom o entropiji (drugi termodinamični zakon) in zakonom o ohranitvi snovi-energije (prvi termodinamični zakon) je mogoče razložiti z analogijo peščene ure. Pesek v stekleni posodi predstavlja snov-energijo. Peščena ura je zaprt sistem: pesek se ne dodaja ali izgublja (prvi zakon). Toda med peskom v zgornjem prekatu in tistim v spodnjem prekatu je kakovostna razlika. Pesek v zgornjem prekatu ima možnost padanja (opravljanja dela), tisti v spodnjem prekatu pa ne. Drugi zakon (zakon o entropiji) pravi, da je z opravljenim delom količina peska v zgornjem prekatu vedno manjša, medtem ko je količina v spodnjem prekatu vedno večja, ter da peščene ure ni mogoče postaviti na glavo. Fizik Erwin Schroedinger je dejal, da organizmi živijo s pomočjo vsrkavanja nizke entropije iz svojega okolja - to je, sprejemajo nizko entropično snov-energijo in oddajajo visoko entropično snov-energijo. Isto velja za gospodarstva.

energije, vsrkane iz naravnega okolja (to je izčrpavanje) in konča z vračanjem odpadkov, visoko entropične snovi in energije nazaj v okolje (to je onesnaževanje). Pretok je cena - neizogibna cena nadomeščanja in ohranjanja -, ki jo je treba za vsak dani obseg človeške populacije in izdelkov skrčiti na najmanjšo možno mero. Sedanja praksa v ekonomiji rasti se bolj približuje maksimiranju pretoka, ker je tesno povezana z družbenim bruto proizvodom (DBP).

Upoštevajte, da je definicija podana v *fizičnih* pojmi. Če smo natančni: ekonomija ravnovesnega stanja ni definirana kot ničelna rast DBP, definicija pa prav tako ne implicira stalne tehnologije niti stalne porazdelitve bogastva in dohodka. To kar se zgodi z DBP, ni pomembno, važno pa je, kaj se dogaja s tehnologijo in razdelitvijo - o tem bomo govorili kasneje.

Ker je ta definicija nekoliko abstraktna, si oglejmo konkretno analogijo: knjižnico ravnovesnega stanja (kar nekateri knjižničarji dejansko zagovarjajo kot način, kako obvladati povečevanje števila izvodov v celotni količini knjig). Obstajala bi stalna zaloga knjig, omejena recimo z velikostjo skladišča ali proračuna za vzdrževanje. Za vsako novo pridobljeno knjigo se je potrebno znebiti ene stare - jo prodati ali reciklirati. Dober knjižničar bi torej dodal novo knjigo le v primeru, če bi bila kakovostno boljša od neke druge knjige, katere mesto bi zavzela. *Kakovost* knjižnice bi se povečala, čeprav bi *število* knjig ostalo isto.

Pogosto je težko soditi o kakovosti; med knjižničarji ravnovesnega stanja obstajata dve šoli razmišljanja. Šola "suverenosti potrošnikov" pravi: znebimo se knjig, ki so izposojene najbolj poredko. Šola "strokovnega mnenja" pravi, da bi bil rezultat suverenosti potrošnikov več izvodov knjige *Jaws*, medtem ko bi šla Dante in Shakespeare v mlin za papir - in v skladu s tem, da je treba za kriterij jemati presojo poznavalcev. V to razpravo se ne bom spuščal. Trdim le, da knjižnica ravnovesnega stanja ni statična; nasprotno, količinske omejitve silijo v kakovostno izboljšanje, kar vodi v razvoj novih tehnologij, na primer mikrofilmov.

Storitev, ki jo nudi knjižnica, je odvisna od kakovosti, obsega in intenzivnosti uporabe celotne zaloge knjig, ne pa od stopnje pretoka ali stopnje, po kateri nove knjige nadomeščajo stare. Stopnjo pridobivanja novih knjig bi bilo treba omejiti na stopnjo fizičnega in intelektualnega razvrednotenja starih knjig; nižja je ta stopnja, bolje nam gre: manj dreves je treba žrtvovati za papir in manj starega znanja je treba pozabiti ali zavreči. Nagibamo se k temu, da v intelektualnem razvrednotenju vidimo napredek, v resnici pa je to *strošek* napredka - ki ga je pogosto

vredno plačati, a je vendarle strošek. Če bi bilo staro znanje bolj trdno utemeljeno in pazljiveje izdelano, bi bilo intelektualno razvrednotenje manjše.

Zamislite si ekonomijo kot knjižnico izdelkov, in analogije so očitne. Ekonomija ravnovesnega stanja - daleč od tega, da bi bila statična - je strategija za uveljavljanje kakovostnih izboljšav in vzdržljivosti.

Nujnost in zaželenost ekonomije ravnovesnega stanja

Če je ekonomija ravnovesnega stanja nujna, potem jo moramo imeti, pa naj bo zaželena ali ne. Če je zaželena, bi se morali zanjo odločiti, čeprav v to nismo prisiljeni. V prid ekonomije ravnovesnega stanja lahko navedemo dva relativno samostojna sklopa argumentov.

A. Nujnost

Nujnost ekonomije ravnovesnega stanja izhaja iz dveh temeljnih načel: omejenost in entropija.

1. *Omejenost* - V nasprotju z implikacijami nekaterih modelov ekonomske rasti je najboljši dokaz geografov, da se premer zemlje dejansko *ne* povečuje po enaki stopnji, kot narašča stopnja obresti! Nespremenljivo je tudi sončno sevanje, pravtako pa stopnje zaokrožitve osnovnih biogeokemičnih ciklusov, ki so osnova življenja na Zemlji. Kompleksni ekosistem, katerega podsistem je človeška ekonomija, se kaže kot kvaziravnovesno stanje: celotna zaloga snovi je v grobem stalna, kot je stalen tudi pretok sevanja sončne energije. Ekonomski podsistem se mora končno prilagoditi oblikovnim načelom celotnega ekosistema, katerega del je; oblikovna načela se kažejo kot načela ravnovesnega stanja - vsaj na človeški časovni razpredelnici generacij, če že ne na astronomski razpredelnici milijonov let.

2. *Entropija* - Svet ni le omejen, ampak tudi podvržen zakonu o entropiji. Spoznati moramo ne le to, da je količina nafte v zemlji omejena, temveč tudi, da lahko vsako galono pokurimo le enkrat. Zakon o entropiji nam pravi, da reciklirana energija v vsakem primeru prinaša izgubo in da reciklirani materiali nikdar ne morejo biti stoddstotno

popolni. Izčrpavanje in onesnaženje je neizogibno; treba ga je skrčiti na najmanjšo mero, nikdar pa ga ne bo mogoče odpraviti.

Nizka entropija je elementarni vir, ki ga je mogoče le potrošiti: zanj ni nadomestila. V celotnem nizu, ki je omejen in se hkrati manjša, je vsako nadomeščanje virov zamenjava ene vrste nizke entropije z drugo. V osnovi imamo dva vira nizke entropije: sončnega in zemeljskega; glede na vzorec redkosti se med seboj bistveno razlikujeta.

Skupna zaloga oz. količina *sončne energije* je praktično neskončna, ozko omejena pa je stopnja sevanja, ki doseže zemljo.

Skupna zaloga *zemeljskih mineralov* je ozko omejena, toda mogoče jo je izkoriščati po stopnji, ki jo v veliki meri določimo sami.

Če bi pokurili vsa fosilna goriva v zemeljski skorji, bi to zagotovilo vrednost, ki bi bila enaka le nekaj tednom sončne svetlobe - sonce pa naj bi obstajalo še nadaljnje štiri milijarde let. Jasno je torej, na kateri energetski vir moramo dolgoročno računati. Vendar sta, nasprotno, tehnologija in nadomeščanje v zadnjem stoletju pripeljala do obrata od čezmerne odvisnosti od obilne sončne energije k čezmerni odvisnosti od skromnega zemeljskega vira nizke entropije. Razlog za ta obrat je seveda v tem, da je za napajanje hitre gospodarske in demografske rasti mogoče zemeljske vire uporabiti po stopnji, ki jo določimo sami - to je hitro.

Vendar pa opazamo prve faze nasprotnega nadomeščanja, nazaj v smeri sončne energije, ki je, kljub temu da je odpornejši vir, ni mogoče uporabiti za napajanje nadaljnje rasti, zasnovane na izobilju mineralov v preteklem stoletju. Ljudje ne govorijo več o pretvarjanju nafte v hrano, temveč o pretvarjanju prehrabrenih izdelkov v naftne nadomestke. Populacije *homo sapiens* in *mechnistra automobilica* sedaj vstopajo v neposredno tekmo za omejeno količino sončne energije, ki se letno ujame na obdelovalnih zemljiščih.

Omejenost in entropija implicirata, da bo *nekoč* konec rasti - toda kakšni so znaki, da je ta čas že napočil? Zakaj ne šele čez tisoč let?

V nasprotju s tem, kar pogosto slišimo, so najresnejši problem in najprepričljivejši dokaz omejitve *obnovljivi* viri, ne pa neobnovljivi. Izčrpanje neobnovljivih snovi moramo konec koncev pričakovati - ne bi jih bilo smiselno za zmerom pustiti v zemlji, če so nam dostopne. Vendar pa prehitro izčrpavanje neobnovljivih snovi na dva načina prispeva k porušenju enakomernega zagotavljanja obnovljivih snovi. Prvič, posledica visokih stopenj izčrpavanja so visoke stopnje onesnaževanja zraka in vode, kar neposredno ogroža biološke vire. Drugič,

hitra raba neobnovljivih snovi nam je omogočila, da smo dosegli in začasno obdržali takšno raven prebivalstva in potrošnje na prebivalca, kot je le z obnovljivimi snovmi ne bi mogli. Ker naša neobnovljiva osnova pojenja, obstaja nevarnost, da bomo skušali obdržati obstoječo raven (ali še huje, običajno stopnjo rasti) s čezmernim izkoriščanjem obnovljivih virov, s tem pa zmanjšali stalno donosnost in zatorej celotni obseg in kakovost vsakega bodočega življenja na Zemlji.

Ekonomist Lester Brown je strnil dokaze, da je svetovna produktivnost na prebivalca v naših štirih osnovnih sistemih obnovljivih snovi dosegla svoj višek in sedaj upada (Brown, 1979).

Produktivnost *gozdov*, izražena v kubičnih metrih na prebivalca na leto, je dosegla višek leta 1967 z 0,67 kubičnega metra.

Produktivnost *ribjih lovišč*, izražena v kilogramih ujetih rib na leto na prebivalca, je dosegla višek leta 1970 z 19,5 kilograma.

Produktivnost *travnatih površin* izražajo podatki o volni, ovčetini in govedini. Volna je dosegla višek leta 1960 z 0,86 kilograma, ovčetina leta 1972 z 1,92 kilograma in govedina leta 1976 z 11,81 kilograma.

Produktivnost *obdelovalnih zemljišč*, izražena v kilogramih žitaric na prebivalca na leto, je dosegla višek leta 1976 s 346 kilogrami.

Pri interpretaciji teh števil moramo upoštevati več stvari. Številke ne odražajo le učinka omejitev, temveč v nekaterih primerih tudi učinke nadomeščanja. Na primer, proizvodnja lesa na prebivalca je lahko nizka zaradi nadomeščanja lesa s plastiko in ne nujno zaradi tega, ker smo dosegli mejo produktivnosti gozdov. Podobno lahko zmanjšana proizvodnja volne na prebivalca odraža nadomeščanje z umetnimi vlakni v enaki meri kot meje donosnosti travnatih površin. Toda tudi če to drži, si velja zapomniti dvoje. Prvič, obstoječe ravni produktivnosti so očitne precenitve donosov, ki bi jih bilo mogoče dolgoročno vzdrževati, saj je bilo le-te mogoče doseči le s pomočjo izdatnih vložkov mineralov v mehanizacijo, namakanje, gnojila, insekticide in transport. Težko je verjeti, da bo mogoče obstoječe ravni proizvodnje ohraniti, saj se preostale rezerve nafte in mineralov trošijo, svetovno prebivalstvo pa še nadalje narašča zaradi pospeška, vgrajenega v nizko starostno strukturo. Drugič, značilno je, da so tudi mnogi nadomestki (plastika in umetna vlakna) naftni derivati.

Letna svetovna proizvodnja nafte na prebivalca je naraščala od 1,52 sodčka leta 1950 do najvišje dosežene količine 5,29 sodčka leta 1977. Leta 1978 je padla na 5,23 sodčka. Naftno izobilje se hitro končuje.

Obljuba o izobilju jedrske energije se je izkazala za fantazijo - in sicer za zelo nevarno fantazijo.

Sklepam, da so teoretične omejitve, ki izhajajo iz omejenosti in entropije, v današnjem svetu dejanske in očitne. Nadaljnji dokaz o vedno večjem pritisku naraščajočih zahtev, ki jih imamo glede pojemajočih zmogljivosti, sta pospeševanje svetovne inflacije in hkratna nezaposlenost.

Iz tega sklepa sledi, da so razvojni načrti dežel Tretjega sveta, ki si implicitno prizadevajo za ekonomijo visoke množične potrošnje po zgledu Združenih držav, prav tako prazne fantazije. Poleg govorjenja o "premalo razvitih" deželah se moramo naučiti govoriti o "preveč razvitih" deželah, ki jih je Charles Birch opredelil kot dežele, v katerih so stopnje porabe virov na prebivalca takšne, da bi - če bi vsi ljudje na svetu trošili po takšni stopnji - viri po določenem času presahnili. Ne gre za to, da premalo razvite ekonomije spremenimo v preveč razvite, temveč da oboje spremenimo v ekonomije ravnovesnega stanja s takšnimi stopnjami prebivalstva in bogastva, ki zadoščajo za dobro življenje in lahko vzdržijo dolgo v prihodnost.

B. Zaželenost

Obravnavali bomo dva koncepta zaželenosti: ekonomsko in etično.

1. *Ekonomska zaželenost* - V dobesednem pomenu "ekonomskega" je fizična rast ekonomska le, dokler mejne koristi rasti presegajo mejne stroške. Ko pojemajoče mejne koristi padejo pod naraščajoče mejne stroške, dobimo "neekonomsko" rast. Ker stroškov rasti ne merimo, ne more biti nihče prepričan, da sedanja ekonomska rast v resnici ni neekonomska rast. Celo če bi bilo mogoče pokazati, da so mejne koristi rasti še vedno večje od stroškov, moramo pričakovati, da se bo to stanje končno obrnilo - vsaj če verjamemo v zakon o zmanjševanju mejne koristnosti in v zakon o naraščanju mejnih stroškov. Če ta zakona zavrnemo, je treba na novo napisati celotno ekonomsko teorijo. Ta dva zakona v resnici preprosto izražata zdravo pamet; pravita le, da ljudje najprej zadovoljujejo svoje najnujnejše potrebe ter da najprej izkoriščajo najbolj dostopne vire.

Onkraj določene točke postanejo stroški fizične rasti večji od njene vrednosti. Na tej točki postane ekonomija ravnovesnega stanja ekonomsko zaželena, pa čeprav še ni fizično nujna.

2. *Etična zaželenost* - Če je zaželena vzdržljivost, je zaželena tudi ekonomija ravnovesnega stanja. Seveda, nobena stvar ne vzdrži večno; obstaja pa bistvena razlika med dvajset let in dvesto milijonov let.

Kako določimo vrednost vzdržljivosti? Če smo pogani, jo lahko izvedemo iz mističnega spoštovanja Matere Zemlje. Če smo krščani ali Židje, jo izvajamo iz dolžnosti upravljanja Božje stvaritve, ki velja za samo po sebi dobro - neodvisno od njene kritične instrumentalne vrednosti - vse do njenega najvišjega proizvoda, človeka. Zdi se, da večina ljudi ne glede na svoje versko ali filozofsko ozadje misli, da obravnavanje Zemlje kot podjetja v likvidaciji ni pravilno. Obstaja vsaj ohlapen občutek, da jo je treba zapustiti kot uspešno podjetje, bolj ali manj takšno, kot smo jo prejeli - vsaj kar se tiče njene zmožnosti zagotavljanja življenja. V tem je mogoče videti le religiozno spoznanje.

Vendar pa ta pogled ni univerzalen. Nekateri zagovarjajo naturalistično stališče in v ekološki katastrofi vidijo le ekološko zaporedje, gledano z očmi antropocentričnega preplaha. Njim je vseeno, če bo človeška družba vzdržala ali ne, saj človeštvo - skupaj s svojim neznanim naslednikom - ni nič boljše od katerekoli druge vrste. Konsistenten naturalist nima nobenega razloga, da bi bil pristaš teorije okolja, razen povsem osebnih nagnjenj. Pristaš teorije okolja mora upoštevati vsaj to, da nosi človek odgovornost, ki je drugim vrstam ni mogoče pripisati: nihče ne očita smjadi, da poje preveč trave. Naturalisti, ki jih vzdržljivost niti najmanj ne zanima, so logično konsistentni, vendar jih ni veliko. Pristaši teorije okolja, ki skušajo zagovarjati vzdržljivost le na naturalističnih temeljih, so številni, a logično zmedeni. Če naj bo pristaš teorije okolja logično konsistenten, mora biti v bistvu religiozno zavezan vzdržljivosti. Logičnemu naturalistu, ki pravi, da vzdržljivost človeške družbe ni nič drugega kot antropocentrična domislica, drugače pač ni mogoče odgovoriti.

Nekdo lahko verjame, da je vzdržljivost zaželena, a je hkrati prepričan, da bo človeštvo razgnalo svet v tridesetih letih, in zatorej misli, da sedaj niso upravičene nobene žrtve za uporabnika, ki ne obstaja. V opuščanju votlega gospodarsko-zborničnega optimizma je treba paziti, da hkrati ne opustimo tudi upanja in ne zapademo v greh brezupa.

Če se strinjamo, da je ekonomija ravnovesnega stanja nujna in/ali zaželena, tedaj moramo vprašati: Kako jo je mogoče doseči? Ali lahko od tukaj pridemo tja?

Kako doseči ekonomijo ravnovesnega stanja?

Seveda lahko ničelno rast dosežemo kot rezultat slepe némeze: maltuzijanske pozitivne ovire, pretiravanje in razsulo, ekološka katastrofa. Gre za to, da se temu izognemo - da mehko pristanemo v ravnovesnem stanju, namesto da se zrušimo vanj.

Za vodilo pri razmišljanju o institucijah ekonomije ravnovesnega stanja predlagam dve splošni načeli.

1. Začeti moramo tam, kjer smo, z zgodovinsko danimi začetnimi pogoji, ne pa predpostavljati nerealistične neomadeževane preteklosti. Nimamo ne časa, ne moči, ne modrosti, da bi izbrisali naše obstoječe institucije in na novo pričeli z nečim radikalno drugačnim. Sedanje institucije zasebne lastnine in sistem cen je treba usmeriti in preoblikovati, ne pa uničiti. V nekaterih primerih bo preoblikovanje pomenilo omejitve teh institucij, v drugih pa razširitve.

2. Stremeti bi morali za tem, da z najmanjšim možnim žrtvovanjem osebne svobode in različnosti na mikro ravni dosežemo potrebno stabilnost in nadzor na makro ravni. Makro raven je raven nadzora in predvidljivosti, mikro raven pa raven svobode, spontanosti in inovativnosti; to je tudi raven, na kateri je večina informacij.

Menim, da obstajajo tri institucionalne spremembe, ki bi nam omogočile, da bi se - ob upoštevanju obeh načel - postopno pomaknili proti ravnovesnemu stanju. To so: omejevanje prebivalstva, omejevanje pretoka in omejevanje neenakosti.

A. Omejevanje prebivalstva

Pravice do razmnoževanja ne smemo več obravnavati kot "splošni blagor" - v njej bi morali videti redko dobroto, zakonito pravico, ki je v skupnem številu omejena na ravni, ki ustreza rojevanju zaradi nadomeščanja, ali še na manjši; porazdeljena je med posameznike v deljivih sklopih na osnovi stroge enakosti, prerazporejanje pa je stvar prostovoljne menjave. Nekaj ekonomistov in demografov je obravnavalo takšno shemo prenosnih dovoljenj ali kvot za rojevanje (glej Daly, 1977, str. 56-61), toda redki so jo jemali resno. Pa vendar v zelo veliki meri združuje makro nadzor z mikro svobodo; glede novo spoznane redke dobrine pomeni neposredno nadaljevanje osnovnih lastninskih in tržnih institucij.

Ker mnogim bralcem ta misel sploh ne bo všeč, je treba morda podati nekaj pojasnil. Prvič, vsakdo je vabljen, da zastopa svoj lasten plan, ki mu najbolj ustreza, saj drugi dve instituciji nista odvisni od te posebne sheme uravnavanja prebivalstva. Drugič, priznam, da bi bilo morebiti pametno, da resnega družbenega nadzora nad prebivalstvom ne bi uveljavili, dokler naravna težnja poteka v pravi smeri. Kot pravi pregovor: "Če deluje, ne skušaj popravljati." Toda to institucijo bi imel pripravljeno v rezervi za primer, če nas preseneti nov razmah rojstev ali - kar je bolj verjetno - če nas zmanjšana donosnost pripelje do spoznanja, da je zaželeno obdobje negativne rasti prebivalstva.

B. Omejevanje pretoka

Tudi stalen obseg fizičnega bogastva ali izdelkov je del definicije ekonomije ravnovesnega stanja. Ta obseg stvari bi bilo mogoče najbolje omejiti posredno s tem, da bi v bistvu omejili "dobavo hrane" - omejevanje pretoka na strani dotoka oz. izčrpanja. Skupen pretok osnovnih surovin bi bil centralno določen, razporeditev te omejene celote med različne porabnike pa bi bila prepuščena decentraliziranemu odločanju, ki bi ga usklajeval trg. To bi lahko izvedli tako, da bi vlada za vsako osnovno surovino določila skupne razpoložljive kvote ter na dražbi prodala kvotne pravice posameznikom in podjetjem; ali drugače, z nacionalnim *ad valorem* nadomestitvenim davkom. Ker je energija nekakšen splošni vir, potreben za pridobivanje vseh ostalih surovin, bi lahko pričeli le z omejevanjem pretoka energije.

Ta institucija bi omejevalno delovala na trg: določanje skupnega pretoka ne bi bilo več prepuščeno tržnim mehanizmom. Ne moremo dopustiti, da si trg sam določa meje z ekosistemom, kajti trg lahko preračuna le tiste stroške in koristi, ki se beležijo v pojmih zavestnega, kratkoročnega užitka in bolečine, ki izhajajo iz zamenljivega blaga. Stroški ali koristi večine ekoloških motenj so organski po naravi in dolgoročni po učinkih, niso podvrženi menjavi in ne povezani s kratkoročnim užitkom ali bolečino.

Trg pravtako sploh ni občutljiv za kakovostno razliko med revščino in razkošjem, kar nas privede k tretji instituciji.

C. Omejevanje neenakosti

Ker sta prvi dve instituciji v veliki meri odvisni od trga, je potrebno odpraviti njegovo poglavitno napako: izredne razlike v dohodku, ki jih ustvarja. Predlagam nekaj zelo enostavnega: najnižji dohodek se navezuje na najvišji dohodek in največje bogastvo - omejeno območje neenakosti, nujno za pobude in za nagrajevanje različno zanimivega in intenzivnega dela, ki pa onemogoča pretirano neenakost. Najnižji dohodek bi lahko financirali s sredstvi, zbranimi na dražbi razpoložljivih kvot, ali z nadomestitvenim davkom na surovine.

Ker rast v ravnovesnem stanju ne more več biti izgovor za revščino (pa tudi ni nič kaj prepričljiv izgovor), je absolutno nujno doseči večjo pravičnost v porazdelitvi dohodka. Omejitev neenakosti na sprejemljivo raven pomeni omejevanje vloge trga pri razporejanju dohodka. To vključuje tudi določene omejitve v velikosti in moči korporacij.

O vsaki od teh institucij bi bilo potrebno povedati še veliko več, vendar pa bi morala biti splošna podoba jasna. Važno je, da predstavimo nekaj posebnega, četudi nepopolnega, da bi s tem zavezali kritike, da pridejo na dan s čim boljšim, kar bodo brez dvoma tudi storili - takoj, ko bodo sprevideli, da gre zares.

Bojim se, da so mnogi ekonomisti doslej reagirali tako, da tega problema niso jemali resno. Njihov odziv spominja na stališče, ki ga je zgodnji ameriški ekonomist Daniel Raymond zavzel do Malthusovih idej. V svojem traktatu *Thoughts on Political Economy* iz leta 1820 Raymond razlaga svojim bralcem, zakaj se je izognil vsaki resnejši obravnavi Malthusovih misli:

Čeprav njegova /Malthusova/ teorija sloni na naravnih načelih in čeprav v njegovem sklepanju ni mogoče odkriti nobene pomanjkljivosti, pa se mišljenje vendar nagonsko upira sklepom, do katerih ga privede; nagibamo se k temu, da teorijo zavržemo, čeprav ne moremo podati nobenega dobrega razloga za to.

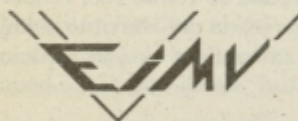
Mislím, da takšno mnenje danes prevladuje v reakcijah mnogih ekonomistov na argumente za omejevanje rasti - manjka le sproščajoče dostojanstvo g. Raymonda in njegove naivne poštenosti.

Literatura

BROWN, Lester R., "Resource Trends and Population Policy: A Time for Reassessment." *Worldwatch Paper No. 29*, maj 1979, Washington, D. C.

DALY, H. E., 1977, *Steady-State Economics*. San Francisco: W. H. Freeman and Co. Publishers.

DALY, H. E., ur., 1980, *Economics. Ecology. Ethics*. San Francisco: W. H. Freeman and Co. Publishers.

ELEKTROINŠTITUT "MILAN VIDMAR"
INŠTITUT ZA ELEKTROGOSPODARSTVO IN
ELEKTROINDUSTRIJO
61000 LJUBLJANA, Hajdrihova 2

opravlja v okviru svoje osnovne dejavnosti:

raziskave na področju energetike, tehnično-ekonomske raziskave na področju elektroenergetike, planiranje srednje in dolgoročnega razvoja elektroenergetskih sistemov, študij delovanja in upravljanja elektroenergetskih sistemov, strokovno-tehnični pregledi ter kontrola kvalitete in zagotovitev kvalitete elektroenergetskih naprav in objektov, varstvo okolja pred škodljivimi vplivi elektroenergetskih objektov, periodične kontrole in preskušanja na elektronapravah, preskušanje in atestiranje izdelkov elektroindustrije in izolirnih olj, konzultantske storitve iz navedenih področij doma in v inozemstvu.

Vzdržljivo potrošništvo. Novo potrošništvo: teoretična osnova in praktična raba*

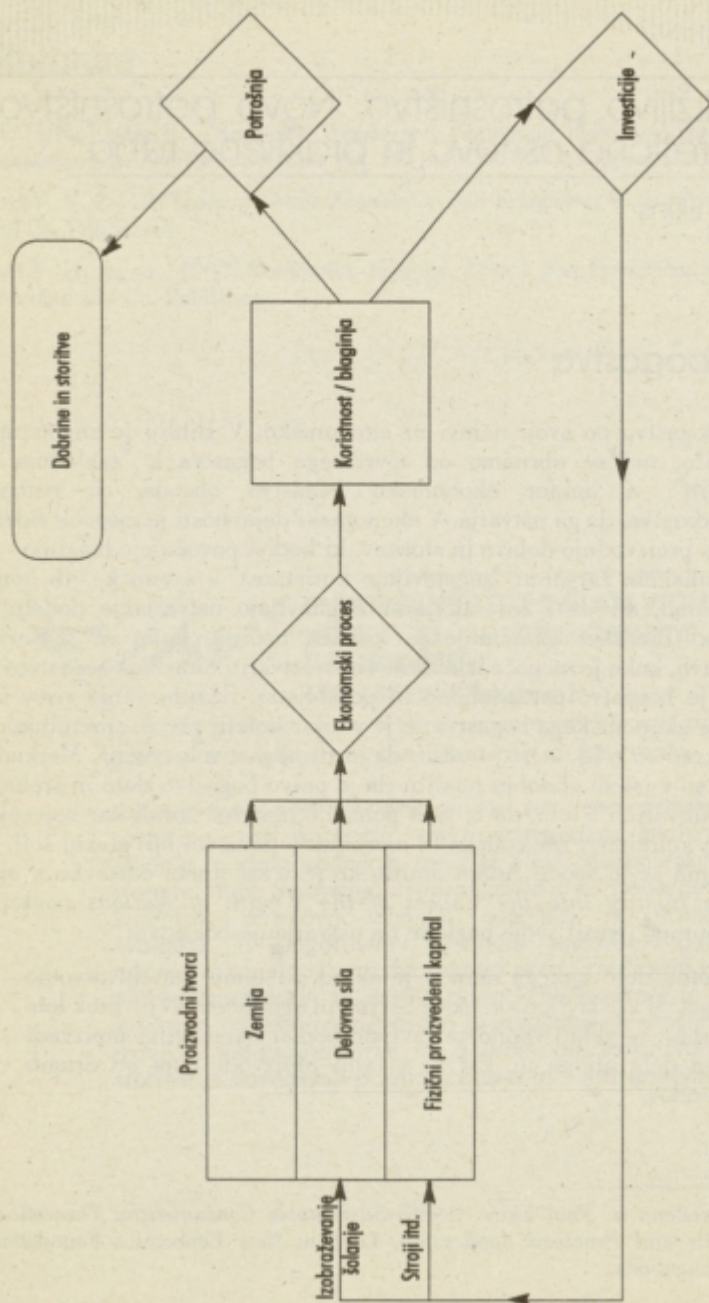
Paul Ekins

Viri bogastva

Vse bogastvo po svoji naravi ni ekonomsko. V Bibliji je znamenito napotilo, naj se obrnemo od tovrstnega bogastva k "zakladom v nebesih"; a dokler ekonomsko bogastvo obstaja, je namen gospodarstva, da ga ustvarja. V ekonomski dejavnosti je mogoče videti tekočo proizvodnjo dobrin in storitev, ki bodisi povečujejo blaginjo - v ekonomskem žargonu: "zagotavljajo koristnost" - s tem ko jih konzumiramo, ali pa z investicijami zagotavljajo ustvarjanje dodatnih dobrin. Predmet ekonomije je analiza načina, kako se ustvarja bogastvo, kako je mogoče iz redkih virov ustvariti čimvečje bogastvo in kako je bogastvo porazdeljeno in porabljeno. Razumevanje virov in narave ekonomskega bogastva se je v toku stoletij precej spreminjalo. Fiziokrati so v 18. stoletju trdili, da je vir bogastva le zemlja. Merkantilisti so v istem obdobju mislili, da je pravo bogastvo zlato in srebro, in se ukvarjali s tem, da bi ga s pomočjo trgovine zbrali kar največjo možno količino. Fiziokratska in merkantilistična sta bili glavni šoli, s katerima se je soočil Adam Smith, ko je v začetnem odstavku svoje knjige *Inquiry into the Causes of the Wealth of Nations* povsem nedvoumno izrazil svoje poglede na ustvarjanje bogastva:

"Letno delo kakega naroda je sklad, ki temu narodu prvotno zagotovi vse življenjske potrebščine in ugodnosti, ki jih prek leta porabi; ta sklad vedno sestavljajo bodisi neposredni proizvodi tega dela ali pa to, kar se s temi proizvodi kupi od drugih narodov."

* Prevedeno iz: Paul Ekins (1989) *Sustainable Consumerism: Theoretical Basis and Practical Application*. London: New Economics Foundation Publications.

Slika 1. Model 1 - Ustvarjanje bogastva in koristnosti

Smith torej meni, da je vir bogastva delo. Človeško delo je tisto, ki spremeni zemljo v človeku koristno produktivno silo, in ki ustvarja, izboljšuje orodja in jih uporablja za zagotavljanje naših "potrebščin in ugodnosti". Vendar pa je spoznanje, da so zemlja, delo in kapital trije bistveni proizvodni tvorci, kmalu privedlo do tega, da so bili v analizi ustvarjanja bogastva vsi deležni bolj ali manj enake pozornosti; rezultat tega je preprost model, prikazan na sliki 1, ki ga današnja ekonomska analiza še vedno precej uporablja.

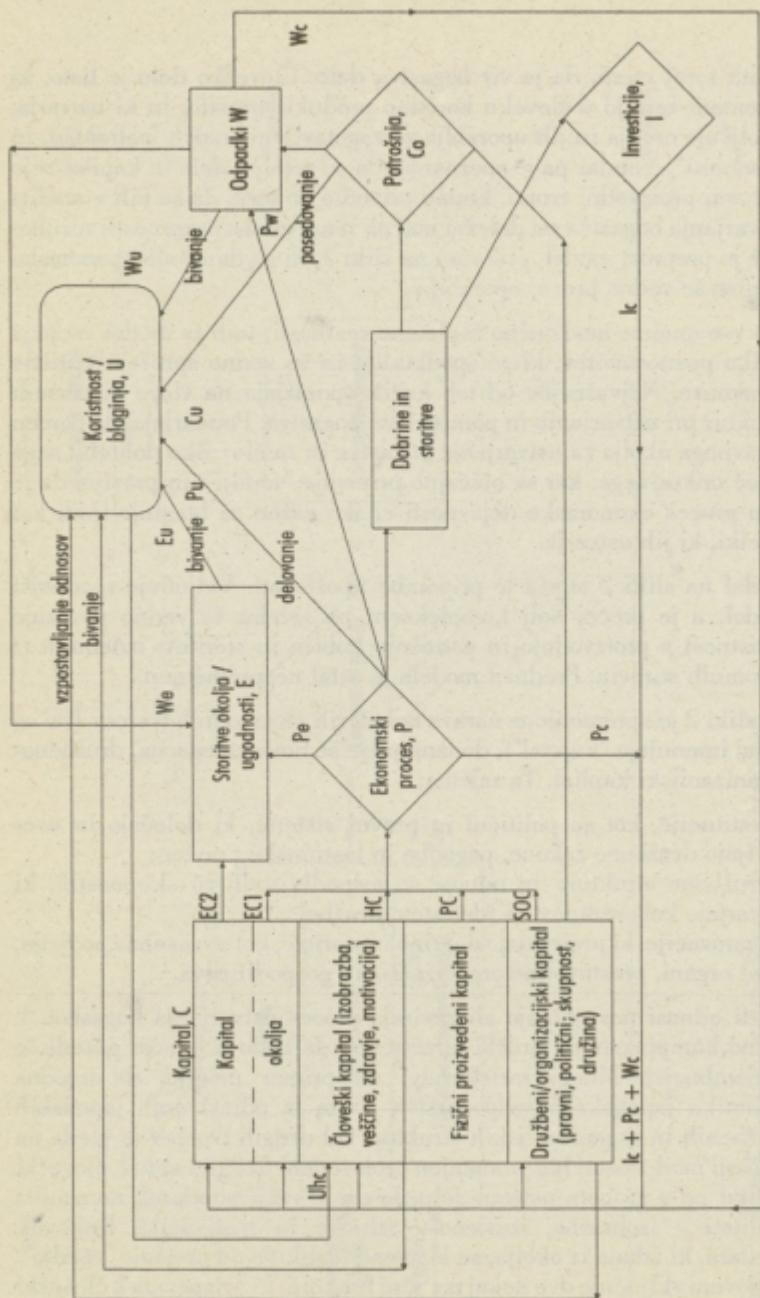
Kot vse analize neskončno zapletene realnosti, tudi ta model vsebuje veliko poenostavitev, ki so spodbudile in še vedno sprožajo kritične obravnave. Najvažnejše od teh kritik opozarjajo na vlogo družbenih struktur pri ustvarjanju in porazdelitvi bogastva. Poudarjajo, da pomen naravnega okolja za ustvarjanje bogastva in za človeško dobrobit sega daleč onkraj tega, kar se običajno pripisuje "zemlji", in pravijo, da je sam proces ekonomske dejavnosti enako važen za blaginjo ljudi kot izdelki, ki jih ustvarja.

Model na sliki 2 skuša te pripombe upoštevati. Vključuje zgodnejši model, a je precej bolj kompleksen; pa vendar še vedno povezuje koristnost s proizvodnjo in potrošnjo dobrin in storitev, izdelanih iz skromnih surovin. Predmet modela je ostal nespremenjen.

Na sliki 2 je spremenjena narava nekaterih proizvodnih tvorcev (vsi se sedaj imenujejo "kapital"), dodana pa je še nova kategorija, družbeno-organizacijski kapital. Ta zajema:

- institucije, kot so politični in pravni sistemi, ki določajo in uveljavljajo družbene zakone, pogodbe in lastninske pravice;
- družbene strukture in odnose v gospodinjstvih in skupnostih, ki ustvarjajo koherentnost in identiteto družbe;
- organizacije, ki proizvajajo dobrine in storitve, kot so zasebna podjetja, javni organi, prostovoljne organizacije in gospodinjstva.

Vsi ti odnosi pospešujejo ali zavirajo proces ustvarjanja bogastva. V vedno kompleksnejši družbi je verjetno, da bodo ti odnosi postali še pomembnejši. Mnogi raziskovalci na primer menijo, da izredna dinamika japonskega gospodarstva izvira iz edinstvenih japonskih družbenih in organizacijskih struktur. Od drugih tvorcev je glede na prejšnji model ostal nespremenjen proizvedeni fizični kapital, človeški kapital pa v grobem ustreza delu, le da je večji poudarek namenjen kvaliteti - izobrazba, izurjenost, zdravje in motivacija. Dejavnik kapitala, ki izhaja iz okolja, se bistveno razlikuje od prejšnje "zemlje". Po novem vključuje dve dokaj različni funkciji, ki prispevata k človeški blaginji. Prva, EC1, prispeva k ekonomski dejavnosti bodisi z

Slika 2. Model 2 - Ustvarjanje bogastva in koristnosti. Ključ - velike črke pomenijo vir; male črke pomenijo prazneta količina.

zagotavljanjem surovin vključno z minerali, fosilnimi gorivi in plodno zemljo, ali pa z absorbcijo in predelavo odpadkov. Druga funkcija, EC2, ljudem - brez njihovega posredovanja - neposredno zagotavlja ugodnosti in storitve, ki prispevajo k njihovi blaginji. Takšne storitve so padavine, vzdrževanje talne vode in tvorjenje kisika. Deloma jih lahko označimo kot storitve za preživetje.

Druga glavna razlika med modeloma 1 in 2 je pomen, ki ga slednji pripisuje samemu ekonomskemu procesu in odpadkom, ki so rezultat potrošnje. Pravi, da je to, v kakšnih družbenih odnosih ter kje, kdaj in kako ljudje delajo, lahko za njihovo blaginjo enako pomembno kot dohodek, ki ga prejemajo, ali stvari, ki jih izdelujejo. Ta odnos je prikazan s **Pu**. Nadalje, ekonomski proces lahko neposredno vpliva na storitve, ki jih zagotavlja okolje, poleg tega pa ustvarja odpadke. Ti učinki z jasno vidnimi implikacijami za človeško blaginjo so prikazani s **Pe** in **Pw**. Odpadki, kot je sevanje iz jedrskih obratov, neposredno vplivajo na koristnost, učinkujejo pa lahko tudi na storitve, ki jih zagotavlja okolje. Ti učinki so prikazani z **Wu** in **We**.

Tretja in morda najpomembnejša razlika med obema modeloma je v tem, da model 2 široko vključuje povratne mehanizme. Edini povratni učinek v zgodnejšem modelu je proizvodnja investicijskih dobrin in storitev, ki povečujejo ali nadomeščajo kapitalske dobrine ali izboljšujejo delovno silo. Povratni učinki na sklad kapitala v modelu 2 ne vključujejo le investicij, temveč tudi ekonomski proces in odpadke, ki nastanejo zaradi potrošnje.

Ekonomski proces torej učinkuje na vse kategorije kapitala. Vpliva na okolje, na primer, z izčrpavanjem neobnovljivih surovin. Vpliva na fizični kapital, s tem da prispeva k njegovi obrabi. Vpliva na družbeni kapital, tako da spreminja strukturo skupnosti in družinske vezi. S svojim vplivom na izurjenost in izkušnost delovne sile učinkuje na človeški kapital. Podoben vpliv na vsak vidik kapitala imajo tudi odpadki, ki nastanejo zaradi potrošnje. Preden dalje naštejemo implikacije teh pomembnih razlik med modeloma 1 in 2, lahko še rečemo, da model 2 omogoča vključitev dodatne teoretične postavke, namreč kategorizacijo pomembnih oblik človeške izkušnje: bivanje, delovanje, posedovanje, vzpostavlanje odnosov. Kot kaže model 2, lahko te postavke vključimo tako, da ima vsaka smer zagotavljanja koristnosti svojo kategorijo.

V modelu 1, kjer je koristnost neposredno in nedvoumno povezana z ravnišo porabe, je glavno vprašanje, kako obstoječo proizvodnjo porazdeliti med porabo in naložbe, da bi lahko sedaj trošili in hkrati

zagotovili produktivno zmogljivost v prihodnosti. V modelu 2 je to vprašanje zapleteno v dveh pogledih.

Prvič, sedanja koristnost ni določena le z ravniyo sedanje potrošnje **Cu**, temveč tudi s stanjem okolja **Eu**, z ekonomskim procesom (**Pu**, **Pw** in **Pe**) in z odpadki, ki nastanejo zaradi potrošnje (**Wu** in **We**). Drugič, učinek investicij na proizvodno zmogljivost (**Ic**) se povečuje s samim procesom in z odpadki, ki nastanejo zaradi teh dejavnosti.

Ni si težko predstavljati situacije, v kateri ti drugi učinki krepko spremenijo - ali celo pretehtajo - neposredno koristnost, ki jo imajo posamezniki ali družba s potrošnjo. Industrija motornih vozil ponazarja mnoge od teh učinkov.

Posedovanje in uporaba avtomobilov je za njihove lastnike zelo koristna (**Cu**). Nasproti temu je avtomobilski hrup, ki je naravnost neprijeten (**Wu**), onesnažen zrak je manj primeren za dihanje (**We/Eu**), delo za proizvodnim trakom pa je lahko dolgočasno in lahko povzroči strese (**Pu**). Učinki kapitala segajo od deleža pri oddajanju toplote v atmosfero, ki se nenehno segreva (učinek tople grede), do nestalnosti podnebja (**W/EC2**), izčrpavanja surovin (**P/EC1** in **W/EC2**), razkrajanja skupnosti zaradi gradnje cest (**W/SOC**) in izginevanja poklicnih znanj delovne sile (**P/HC**). Denarno teh stroškov enostavno ni mogoče ovrednotiti, a gotovo so dovolj resnični. To, da se jih zanemarja, pomeni le povečevanje števila motornih vozil nad raven, ki bi bila optimalna za družbo in okolje.

Na škodo Zemlje

Tradicionalne organizacije, kot je Zveza potrošnikov Velike Britanije, imajo še vedno veliko privržencev, ki upoštevajo njihove samosvoje nasvete, utemeljene na tradicionalnih potrošniških vrednotah, konkurenčne cene, varnosti in zanesljivosti. To nas navaja na misel, da proizvajalci ne glede na svojo moč še zdaleč nimajo monolitne prevlade na trgu. Potrošniki - ne glede na to, kako se odločijo - imajo znaten vpliv prek izražanja tržnih preferenc.

Glavna pomanjkljivost večine sodobnega razpravljanja o trgu, ki se navezuje na oba prej opisana modela, je v tem, da običajno predpostavlja, da potrošniki ne potrebujejo in niti nočejo dobiti informacij o kompleksnih razmerjih, prikazanih v modelu 2. Zanje se misli, da o teh razmerjih bodisi ničesar ne vedo ali pa jih ne zanimajo, ter da se ukvarjajo le z maksimiziranjem svoje potrošnje v skladu s svojimi nagnjenji.

V resnici pa se mnogo ljudi zaveda, da ima to, katere stvari in kako se proizvaja, velik vpliv na družbo in okolje. Prav vsak proizvod ali storitev predstavlja bodisi obnovljivo ali uničujočo rabo okolja, ter udeležbo ljudi in skupnosti, ki jih bodisi oplaja ali pa izrablja.

Ljudje ponavadi izražajo globoko etično zavezanost in občutja glede okolja - in nič ne navaja k misli, da bi jih opustili, kadar gredo nakupovat. Še pomembneje pa je poudariti, da za upoštevanje tovrstnih vprašanj ne potrebujemo nobenih moralnih občutij. Zaradi realnosti kompleksnih povratnih učinkov v modelu 2 je pametno, da se v najbolj objektivnih ekonomskih pojmi ukvarjamo z implikacijami, ki jih ima trošenje na družbo in okolje.

Vendar so te zadeve, ki se tičejo družbe in okolja, bolj ali manj v informacijski črni luknji. Potrošnikov nihče ne seznanja in zatorej tudi ne vedo, katero blago je "škodljivo za Zemljo"; ne zavedajo se, katera podjetja se zavzemajo za politiko vzdržljivosti in družbene odgovornosti. Njihov izbor torej ne izraža njihovih preferenc glede teh vprašanj, tako da trg beleži zmotne signale odobravanja onesnaževalcev in izkoriščevalcev. Nujna posledica tega je neučinkovita porazdelitev surovin in neoptimalna raven družbene blaginje.

Zeleni potrošnik

Obstajajo ugodni znaki, da se te razmere hitro in na več frontah spreminjajo. Naglo razširjajoče se "zeleno potrošništvo" pomeni, da imajo potrošniki končno možnost izražati svojo zaskrbljenost zaradi propadanja okolja. Proizvajalci so se hitro odzvali s poskusom, da bi se prilagodili in s pomočjo ekološke zavesti dosegli konkurenčno prednost - da jih ne bi več povezovali z nadaljnjim vztrajanjem pri umazanih izdelkih in procesih.

Novi Potrošnik bo tudi spodbudil lokalne skupine, da bodo odkrito obravnavale potrošniška vprašanja in delovale tako, da bo njihov lokalni trg v večji meri odražal njihove višje človeške vrednote.

Potrošnja

O tem novem potrošništvu lahko na koncu rečemo dvoje. Prvič, v modelu 2 lahko potrošništvo dokaj paradoksalno razumemo kot tvorca in hkrati porabnika bogastva. S tem ko potrošništvo umestimo v krožni proces, ki povratno vpliva na proizvodni del ekonomskega ciklusa,

lahko v potrošnikovi izbiri, namesto da bi jo obravnavali kot zaključek enosmerne verige dogodkov, vidimo resničen potencial ustvarjanja bogastva, dodajanja vrednosti.

Če se vrnemo k primeru motornih vozil: če se potrošnik odloči, da bo hodil, kolesaril ali se prevažal z javnimi prevoznimi sredstvi, je jasno, da bo s tem zmanjšal ali celo preokrenil negativne povratne učinke na kapitalsko osnovo, ki so vključeni v prevoz z zasebnimi avtomobili. Na primer, izboljša lahko zdravstveno stanje ali okrepi identiteto skupnosti, namesto da ju spodjeda. Če ustvarja pozitivne povratne tokove, potem tovrstna potrošnikova izbira seveda proizvaja bogastvo, ne pa obratno. Ta analiza prikazuje dejavno in ustvarjalno novo potrošništvo v nasprotju s pasivno in razdiralno podobo potrošništva, ki jo dobimo, če nanj gledamo preprosto kot na konec ekonomskega procesa.

Vprašanja družbe in okolja

Druga točka se nanaša na probleme, ki jih ima ekonomska analiza z vprašanji o družbi in okolju. Mnogi ekonomisti, ki so spoznali pomen teh vprašanj, so se jih trudili vključiti v kvantitativni, monetarni okvir, a so obupali; rezultat tega je, da so običajno izvzeta iz sfere ekonomskega odločanja.

Toda potrošniki lahko ta vprašanja obvladajo precej bolje. Posamezniki se med skrajno nemerljivimi možnostmi redno odločajo na podlagi svojih občutkov o vprašanjih, za katera gre. Te možnosti ne rabijo biti izražene v denarju ali prevedene na skupni imenovalec, da bi se lahko posamezniki odločili za najustreznejšo možnost. Tako trg spet kaže svojo moč pri tem, da ljudem, oboroženim z ustreznimi informacijami, omogoči neposredno vključitev družbenih dejavnikov in dejavnikov okolja v ekonomsko odločanje - medtem ko se bolj eksplicitnim in "objektivnim" ekonomskim postopkom takšna vprašanja zdijo pretežka.

Proti novi politiki

S premikom proizvodnih vzorcev v smeri nagnjenj potrošnikov k vzdržljivosti in družbeni pravičnosti ima novo potrošništvo, ki smo ga tukaj orisali, velike možnosti za pozitivne družbene in ekonomske spremembe ter spremembe okolja. V tem smislu je novo potrošništvo političen pojav, ki ponazarja vedno pomembnejšo obliko političnega izražanja.

Nevidna roka

Tradicionalna strankarska politika se skuša umestiti v spekter, ki se razteza od ideološke privrženosti kolektivni državi na eni strani do individualistične moči zasebne lastnine na drugi, socialna demokracija pa je nekje vmes. Tako zasebna lastnina kot državne ideologije poudarjajo močno centralno vlado. V prvem primeru se od vlade pričakuje, da bo zaščitila lastninske pravice, uveljavljala pogodbe, vzdrževala red in mir; in ker ta ideologija pogosto pripelje do velikih neenakosti v bogastvu, je tega, kar je treba ščititi, uveljavljati in vzdrževati, običajno veliko. Vendar navdušeni zagovorniki zasebne lastnine menijo, da vlada nima nobene vloge pri ustvarjanju bogastva: to počnejo posamezniki, ki se ženejo za dobičkom iz osebnih interesov, medtem ko vlada le drži okvir. Doktrina "nevidne roke", ki obvladuje trg, pravi, da bo ta gonja za lastne interese privedla tudi do najboljšega rezultata za družbo.

Socialnodemokrasko stališče do delovanja zasebne lastnine na trgu ni tako pozitivno; zahteva močno vlado, ki naj uravnava tržne izgrede in prerazdeljuje sadove. Posamezniki in podjetja z lastnimi interesi še vedno veljajo za tvorce bogastva, ne verjame pa se več, da bodo ob svojih ciljnih dosegli tudi splošno blaginjo. Zato naj bi bili potrebni družbeni programi na temelju enakosti in družbene povezanosti, ki bi širše porazdelili ustvarjeno bogastvo. Naloga vlade ni le držati okvir, temveč tudi posredovati in popravljati tisto, kar bi imelo sicer nepravilne ali nezaželene posledice. Tudi tukaj vlada ne velja - ne sama po sebi in niti zase - za pglavitnega tvorca bogastva.

Privrženci države še manj verjamejo v možnost, da bi zasebna lastnina z delovanjem na trgu dosegla splošno blaginjo, in hočejo, da močna vlada spremeni velike dele proizvodnih zmogljivosti v javno lastnino, s čimer bi jih lahko nedvomno postavila v službo celotne družbe. Tudi oni - podobno kot socialni demokrati - odobravajo razdeljevanje pomembnega dela bogastva ogroženemu delu družbe. V tem primeru velja, da vlada prek javnih podjetij ustvarja bogastvo. Toda njene službe so tudi veliki potrošniki bogastva in so zatorej odvisne od močnega zasebnega sektorja, ki ustvarja sredstva za njihovo financiranje. Potreba po financiranju teh služb predstavlja pomemben zadržek pri tem, do kakšne mere je mogoče celotno gospodarstvo v kapitalističnem okolju upravljati na socialističen način.

To so grobe posplošitve glavnih sedanjih političnih strategij, vendar pa zajamejo pglavitne značilnosti vsake posamezne situacije. V vseh treh situacijah je značilno dejstvo, da se zanemarljiv pomen pripisuje možnosti, da bi ljudje - posamično ali v organizacijah - brez političnega

posredovanja strank neposredno delovali v družbeno korist. Zdi se, da te politične tradicije v ljudeh vidijo bodisi tvorce bogastva in potrošnike z lastnimi interesi, ki so s tržno dejavnostjo slučajno dosegli družbeno blaginjo, bodisi strankarske aktiviste in državljane, ki lahko koristno družbeno spremembo dosežejo le tako, da volijo in delajo za svoje predstavnike, ki jo bodo uresničili v njihovem imenu.

Človekov položaj

Resničnost človekovega položaja pa je precej drugačna. Pri zagotavljanju družbenih ugodnosti in ugodnosti za okolje so ljudje vedno delovali tako posamično kot tudi v organiziranih skupinah. V zadnjih letih pa je ta pojav dobil nove pomenske ravni; prostovoljni sektor ali sektor nevladnih organizacij vedno bolj velja za enega glavnih strojev za ustvarjanje bogastva in družbenega napredka. To še posebno drži v kontekstu razvoja tretjega sveta, saj celo takšne formalne ekonomske institucije, kot je Svetovna banka, kličejo po sodelovanju z nevladnimi organizacijami.

Nov poudarek na organizacijah državljanov, ki si prizadevajo za družbene in ekonomske cilje, ki presegajo individualno korist in trg, prihaja do izraza tudi v industrijskih državah in je že sedaj del strategije v njihovem razmišljanju o razvoju. Ta težnja je izražena v frazah, kot so "lokalne pobude za zaposlovanje", "lokalne ekonomske strategije", "poslovanje v skupnosti", "krajevna arhitektura" in "skrb za skupnost".

Te pobude v "tretjem sektorju" prostovoljnih in lokalnih organizacij (za razliko od državnega sektorja in tržnega delovanja) so deloma odgovor na opaženo neprožnost, neučinkovitost in sprijenost državnih birokratskih struktur. Deloma izvirajo tudi iz nezmožnosti zasebnega sektorja, ki temelji na trgu, da bi zadovoljil potrebam, ki ne nudijo možnosti dobička. Ekonomske zahteve revnih ne bodo nikdar zelo učinkovite na trgu, ki z izsiljevanjem in izkoriščanjem njihove šibkosti pogosto zlorablja celo njihovo omejeno ekonomsko moč.

Vendar pa gibalna sila organizacij tretjega sektorja v najboljšem primeru daleč presega te negativne motivacije. Mnoge od teh organizacij nastanejo zaradi spoznanja, da so vsi posamezniki - ne glede na njihov položaj - latentno ustvarjalni in da imajo moč, da v svetu pozitivno delujejo zase in za druge. Zasnovane so na misli, da je notranjo moč posameznika mogoče popolnoma uveljaviti le v družbeni organizaciji in da sta zdravje in blaginja posameznikov neločljivo povezana z zdravjem in blaginjo skupnosti, ki ji pripadajo.

Tržne organizacije - od podjetij do trgovskih združenj, sindikatov in poklicnih skupin - so te preproste resnice že zdavnaj dojele in oblikovale kompleksne strukture korporativne in kolektivne identitete in komunikacije, da bi dosegle polni učinek. Podobno je koncepcija države utemeljena na družbeni razsežnosti človeškega obstoja, toda njena praktična pojavna oblika je postala vsakodnevnemu življenju mnogih državljanov izjemno tuja - služi temu, da jemlje energijo njihovim poskusom samopomoči in samostojnega izražanja. Tretji sektor izvaja svoj *raison d'être* in dinamiko iz vakuuma, ki ga je ustvarila brezosebna trga in državnih birokracij, ter iz njihove nezmožnosti zadovoljevanja človeških potreb na načine, ki ustrezajo človeškemu dostojanstvu.

To nikakor ne pomeni, da trg in država v politiki ali delovanju tretjega sektorja nimata nobenega pomena. Nasprotno, partnerstvo vseh treh je *sine qua non* udejanjenja potenciala tretjega sektorja. Toda trg mora biti prisoten na način, ki ga tretji sektor lahko tako vzdrži kot tudi obvlada. Država mora uporabiti svoja finančna in tehnološka sredstva, da omogoči in podpre tiste, ki skušajo svojo usodo popraviti z lastnimi napori. V tem kontekstu ni nobenega prostora za cinično zniževanje cen in preklic državne odgovornosti, kar je značilno za nekatere desničarske inačice zanašanja na samega sebe. Na enak način, kot lahko koncepcija novega potrošništva porabo pretvori v del procesa ustvarjanja bogastva, se v koncepciji servilne države, po drugi strani, vladi pripisuje vloga tvorca bogastva - to pa je nekaj popolnoma drugega od državnega zagotavljanja storitev bolj ali manj pasivnim strankam, ki vodi v njihovo odvisnost.

Novo potrošništvo kot politični vzgib sodi natanko v politiko tretjega sektorja, ki se šele začena razvijati. Tisti, ki ga zagovarjajo, najprej in predvsem prevzemajo osebno odgovornost - glede svoje lastne potrošnje - za ekonomske, družbene in ekološke posledice tistih vzorcev dejavnosti, ki jih njihova potrošniška izbira spodbuja. Poleg te individualne reakcije, v kateri osebno stališče velja za politično, vidi novo potrošništvo tudi možnosti, ki jih ponujajo lokalne organizacije potrošnikov; ekonomske ugodnosti koncentracije kupne moči; družbene koristi akcij skupnosti za pomembne družbene namene; politične koristi lokalnih kampanj o potrošniških vprašanjih; ter koristi, ki izhajajo iz ustvarjanja osebnih zvez s proizvajalci in napolnjenosti tržnih poslov s človeško toplino in razumevanjem.

Izbrana bibliografija

Ekologija skozi politiko, ekonomijo, znanost, religijo

- ALLABY, Michael in Peter Bunyard. 1980. *The Politics of Self-Sufficiency*. London: Oxford University Press.
- AXELROD, Robert. 1984. *The Evolution of Co-operation*. London: Penguin.
- BADINER, Alan. 1990. *Dharma Gaia: A Harvest of Essays in Buddhism and Ecology*. London: Parallax Press.
- BAHRO, Rudolf. 1986. *Building the Green Movement*. London: Heretic Books.
- BATESON, Gregory. 1972. *Steps to an Ecology of Mind*. London: Paladin.
- BERRY, Wendell. 1977. *The Unsettling of America; Culture and Agriculture*. San Francisco: Sierra Club Books.
- BOHM, David. 1980. *Wholeness and the Implicate Order*. London: Ark.
- BOHM, David in David Peat. 1987. *Science, Order, and Creativity*. London: Bantam.
- BOOKCHIN, Murray. 1982. *The Ecology of Freedom*. London: Cheshire.
- BRETON, Denise in Christopher Largent. 1990. *The Soul of Economics: Spiritual Evolution Goes to the Market Place*. New York: Idea House Publishing.
- BUTTON, John (ur.). 1986. *The Schumacher Lectures 1983-1988*. London: Quartet.
- CAPRA, Fritjof. 1983. *The Turning Point: Science, Culture and the Rising Society*. New York: Bantam.
- CAMPBELL, Susan. 1983. *Earth Community: Living Experiments in Cultural Transformation*. San Francisco: Evolutionary Press.
- CAPPO, J. 1989. *Future Scope: Success Stories for the 1990,s and Beyond*. Longman Publishing.
- CARR, Marilyn. 1985. *The AT Reader: Theory and practise in Appropriate Technology*. Intermediate Technology Publications Ltd.
- CHAUDHURI, Haridas. 1974. *Being, Evolution, and Immortality*. Wheaton Il.; Theosophical Publishing House, A Quest Book.
- CLARK, John. 1990. *Renewing the Earth: The Promise of Social Ecology*. Hartland: Green Press.

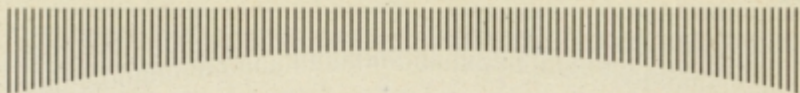
- CLAXTON Guy. 1990. *The Heart of Buddhism*. Northamptonshire: Aquarian Press.
- DALY, Herman in John Cobb Jr. 1990. *For the Common Good: Redirecting the Economy Towards Community, the Environment and a Sustainable Future*. Hartland: Green Print.
- DAUNCEY, Guy. 1988. *After the Crash: The Emergence of the Rainbow Economy*. Hartland: Green Print.
- DAVIS, John. 1991. *The Greening of Business: Managing for Sustainable Development*. London: Basil Blackwell.
- DAY, Christopher. 1990. *Building With Heart: A Practical Approach to Self and Community Building*. Hartland: Green Books.
- DEVALL, Bill in Georg Sessions (ur.). 1984. *Deep Ecology; Living as if Nature Mattered*. Layton, Utah: Gibbs M. Smith.
- DRAPER, Peter (ur.). 1991. *Health Through Public Policy; The Greening of Public Health*. Hartland: Green Print.
- EKINS, Paul (ur.). 1986. *The Living Economy*. London and New York: Routledge and Kegan Paul.
- EKINS, Paul. 1989. *Sustainable Consumerism; Theoretical basis and Practical Application*. London: New Economics Foundation Publications.
- ENGEL, J. Ronald in Joan Gibb Engel (ur.). 1990. *Ethics of Environment and Development; Global Challenge and International Response*. London: Belhaven Press.
- FARALLONES Institute. 1979. *The Integral Urban House. Self-Reliant Living in the City*. San Francisco: Sierra Club Books.
- FERGUSON, Marilyn. 1987. *The Aquarian Conspiracy*. Los Angeles: Tarcher.
- FRANKLIN, Ursula. 1990. *The Real World of Technology*. Toronto. CBC Massey Lecture Series Publications.
- GEE, David, Duncan McLaren in Tim Crabtree (ur.). 1990. *Beyond Rhetoric: An economic framework for environmental policy development in the 1990's*. London. New Economics Foundation Publications.
- GEORGE, Susan. 1988. *A Fate Worse Than Debt*. London: Penguin.
- GOODISON, Lucy. 1990. *Moving Heaven and Earth; Sexuality, Spirituality and Social Change*. London: The Woman,s Press.
- GOLDSMITH, Edward. 1988. *The Great U Turn*. Hartland: Green Books.
- GORZ, Andre. 1980. *Ecology As Politics*. Montreal: Black Rose Books.
- GRIFFITH, Susan. 1978. *Woman and Nature*. New York: Harper and Row.

- HENDERSON, Hazel. 1978. *Creating Alternative Futures; The End to Economics*. New York: Perigree Books.
- HENDERSON, Hazel. 1981. *The Politics of the Solar Age; Alternatives to Economics*. New York: Anchor Books.
- HENDERSON, Hazel. 1990. "From economism to systems theory to economic indicators for development", *Technological Forecasting and Social Change*, št. 37, str. 213-233.
- ILLICH, Ivan. 1971. *Celebration of Awareness; A Call for Institutional Revolution*. London: Calder and Boyars Ltd.
- IRVINE, Sandy in Alec Ponton. 1988. *A Green Manifesto*. London: Optima.
- JANTSCH, Erich. 1980. *The Self Organizing Principle: Scientific and Human Implications of the Emerging Paradigm of Evolution*. London: Pergamon Press.
- KEMBALL-COOK, David, Mallen Baker in Chris Mattingly (ur.). *The Green Budget*. Hartland: Green Print.
- KIDDER, R. 1989. *Reinventing the Future: Global Goals for the Twenty-First Century*. Boston. MIT Press.
- KUMAR, Satish (ur.). 1981. *The Schumacher Lectures*. New York: Harper and Row.
- LARGE, Martin. 1981. *Social Ecology: Exploring Post Industrial Society*. Self published in the United Kingdom.
- LAZLO, Ervin. 1987. *Evolution: The Grand Synthesis*. Boston and London: Shambhala.
- LEMKOW, Anna F. 1990. *The Wholeness Principle: The Dynamics of Unity Within Science, Religion and Society*. Wheaton, Il.: Theosophical Printing House, A Quest Book.
- LORIMER, David. 1990. *Whole in One: The Near-death Experience and the Ethic of Interconnectedness*. London: Arkana.
- LOVELOCK, James. 1979. *Gaia: A New Look at Life on Earth*. London and New York: Oxford University Press.
- LOVELOCK, James. 1988. *The Ages of Gaia. A Biography of our Living Earth*. London and New York: Oxford University Press.
- MEEKER-LOWRY, Susan. 1988. *Economics As If the Earth Really Mattered: A Catalyst Guide to Socially Conscious Investing*. Philadelphia, PA.: New Society Publishers.
- MERCHANT, Carolyn. 1980. *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*. London: Wildwood House.
- METHA, P. D. 1989. *Holistic Consciousness: Reflections on the Destiny of Humanity*. Shaftesbury, Dorset: Element Publishers.

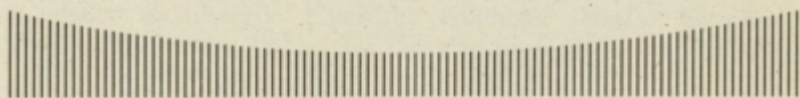
- MEYERS, Norman. 1985. *The Gaia Atlas of Planet Management - For Today, s Caretaker of Tomorrow, s World*. London and Sydney: Pan.
- MILBRATH, L. W. 1989. *Envisioning a Sustainable Society: Learning Our Way Out*. New York: State University Press.
- MILLS, Stephanie. 1989. *Whatever Happened to Ecology*. San Francisco: Sierra Club Books.
- MOLLISON, Bill. 1990. *Permaculture: A Practical Guide for a Sustainable Future*. Washington, D.C.: Island Press.
- NAESS, Arne. 1989. *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*. Berkeley: Cambridge University Press.
- NICHOLSON, Max. 1987. *The New Environmental Age*. Cambridge: Cambridge Press.
- NICHOLSON, Shirley. 1985. *Ancient Wisdom - Modern Insight*. Wheaton, Il.: Theosophical Printing House, A Quest Book.
- NORTH, Richard. 1987. *Schools For Tomorrow: Education As If People Matter*. Hartland: Green Books.
- PAGE, Michael. 1989. *The Tao of Power*. London: Merlin Press Ltd.
- PARKIN, Sara. 1989. *Green Parties: An International Guide*. London: Heretic Books.
- PEPPER, David. 1984. *The Roots of Modern Environmentalism*. New York: Routledge.
- PORRITT, Jonathon in David Winner. 1988. *The Coming of the Greens*. London: Grafton.
- PRIGOGINE, Ilya in Isabelle Stengers. 1984. *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue With Nature*. New York: Bantham.
- PYE-SMITH, Charlie in Chriss Hall (ur.). *The Countryside We Want: A Manifesto for the Year 2000*. Hartland: Green Books.
- ROBERTSON, James. 1990. *Future Wealth: A New Economics for the 21st Century*. London: Cassall Books.
- ROBIN, Nick. 1990. *Is 1992 Sustainable? A New Economics' Response*. London: New Economics Foundation Publications.
- ROSZAK, Theodore. 1974. *Where the Wasteland Ends*. New York: Faber.
- SAHTOURIS, Elisabet. 1989. *Gaia. The Journey From Chaos to Cosmos*. New York: Simon and Schuster.
- SCHNEIDER, Stephen H. 1989. *Global Warming: Are We Entering the Greenhouse Century?* Cambridge: Lutterworth Press.

- SCHUMACHER, E. F. 1974. *Small is Beautiful. A Study of Economics As If People Mattered*. London: Abacus.
- SCHUMACHER, E. F. 1978. *A Guide for the Perplexed*. London. Abacus.
- SCHWARTZ, Dorothy in Walter. 1987. *Breaking Through; Theory and Practice of Wholistic Living*. Hartland: Green Print.
- SEABROOK, Jeremy. 1990. *The Myth of the Market*. Hartland: Green Books.
- SEYMOUR, John. 1989. *The Ultimate Heresy*. Hartland: Green Books.
- STONE, Christopher. 1987. *Earth and Other Ethics: The Case For Moral Pluralism*. New York: Harper and Row.
- THOMAS RHYS, Diedre. 1989. *The Future is Now*. London: Optima.
- THOMPSON, William Irwin (ur.). 1987. *Gaia: A Way of Knowing; Political Implications of the New Biology*. Great Barrington, Mass.: Lindisfarne Press.
- TOKAR, B. 1988. *The Green Alternative*. Hartland: Green print.
- TRAINOR, Ted. 1988. *Development Re-Think*. London: New Economics Foundation Publications.
- WALL, Derek. 1990. *Steps to a Green Society*. Hartland: Green Print.
- WARING, Carolyn. 1989. *If Women Counted*. New York: Harper and Row.
- WOODHOUSE, Tom (ur.). 1987. *People and Planet: Edited Speeches of Twenty-Eight Winners of the Right Livelihood Award*. Hartland: Green Books.
- YOUNG, John. 1990. *Post Environmentalism*. London: Belhaven Press.
- ZERZAN, John in Alice Carnes (ur.). 1988. *Questioning Technology; A Critical Anthology*. London: Freedom Press.

Izbor bibliografije je naredila Raia van Ingen, Schumacher College, 1991.

Vstop v Evropo - izstop iz naroda

Okrogla miza z A. Finkielkrautom

Devetnajstega maja letos je francoski kulturni center Charles Nodier v Ljubljani organiziral predavanje gosta iz Francije, g. Alaina Finkielkrauta in pogovor z njim.

Alain Finkielkraut je profesor (*agrégé*) moderne književnosti, poučuje na Oddelku za humanistiko in družbene vede École Polytechnique, urejuje revijo *Le Messager européen* in radijsko oddajo *Répliques* na programu *France-Culture*, je avtor številnih člankov in več knjig (gl. bibliografijo na koncu zapisa pogovora). Nemara je nekaterim znan po srbskem prevodu njegovega več kot 10 let starega knjižnega prvenca, ki ga je napisal skupaj s Pascalom Brucknerjem, *Le nouveau désordre amoureux* (Novi ljubavni nered, Beograd 1989). To delo je že močno odmaknjeno od tem, ki se jih Finkielkraut loteva zdaj. V zadnjih objavah vse bolj sestopa v filozofske vode, kjer je čutiti vpliv Emmanuela Lévinasa. Posebej ga zanimajo konkretna etična vprašanja človeške sreče, možnosti neantagonističnih oblik človeškega sožitja, ki ne odpravljata bogastva njihovih različnosti, vprašanje židovstva ter razmerje med tehnološko in kulturno opredelitvijo politike v sodobnih integracijskih procesih. To vprašanje je bilo, s posebnim ozirom na nacionalno vprašanje v Evropi, kot se zastavlja v integracijskih procesih po padcu berlinskega zidu, v luči zaostrovanj mednarodnih odnosov na Balkanu ter v vsej Vzhodni Evropi in glede na medregionalne nestrpnosti v Zahodni Evropi, tudi predmet njegovega ekspozicije v Ljubljani, ki smo ga v uredništvu Časopisa naslovili *Vstop v Evropo/izstop iz naroda*.

V pogovoru z g. Alainom Finkielkrautom so sodelovali: dr. Braco Rotar, profesor na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete, Boris A. Novak, književnik, publicist in predsednik slovenskega centra PEN, dr. Svetlana Slapšak, docentka na Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, dr. Valentin Kalan, profesor na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete, Jaroslav Skrušny, književnik, in Igor Pribac, raziskovalec na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete.

Alain Finkielkraut: Po svojih močeh bom skušal odgovoriti na vprašanji "Kaj je Evropa" in "Kaj je kulturna politika". To bom skušal narediti prek premisleka nespornostim, ki so ločevali in še ločujejo "obe" Evropi, Vzhodno in Zahodno. Naj povem kar takoj, da smo o teh istih vprašanih govorili na predavanju, ki sem ga pred nekaj dnevi imel v Beogradu. Tam sem povedal reči, ki so sprožile več razprave, kot jo lahko tu, v Ljubljani. Čeprav ne mislim, da je to, kar trdim zelo škandalozno ali polemično, je moj nastop v Beogradu deloval tako. Sicer se o tem prepričajte sami.

Preseneča me, da je '89., ob padcu berlinskega zidu, zavladal občutek, da Evropa stopa iz svoje dolgoletne razklanosti na Vzhodno in Zahodno Evropo, občutek ponovno najdene enotnosti. Ljudje iz Vzhodne Evrope so to občutili kot neizmerno olajšanje, saj so se jim izpolnila pričakovanja, za katera se je zdelo, da so neuresničljiva. Za ljudi iz Zahodne Evrope je bil to izstop iz pozabe: Vzhodna Evropa je bila pozabljena v trenutku, ko je Zahodna o sebi, svojih težavah, svojem napredovanju itn. spregovorila, kot bi govorila o vsej Evropi. Del je zamenjala za celoto, vselej je nastopala kot Evropa, nikoli kot Zahodna Evropa. Tako je Vzhodna Evropa prenehala pripadati Evropi, *kvalifikacija "Vzhodna" je to Evropo deevropeizirala*. Nekaj malega Evrope so ji, resnici na ljubo, odvzeli že s tem, da so jo postavili na vzhod, saj se nekateri od njenih prebivalcev niso imeli za vzhodnjake. Vpeljava tega splošnega termina, ki je homogeniziral vse bistvene razlike med Srednjo in Vzhodno Evropo, je odstranila vsak razloček med njima. Pri tem ni šlo samo za homogenizacijo, temveč tudi za prikrivanje, saj nasproti Vzhodni Evropi ni stala Zahodna, pač pa "resnična" Evropa, ki bi jo lahko označili tudi kot "Evropo brez omejitvenih pridevnikov". Ob padcu berlinskega zidu so se vsi Zahodnoevropejci hipoma zavedeli, da je Evropa veliko obsežnejša, zavedeli so se, da bi se Evropa lahko združila, in predvsem, da bi se lahko odločila za odpravo vseh nespornostim in za življenje v istem ritmu. Hkrati s tem, ko je Evropa postajala ena, se je zdelo, da so vsi Evropejci postali sodobniki.

Mislím, da moramo danes to iluzijo razpršiti. Enotnosti v resnici ni, nespornostim, ki so ločevali obe Evropi, niso odstranjeni, in tudi o absolutni sodobnosti ne moremo govoriti. Ni dvoma, da so bila hotenja in želje na videz povsod iste; nedvomno se zdaj na obeh straneh govori o demokraciji in tržišču; vsi želijo družbo, ki bi človekove pravice združila z določeno stopnjo socialne varnosti; vendar onstran teh besed, onstran tega videza, ostajajo nezvedljive razlike. Vtis je, da Zahodna Evropa kaže veliko nerazumevanja za to, kar se danes govori in tke v

Vzhodni Evropi. Nerazumevanje še najbolj velja vprašanju kulture in predvsem hudo pomembnemu vprašanju naroda.

Vsaka od Evrop je v svoji zgodovini razvila lastno pojmovanje kulture. Pojmovanji se močno razlikujeta in sta morda celo antagonistični. Najbolj produktivna tradicija Zahodne Evrope je o kulturi razmišljala kot o nečem, kar nasprotuje naravi. Kultura je bilo vse, kar ni bilo narava. Vprašanje časti filozofske, sociološke in etnološke misli, ki se je razvila v Zahodni Evropi in je svoj zenit dosegla bodisi v genealogiji Michela Foucaulta, bodisi v strukturalizmu Lévi-Straussa, bodisi v dekonstrukcionizmu Derridaja, je bilo dokazovanje, da narave ni; da je vse, kar se nam kaže kot naravno, tako v pomenu instinktivnega kot v pomenu idealnega modela, dejansko dejanje kulture, ki ga je mogoče analizirati oziroma dekonstruirati. Ta misel je svojo kritično moč razvijala tem ostreje, kolikor bolj je Evropa sodila, da je kriva kolonializma, kriva, ker je svoj način življenja hotela vsiliti celotnemu planetu in ker je v imenu svoje kulturne večvrednosti hotela eksploatirati druge narode, kriva, skratka, delovanja v imenu neke *naturalizirane kulture*. Tej zahodnoevropski miselni tradiciji je šlo za ponovno prisvojitvev kulturi določenih domen, predmetov, oblik biti in mišljenja, za njihovo ponovno umestitev v kulturo in za pridobitev domovinske pravice zanje v kulturi: dokazali naj bi, da je kulturno vse.

Zdi se mi, da se je v Vzhodni Evropi - iz razlogov, ki jih ni težko razumeti - razvil drugačen pojem in pogled na kulturo. Spričo totalitarne oblasti, ki je nastopala v imenu napredka in v imenu zgodovine, so kulturo branili kot umetniško delo, kot ustvarjalnost in kot tradicijo. Nasprotek kulture v tem primeru ni bila narava, temveč barbarstvo. Zastavili sta se dve paradigmi: *v prvi je bila kultura mišljena proti naravi, v drugi proti barbarstvu*. Šlo je za dve domeni, ki ju je označeval isti izraz. V Vzhodni Evropi je bilo to polje široko, kajti, kot sem že dejal, pokrivalo je tako najbolj izvorno in najbolj drzno ustvarjalnost kot tudi tradicijo najbolj častitljive starosti. V razumevanju kulture na Vzhodu je šlo za umetniška dela in dela duha, za katera se je določena filozofija zgodovine odločila, da jih bo razvrednotila ali jih podredila svoji lastni govorici, za kulturo kot mesto in kot izkušnjo resnice, za kulturo, ki vsebuje ustvarjalnost in tradicijo. V pogovorih s pisatelji ali umetniki Zahodne Evrope me je vselej presenetila njihova zmožnost, da pripadnost neki avantgardi (nadrealistični ali drugi) združujejo z ljubeznijo do preteklosti. V Zahodni Evropi je bila avantgarda nujno pojmovana kot sovraštvo do preteklosti, kot *tabula rasa* v odnosu do vseh predhodnih kulturnih del: avantgarda je to, kar razveljavlja staro. Zdi se mi, da so v Vzhodni Evropi *ново* razumeli kot *tisto*, kar *poveličuje* staro, in ne kot *tisto*, kar ga uničuje. Razlog za to je bila ogroženost kulture od

ideologije v pomenu izključnega čuvarja resnice. Menim, da kljub propadu te filozofije zgodovine, kljub njeni diskvalifikaciji, kljub koncu marksizma, tega nespornost žal nismo povsem preseгли. V Zahodni Evropi nismo znali v zadovoljivi meri prisluhniti obrambi kulture, ki si jo je celotno oporečništvu t.i. Vzhodne Evrope prizadevalo ohraniti. Govorili smo o "kulturnem relativizmu", o ideji, da je vse kulturno in da je vsaka kultura enakovredna drugim. Ta misel se je na nek način ukrivila in se obrnila proti svojemu izhodišču. Spočetka ni bila le izjemno izvirna, temveč tudi plemenita. Njeno jedro je bilo v odpovedovanju Evropejcev evropski prezirljivosti; delovala je kot pouk pretirano samozadostni, vase gotovi in gospodovalni Evropei o tem, da imajo tudi drugi pravico do obstoja. Zlasti pri Lévi-Straussu srečamo opozorila pred uniformizacijo sveta s pomočjo tehnike - evropske tehnike. Tehnika je oblika racionalnosti, ki morda ni ves um, zagotovo pa ni vse mišljenje. So še druge oblike mišljenja, ki so prav tako ali še bolj kompleksne kot instrumentalno mišljenje. Po Lévi-Straussu izum parnega in drugih strojev, s katerimi se Evropejec lahko ponaša, le-temu ne dajejo nobenih pravic nad drugimi. Partikularizme je treba ohraniti, ker so bogastvo človeštva. V tem je treba videti readaptacijo in ponoven vznik najbolj plemenite smeri nemškega romantizma in zelo realno zvezo med etnologijo in romantizmom.

Kulturni relativizem služi danes povsem drugim namenom, kar je vzrok nesrečnim učinkom kulturnih politik, ki jih je Francija opredelila za Evropo in ostali svet. *Kulturni relativizem ni več opora kritikam prevzetnosti tehnike; res je nasprotno, v imenu tega istega relativizma se legitimira njena oholost.* Primer: v Franciji je pred nekaj meseci z določenim uspehom izšla knjiga z naslovom *Homer et Dallas*. Homer je v tem primeru Homer *Iliade* in *Odiseje*, Dallas pa vsem znana planetarna nanizanka, ki ji nihče ni mogel ubežati in ki je med seboj spravila celo najbolj nespravljive sovražnike. Tako so jo gledali na jordanski in na izraelski televiziji. Da bi ujeli dogajanje nekaj epizod naprej, so se včasih gledalci enega programa odločili gledati drugega - Dallas so videli vsi. Avtorica knjige je sijajna latinistka, prevajalka Seneke, ki je študirala na najboljših francoskih šolah. V njej je, proti tezi nekaterih "elitističnih in retrogradnih intelektualcev", skušala pokazati, da sta Homer in Dallas eno in isto: v obeh primerih gre bolj za ustno kot za pisno kulturo, v obeh primerih gre za isto pripovedno strukturo in za isti tip nastopajočih, ki se z dogajanjem ne razvijajo. Knjiga kaže na odnos etnologov do avdiovizualne kulture, v katero vstopamo, do marginalizacije pisnega, ki nam je vsem dobro znana in sproža nepregledne posledice. Etnologi oz. ta oblika etnološke misli omenjenega prehoda ne doživlja kot nekaj zastrašujočega, temveč kot

nekaj zabavnega in prikupnega, kot zaprtje oklepaja v abecedariju naše kulture: "Obstajale so kulture brez pisave, k njim se vračamo in le zakaj ne? Povratek je lahko zelo ploden."

Kaj je Dallas drugega kot nagelj v gumbnici tega, kar bi lahko imenovali tehnična kultura. Ko tehnika vstopi v kulturo, ta postane instrumentalni um, ki kulturo režira - in proizvede Dallas. V tem primeru gre v resnici natanko za proizvodnjo in ne več za ustvarjanje. Jasno je, da smo se znašli onstran spopada med starim in novim, gibljemo se v prostoru, ki ni niti star niti nov, temveč pripada čisti produkciji. Proizvod je ustvarjen po kriterijih instrumentalnega uma, da bi ugajal publiki, ki je že pred tem, tako kot v vsakem drugem tipu industrijske proizvodnje, preoblikovana v tarčo. Gibljemo se na področju industrije. Sprevnitve kulture v industrijo v imenu kulturnega relativizma ne doživljamo več kot nevarnost. Relativizem sklepa takole: "Vse kulture so si enakovredne. Ustna kultura je ena izmed mnogih kultur. Potemtakem, zakaj ne ustna kultura?"

V tem sklepu se skriva nekaj strahovito nevarnega - predvsem zato, ker je razmejevanje takoj postavljeno na zatožno klop. Ločevanje, razlikovanje dobrega od slabega in zastavljanje vprašanja vrednot nastopa kot imperialistično, če že ne kar totalitaristično dejanje. Danes smo - manj kot včeraj - še pripravljeni prisluhni besedi, ki je hotela ohraniti kulturo kot izkušnjo resnice. To je po mojem mnenju prvi nesporazum. Je še drugi, ki zadeva narod.

Glede naroda se mi zdi vse še jasnejše in brutalnejše. Dolgo sem še spraševal, zakaj v Zahodni Evropi govorijo o Evropi kot o nečem, kar *še le bo*. Vprašanje je naivno, vendar upravičeno, kajti najbolj običajna metafora za Evropo je "stari svet". Ta metafora je podlaga odnosu Evropa - Amerika. Mi smo "stari kontinent" in Američani prihajajo k nam, da bi se okopali v starodavnosti, da bi videli spomenike in druge starine. Po drugi strani, če pogledamo na volilne plakate, poslušamo govore naših politikov in novinarje, bo do Evrope prišlo *še le jutri*. Glede Evrope tehnokratsko-ekonomska optika prevladuje nad vsako drugo, zlasti še nad kulturno optiko: ker imamo občutek, da bo do Evrope prišlo *še le* tedaj, ko bomo znali preseči narode, Evrope ne mislimo kot kulture, temveč kot ekonomijo, tržišče in administracijo. Evropa bo dejansko oživela z odpravo meja, s svobodnim pretokom blaga in ljudi, z možnostjo, da Nemci delajo v Franciji in Francozi v Belgiji, pravijo. Evropa v tem primeru ni dediščina, ki bi jo morali utrditi pred morebitno grožnjo avdiovizualnega, je bodočnost, na katero se moramo pripraviti. Ta bodočnost se nahaja *onostran naroda*. Evropa lahko nastane samo, če se narodi odpovejo svoji suverenosti in na nek način

žrtvujejo njen pomembnen del. Evropa je transnacionalna, Evropa je federativna. Od nacionalnih držav zahteva, da del svojih pristojnosti prepustijo nečemu, kar je obsežnejše od njih, nečemu, za kar še ne vemo, ali bo tehnokratska ali politična instanca, ali pa samo veleblagovnica; vsekakor pa bo to, o tem ni dvoma, transnacionalna tvorba. *Vstop v XXI. stoletje se za nas ujema z vstopom v Evropo, vstop v Evropo pa z izstopom iz naroda.* Dovolite mi, da opozorim na izjemnost dogodka: *Kako naj bi mi, ki pripadamo "staremu svetu", vstopili v Evropo?* Kajti glede na druge dežele imamo to srečo, da iz nje nismo nikoli izstopili.

Izstop iz naroda - vstop v Evropo, to je program, na katerega se moramo pripraviti. Ne glede na to, ali vzbuja zaskrbljenost ali navdušenje, program opredeli narod kot presežen (*dépassée*). ("Vse, kar je preteklost (*passé*), je preseženo. Narod je preteklost. Torej je presežen.") Narod je to, kar smo naposled presegli, oblika, ki je izčrpala vso svojo plodnost, in za nas je napočil čas, da obrnemo nov list. V tem se skriva nesporazum in nerazumevanje, to je pomen in brezum urna, ki smo ga v Zahodni Evropi razočarani občutili po začetnem navdušenju nad dogodki, ki danes pretresajo Vzhodno Evropo. Postal je jasno, da je logika dogodkov v Vzhodni Evropi povsem drugačna. *V Vzhodni Evropi se vstop v Evropo ujema z vstopom v nacionalno državo.* Vzhodna Evropa *hkrati* vstopa v Evropo in v nacionalno državo. Povsod izražajo željo po svoji nacionalni državi. Ne gre le za željo po uveljavitvi kulturne identitete, temveč tudi za željo, da bi se izenačili z drugimi in se pridružili koncertu nacionalnih držav. Zategadelj - tega mi tu gotovo ni treba posebej poudarjati - kulturna identiteta ne zadostuje, potrebne so državne prerogative.

Preden sem prišel na ta razgovor, sem prebiral časopisni članek v *Le Nouvel Observateur*, ki se mi zdi zelo zgovoren glede razsežnosti nesporazuma o tem vprašanju. V njem je naveden dvogovor med dvema francoskima političnima osebnostma. Prva je politik s predsedniškimi ambicijami, liberalec François Lyotard, ki je bil kulturni minister v Chirachovi vladi kohabitacije med 86. in 88. letom. Danes je spet v opoziciji in se pripravlja na prihodnje predsedniške volitve. Kot je v Franciji ob takih priložnostih običaj, priprave vključujejo tudi izdajo knjige. Lyotard je napisal knjigo o republiki, in članek prinaša pogovor o njej z znanim ekonomistom Alainom Mincem, prav tako znano politično osebnostjo in piscem knjig. V pogovoru Lyotard izrazi zaskrbljenost spričo korziškega vprašanja. Na Korziki prihaja do separatističnih manifestacij, kjer ne gre za demokratične izraze nezadovoljstva nad terorizmom države, pač pa za teroristična dejanja, ki so naperjena proti demokratični državi. Nekateri se jih lotevajo

navkljub občutkom večine prebivalcev na otoku, ki se priznavajo za Francoze, za pripadnike francoske republike, četudi je do priključitve Korzike Franciji prišlo razmeroma pozno in čeprav zgodovina Kozike ni sledila vsem etapam francoske. Primer je podoben baskovskemu. V obeh primerih gre za *terorističen boj proti demokratični državi*. Razmere dejansko vzbujajo skrb, saj je demokratični državi vedno težko zaustaviti terorizem.

Lytard pravi: "*Sedimo na sodu smodnika. Če prižgemo vse zažigalne vrvice, bo tresnilo.*" Novinar *Le Nouvel Observateur* mu nato zastavi zelo zanimivo vprašanje: "*Če vas prav razumem, pravite, da Franciji, podobno kot Jugoslaviji, grozi razpad?*" Na to je Lyotard odvrnil: "*Tega ne trdim. Vendar, ko si ljudje na obraze nadevajo krinke, se ultramoderno oborožujejo, pozirajo revijam, ugrabljajo svoje rojake, nastavljajo eksploziv v avtomobile s celinskimi registrskimi tablicami, itn., pravim: 'Pozor!' Nismo Jugoslavija, vendar so nekatere podobe s Korzike, ki jih je bilo moč videti, za republikance mučne.*" Če povzamem, Lyotard pravi "Nismo Jugoslavija, vendar ni izključeno, da to še postanemo." Grožnja kaosa, ki visi nad Jugoslavijo, je protiprimer, kontrastno ozadje, ki opozarja na možnost, da razmere v Franciji postanejo podobne jugoslovanskim.

Jasno je, da se takšno razmišljanje opira na implicitno analogijo med razmerami na Korziki in tistim, do česar lahko pride v Sloveniji, na Hrvaškem ali - v povsem drugačnem kontekstu, ki ga vi poznate gotovo bolje od mene - na Kosovu. Ta analogija gre v prid vsem tistim, ki želijo v Jugoslaviji za vsako ceno ohraniti *status quo*. Idejo Jugoslavije, takšne, kakršna je, podpira bodisi predstava, ki jo imamo o Franciji, združeni ob skupni ideji - ideji jakobinske Francije - bodisi ideja, ki si jo ustvarjamo o Evropi. Evropa hoče biti federacija, in v trenutku, ko želimo vanjo vstopiti, težko razumemo, da je nekaterim v Evropi dovolj federativnih struktur in se hočejo vrniti k nacionalnim strukturam. Gre za mešanico različnih zgodovinskih dobrohotnih prezirljivosti: "Mi" - upam, da mi tega ni treba posebej poudariti, pa vendar: ob tem "mi" se počutim nelagodno in se od njega distanciram - "mi," pravim, "ki smo od vas naprednejši, smo zaskrbljeni ali zgroženi, ker imamo občutek, da so nacionalna čustva, ko so se izrazila v vsej svoji silovitosti, porodila le zlo." Prevladujoča referenca z Balkana je v tem primeru vojna 1914-1918. Njeno sporočilo: "Balkanizacija lahko privede do vojne in mi, ki smo nacionalizem presegli, smo stopili korak naproti kozmopolitizmu, naredili smo korak naprej v izpopolnitvi človeštva." Vendar ta korak vzhodnoevropskih narodov ni odvrnil od njihovih namenov. Pričakovali smo, da nas bodo v tem gibanju spremljali, pa se dogaja ravno nasprotno, regredirajo ter s svojimi notranjimi razhaja-

nji in anarhijo ponovno ogrožajo Evropo. Najmanj, kar lahko rečem, je, da je to stanje duha v Zahodni Evropi zelo razširjeno.

Iz tega lahko naredimo - in s tem bom končal - dva sklepa: *filozofskega in političnega*. *Filozofski* sklep je, da navkljub vsem našim zatrjevanjem nasprotnega nismo postmoderni. Postmodernizem je zdaj najbolj uporabljena beseda v francoski filozofiji. Pomenila naj bi, da smo pustili za seboj idejo enotnega toka zgodovine. Za postmodernizem je zgodovina, če naj se izrazim z Lyotardovimi besedami, "*velika zgodba*", ki pripoveduje o napredku človeške emancipacije. Postmodernizem pripisuje modernizmu pojmovanje enotnega toka zgodovine. No, sedaj pa k dokazu sklepa. Nismo postmoderni; menimo namreč, da utelešamo tok zgodovine in na majhne narode Vzhodne Evrope gledamo kot na slabe učence, ki smo jih pripravljene ošteti, ker grede po svoji, napačni poti. To pomeni, da je ideja enotnega toka zgodovine še vedno zelo navzoča, da razmišljamo znotraj sheme preseženega in nepreseženega, v smislu "Mi smo XXI. stoletje, torej napredek, vi ste XIX. stoletje, torej nazadovanje".

Po drugi strani, prav tako ni povsem gotovo, da smo docela moderni, saj bi nam moderna filozofija in resnična modernost morala omogočiti, da bi bili nekoliko manj oholi. Če bi bili nacionalno državo resnično presegle, bi morali biti bolj pripravljene razumeti tiste, ki vseh njenih tegob in dobrih plati še niso izkusili in bi jih radi občutili, preden bi jo presegle - nacionalne države ni mogoče preseči, če ji pred tem ne pripadaš. S postmodernege stališča nima prevladujoči pogled Zahoda na dogajanje v Vzhodni Evropi nobenega smisla, ranljiv pa je tudi za filozofsko kritiko, ki svojo moč črpa iz moderne filozofije.

Drugi, *politični* sklep, ki ga nameravam narediti, morda manj kot Jugoslavijo zadeva sovjetski imperij. Jugoslavija zastavlja posebne probleme. Sklep je takšen: kritika totalitarizma, ki je s svojo masivno navzočnostjo za deset, petnajst let nekoliko utrujajoče prevzemala celotno francosko misel in bila v nekem smislu do te mere obvezen prehod vsakega razmišljanja, da so ljudje mislili samo še to in nič drugega, svojih misli ni prignala do konca. Nikoli se namreč ni resno spoprijela s *kolonialno platjo totalitarizma*. Sovjetski imperij je pač imperij. Nihče v Franciji ni pripravljen do konca premisliti tega dejstva. Nihče ni pripravljen politično razmišljati o Sovjetski zvezi kot o zadnjem obstoječem imperiju in o možnih poteh, ki vodijo k njegovi razrešitvi. Federativni status Jugoslavije je takšen, da si ni nemogoče želeti ohranitve *statusa quo*, vendar nihče v Franciji ne more trditi, da je Sovjetska zveza federacija ali zveza. Kot pravi Castoriadis: "*Zveza sovjetskih socialističnih republik - štiri besede, štiri laži*." Vsem je jasno,

da je njena zvezna narava lažna. Hkrati pa se ob nacionalnih gibanjih vsi počutijo nelagodno. Pravijo, da bi morala vpeljati demokracijo in tržno gospodarstvo, vendar od trenutka, ko so se demokratična gibanja na Vzhodu nacionalno obarvala, jim ni več jasno, kaj storiti. Spoznanje o nacionalni naravi demokratskih gibanj na Vzhodu je pretrgalo tudi mednarodno solidarnost. Z naklonjenostjo in zadovoljstvom spremljamo, kako ljudstvo v že ustvarjenih nacionalnih državah zvrča svoje tirane z oblasti. Zadovoljni smo, da je Havel predsednik Češko-Slovaške, a že veliko manj zadovoljni, ko Slovaki skušajo uveljaviti svoje politične zahteve. Zelo smo seveda srečni, da je Ceausescu padel, vendar ste lahko prepričani, da nismo enako srečni ob misli, da bi se lepega dne za suvereno nacionalno državo lahko izrekli Armenci. Gorbačov si je v času obiska francoskega predsednika Françoisa Mitteranda v Sovjetski zvezi privoščil v krvi zadušiti izraze armenskih političnih zahtev. Francoski predsednik, ki je Gorbačovu v pogovorih to očital, je v francoski javnosti ostal brez vsake podpore. Izjema je bila le povorka peščice nesrečnih Armencev, ki je v nedeljo demonstrirala po pariških ulicah. Če bi v Franciji ne bilo armenske diaspore, bi bila neprizadetost javnosti popolna. Drug primer: g. Landbergis odide v Washington in zaprosi za sprejem pri gospodu Bushu. Ta ga sprejme in vpriči njega izreče hvalnico gospodu Gorbačovu. Ne samo, da je vse to možno, vse to se dogaja s tihim pristankom javnega mnenja, ki ga v strahu pred temi gibanji popade mrtvoud. Če v zahodni javnosti nacionalna gibanja na Vzhodu vzbujajo strah, če ima red prednost pred kaosom - ne le v uradih in v uradniških kuloarjih, temveč tudi v storitvenih službah za državljane - je to zato, ker kritika avtoritarizma ni bila dosledna in je zakrila njegovo kolonialno strukturo. Zahodna Evropa se je znašla v paradoksalnem položaju: brani demokracijo, brani tržno gospodarstvo, vendar s tem brani - pa četudi le s svojim molkom - tudi perpetuiranje nesporazuma o nacionalni državi:

Braco Rotar: Rekel bi rad nekaj besed o procesih, ki v Vzhodni Evropi niso zgolj stvar namenov, temveč se v tamkajšnjih družbah zares dogajajo. Spominjam se opredelitve človeškega, ki jo je zapisala Hannah Arendt in ki vsebuje razloček, ki bi utegnil razkriti naravo vzhodnoevropske države in kajpada tudi jugoslovanske države. Gre za razloček med bratstvom in prijateljstvom, od katerih drugo sodi k človeškemu, ker na politični ravni pomeni pripravljenost deliti svet z drugimi ljudmi.

Mislím, da gre za zelo pertinenten razloček in da lahko na njem utemeljimo sodobno politiko, tisto politiko, ki zanjo mením, da je izšla iz osvobojevalskih (ali transformatorskih) gibanj modernih časov.

Mislím tudi, da bi jo lahko zelo koristno uporabili pri razlaganju dveh stvari, ki zadevata tako imenovano jugoslovansko sedanost, in sicer na eni strani zavračanje pri velikem številu politikov in intelektualcev - zlasti pri tistih na levici - da bi priznali naravo jugoslovanske federacije, na drugi strani pa gre za navidez zgolj sinonimsko, v resnici pa za konceptualno nadomeščanje liberalne in republikanske leksike z besediščem krvne povezanosti in zadrte ksenofobije, ki je značilen tako za režim realnega socializma kakor za režime Tretjega sveta, najsi jim pravimo neuvrščeni ali ne. Navsezadnje so za Jugoslavijo razglašali, da je zgrajena na podlagi "bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti". To je zgledno kontraproduktiven obrazec.

Tistim, ki si zadevo ogledujejo od zunaj, se leksično nadomeščanje, ki sem ga pravkar omenil, nemara zdi priročno in primerno za to, da se za kar dolg trenutek znebijo problema, ki ga v bolj povezani in bolj odprti Evropi pomeni sobivanje z ljudstvi, ki jih na Zahodu dokaj slabo poznajo. Toda prav prek učinkov take leksične nadomestitve igra totalitarni diskurz vlogo pasti za tepce.

Neuvrščeno gibanje in neostalinistični diskurz sta oba računala z ideološkimi inhibicijami Zahoda: prvi na postkolonialistično slabo vest (imenovano tretjesvetstvo), drugi pa na univerzalizem, ki je konec koncev izšel iz evropskega humanizma in racionalizma. Za elite nerazvitih velike teme o univerzalni pravičnosti, o svetovni ekonomiji itn. pomenijo zgolj sredstvo za to, da predstavijo plemenske in lokalne diktature, ki so zatiralske in okrvavljene, kot mednarodne politične subjekte enake vrste, kakor so zahodne države. V resnici je med načeli mednarodne politike, denimo prepovedjo poseganja v notranje zadeve neke države, povzdignjenih v univerzalna načela, in nezaslišanim razcvetom tega, kar je Alain Finkielkraut imenoval kulturni idiotizem, velikokrat vzročna povezava, tako da se ni več dovoljeno izogibati vprašanjem o teh zadevah.

Ksenofobična prisila je nekaj - to lahko trdim za Slovenijo - kar precejšen del intelektualcev povezuje z obstojem jugoslovanske države. In, vsaj kar zadeva Slovence, povsem upravičeno. Od nastanka te države leta 1918 lahko, denimo v slovenskih učbenikih za zgodovino, spremljamo hitro umikanje svetovnozgodovinskih in lokalnozgodovinskih tem in njihovo pospešeno nadomeščanje z bolj "jugoslovanskimi" temami iz dokaj mitološke srbske zgodovine. In še pred tremi leti je vsakdo, ki si je drznil javno pokazati svoje simpatije in afinitete do Evrope, tvegati, da ga najprej sodno, nato pa še moralno obsodijo za naklepno veleizdajo, kar je imelo tudi posledice za zaposlitev. Spomnimo se, denimo, izpadov tedanjega zunanjega ministra

Prlje ob namenu, da bi v Zagrebu ali Ljubljani bil kongres radikalne stranke.

Opozoril pa bi vas rad še na to, da je ideologija realnega socializma navzlic univerzalističnemu videzu izoblikovana po kalupu nemškega romantičnega nacionalizma iz druge polovice XIX. stoletja (enako kakor realnosocialistična vizija industrializirane družbe), od njega se razlikuje le po tem, da se ne utemeljuje na etničnem partikularizmu, ampak na razrednem partikularizmu, medtem ko je nacionalna hegemonija tiha podmena. V nedrih te proletarske ideologije je bilo in je še nenadzorovano sovraštvo do "buržoaznega" kozmopolitizma (to se pravi, do intelektualnega in do intelektualcev) prikrito za proletarskim internacionalizmom.

Obstaja pa tudi povezava med tem ideološkim ekskluzivizmom in tistim ekskluzivizmom, ki ga pravkar nadomešča, ki bi jo težko zanimali. Stalinistična ksenofobija se namreč v deželah Vzhodne Evrope spreminja v verski in etnični ekskluzivizem ali pa v kombinacijo obeh. Prehajamo potemtakem od enega idiotizma k drugemu, napredovanje proti univerzalističnemu odpiranju pa le težka zaznamo. Zlasti pa sta njegova dejanskost in njegova prihodnost veliko bolj odvisni od spodbud od zunaj kakor od notranjih hotenj v teh pohabljenih družbah.

Slovenija pa je dober zgled za krhko naravo emancipacijskih gibanj v družbah Vzhodne Evrope. In sicer prav zato, ker so jo po volji velike mednarodne politike vključili v državo, ki so jo zbrkljali zmagovalci v obeh svetovnih vojnah. Podobne razmere najdemo v ZSSR. Toda struktura ZSSR je nasledek ruskega carističnega imperializma, Jugoslavija pa ni osvojitve srbskega kraljestva, temveč ukrepa, ki so ga udejanjili zavezniki, da bi preprečili obnovo velike sile na ozemlju Srednje Evrope. To kajpada ideologov integralne Jugoslavije ne moti, da je ne bi predstavljali kot malone naravno entiteto, srbskih nacionalistov pa ne, da ne bi svoje zgodovine povzdigovali v "jugoslovanski Piemont".

Seveda je nemara vse, kar sem omenil, smešno, toda smeh tistih, ki živijo sredi absurda, je bolj riktus. V zvezi z jugoslovanskimi absurdnostmi pa sem se spomnil neke izjave, ki me sicer ne navdaja z zadovoljstvom, a si vendarle zasluži, da jo podrobno in previdno obravnavamo. Gre za stavek g. Poniatowskega iz leta 1913, ki ga je citiral A. Finkielkraut v knjigi *La Défaite de la pensée*, glasi pa se takole: "Tragična iluzija je, če hočemo doseči, da bi druga ob drugi obstajale v isti deželi skupnosti, ki imajo različne civilizacije. Spopad je tedaj neizogiben. Veliki konflikti niso rasni, temveč verski in kulturni konflikti." Mislim, da nikakor ne bi bilo dovolj, če bi rekli, da gre za

preobračanje tretjesvetstva in za hipokrizijo. Takšno sobivanje je namreč lahko zares nevarno vse do trenutka, ko zanj odkrijemo vzroke in primerne rešitve.

Zavedati se moramo denimo tega: na začetku današnjega srbsko slovenskega konflikta (pridevnik je zgolj zasilen) - ob bolj hrupnem srbsko hrvaškem konfliktu namreč obstaja tudi ta konflikt - je bil stalen antagonizem, star kakor sama Jugoslavija, njegova narava pa je nenavadna: sprva namreč ni šlo za konflikt med dvema ljudstvoma, ampak med dvema svetovnima nazoroma, "slovenskim" in "jugoslovanskim", med bolj liberalnim in bolj monarhičnim ali stalinističnim. Vlogi antagonistov pa sta bili glede na normalna pričakovanja zamenjani: seveda je šlo za antagonizem med univerzalizmom in antagonizmom, ki za Evropo ni nič novega, toda to, kar je čudno v tem primeru, je to, da se je izkazalo, da je jugoslovanski aktant privrženec proletarskega in balkanskega partikularizma, medtem ko je slovenski aktant privrženec univerzalizma - zaradi zahtev, da bi izpustili obsojene za mnenjski delikt, da bi spoštovali človekove pravice na Kosovem, zaradi poudarjenega svobodnjaštva, zaradi legalizma in republikanstva itn.

Čudno pa je, da je večina interpretacij jugoslovanskih razmer, ki jih razglašajo zahodnoevropski politični veljaki, prav nasprotna temu, kar se v Jugoslaviji v resnici dogaja. Zlasti pa so take interpretacije ljudi z leve, ki namigujejo, da gre za razredni spopad, ne pa za spopad med ideologijami in za oblast. Preden je nacionalistična histerija preplavila beograjski in zagrebški prostor, so tam obstajali ljudje, ki so se politično razglašali za "Slovence", kar je tedaj pomenilo, da so svobodnjaki, univerzalisti in demokrati.

Prav v tem trenutku pa so zahodni politiki, s tem da so priznavali zgolj jugoslovansko legitimnost in govorili o slovenskem in hrvaškem separatističnem partikularizmu, izzvali neposredne učinke: na jugoslovanski strani je stališče v prid integralni federaciji le še potisnilo v ospredje aspiracije srbskih "Piemontcev" in, kar je malone isto, vojakov. Na slovenski strani je odsotnost podpore evropske demokratične leve povzročila, da je politično prizorišče zanihalo proti desni, in omogočila, da so na javnem prizorišču nastopili etno-idiotski skrajneži, da sploh ne govorimo o atavizmih iz II. svetovne vojne in o fantomskih disputih o naravi tedanjega slovenskega Odpora.

Z drugimi besedami, zaradi nerazumevanja razmer v Jugoslaviji, ki je posledica tega, da ni resne analize, so veljaki Zahodne Evrope vsaj v Sloveniji izzvali ideološko regresijo, ki je naknadno prilagajala slovenske razmere podobi, ki so si jo oni ustvarili *a priori*, v jugos-

lovanskem prostoru pa so politični spopad zreducirali na medetnični konflikt, ki ga ne more zaustaviti več nobena legalistična sila, najsi jo še tako podpira zahodna politika.

Boris A. Novak: Za pogovor se nisem posebej pripravil. Ko gre za podobne priložnosti, se rad prepustim trenutnemu navdihu in g. Finkielkraut me je z njim v izobilju navdal. Všeč mi je bila zgodba o Korzičanih, kajti dala mi je povod za "modro" misel: Seveda smo hujši od Korzičanov, mi smo korzarji! (... smeh...)

Obnovljena ksenofobija ne zastavlja vprašanja kulture Vzhodne Evrope, temveč vprašanje kulture Zahodne Evrope. Drugo, kar bi rad povedal, je povezano z vprašanjem časa in prostora. Železna zavesa je padla, storjen je bil korak k *prostorski* združitvi Evrope, hkrati pa se moramo zamisliti nad tem, da ne živimo *istega časa*. Z vpeljavo svobodnega tržišča so socialistične dežele vstopile v kapitalizem, vendar to ni kapitalizem konca XX. stoletja, pač pa brutalni kapitalizem preteklosti. Ključ za razumevanje položaja Slovenije, Jugoslavije ali drugih vzhodnoevropskih držav ni postmoderna književnost. Glede ekonomije je to Balzac, glede ideoloških sporov je to, na žalost, Stendhal.

V imenu pisateljev bi rad povedal še nekaj, kar zadeva vso Vzhodno Evropo. Čeprav so intelektualci in umetniki odigrali poglobitveno vlogo v procesu demokratizacije teh dežel, so bili prvi koraki novih oblasti povsod uperjeni proti kulturi. Soočeni smo s paradoksalnimi razmerami, ko je v Češko-Slovaški in v Poljski skoraj nemogoče objaviti zbirko pesmi in ko je položaj kulture povsod iz dneva v dan slabši. To je paradoks; bil sem zelo dejaven v gibanju proti staremu, komunističnemu režimu, in priznati moram, da od časa do časa začutim nekakšno nostalgijo za komunističnimi časi.

Alain Finkielkraut: Kako so nastale te paradoksalne razmere?

Boris A. Novak: Vzroki so seveda ekonomski: vse te dežele so v globoki ekonomski krizi, najbrž pa so vzroki tudi politični. Zdaj je kultura potisnjena povsem na obrobje in se šteje za luksuz. V obdobju komunizma je bil problem drugačen. Pisce so preganjali, mnoge od njih, na primer Draga Jančarja, so aretirali, vendar so pisateljski svet poslušali, zanj so bila vsa ušesa odprta, spoštovali so ga celo politiki, čeprav je to spoštovanje pisatelje privedlo v zapor. Težko razumem vse razloge teh sprememb, vendar je jasno, da so zelo globoke in da bodo imele pošastne posledice za kulturo v vseh državah Vzhoda. Tako na Vzhodu kot tudi na Zahodu za to nimajo dovolj posluha.

Jaroslav Skrušny: Navezal bi se na Borisa. Glede teženj nove slovenske politike do kulture se z njim ne strinjam povsem. Mislim, da je položaj kulture v vseh vzhodnoevropskih državah zelo kompleksen in da se ne vpisuje v enovit okvir. S tem v zvezi bi g. Finkielkrautu rad zastavil vprašanje. Dejali ste, da se Zahodna Evropa utemeljuje v svobodnem tržišču, na tehniki in na administraciji; o kulturi ni več besede. To naj bi bil koncept Evrope jutrišnjega dne, ki je nastal v Zahodni Evropi in na katerega vzhodnoevropske države tiho pristajajo. Ali, spričo dejstva, da so "žametne revolucije" na Vzhodu ustvarili intelektualci, ljudje kulture, menite, da Vzhodna Evropa lahko pripomore k spremembi tega koncepta Evrope in odpravi pozabo kulture v njem?

Alain Finkielkraut: Spominjam se, da je Michel Rocard, tedaj ko je bil še premier, podal definicijo Evrope, ki naj bi Evropo opredelila v razmerju do Amerike in hkrati - spričo pritiska vzhodnoevropskih kandidatov - postavila merila za sprejem v Evropo. Rekel je nekako tako: "*Evropa je določena blaginja, visoka stopnja socialne varnosti in svobodne volitve.*" Definicija je zvita, neameriški element (visoka stopnja socialne varnosti) združuje z elementoma, ki manjkata v Vzhodni Evropi (ekonomska blaginja in svobodne volitve). Definicija podeli Evropi nekakšno izvornost, vendar na račun kulture, ki je v tej definiciji povsem odsotna. Poskus opredelitve Evrope prek kulture je bil zanj zabloda.

Drug primer popolne pozabe kulture v zamisli Evrope najdemo v knjigi že omenjenega Alaina Minca. V knjigi, ki se posveča problemom Evrope, *La grande délusion*, je poglavje namenjeno kulturi. V njem je avtor za svojo vzel izjavo očeta bodoče federativne Evrope, ki je dejal: "*Če bi jo bilo potrebno znova ustvariti, bi začel pri kulturi.*" Alain Minc gre na prvo žogo, in ko že mislimo, no, pozaba bo odpravljena, pojasni, da bo Evropa - ob podmeni pristajanja na tezo o Evropi kot kulturni tvorbi - nastala le, če bo prišlo do *jezikovnega poenotenja*. Univerzalnost kulture je speljana na uniformnost; tehnokrat hvalevredno *željo po univerzalnosti*, spričo ekonomskih izzivov, ki čakajo Evropo, *prečrkujejo v potrebo po uniformizaciji Evrope*. Evropska različnost je občutena kot ovira združitvi, in to občutje celo argument univerzalnosti dejansko izrabi za poskus uniformizacije. Samo en evropski jezik je, zelo komično pravi Alain Minc, in to je angleški. Komičnost je v tem, da angleščina *ni več evropski jezik*; potemtakem bi prav tako lahko rekli, da je angleščina *edini jezik na svetu!* Vzemimo angleščino, vabi Minc, edini prispevek Angležev k evropski kulturi, vendar takoj pristavi: ne knjižne angleščine, pač pa trgovsko-tehnično, že okrnjeno angleščino, in iz nje naredimo obvezni jezik Evrope. Minc se zavzema tudi za evropsko politiko avdiovizualnega, ki danes prenaša tako popularno

kulturo kot tudi kulturo v ožjem pomenu. Tudi tu je njegov cilj pogojevanje in uniformizacija, kultura kot dejavnik homogenizacije Evrope namesto njene univerzalnosti. Bojim se, da nas to čaka in da gremo temu naproti.

Osebnostno se bojim, da je bila glasnost Vzhodnoevropejcev ob tem vprašanju zaman. Vzhodnoevropski emigranti so o tem povedali vse; strinjata se tudi sicer tako različna kot sta si Solženicin in Kundera. Kundera, ki se opira na Milosza in na Gyorgyja Konrada in ki zameri Solženicinu, da je Rusijo opral vsake krivde za komunizem - pri Solženicinu je zelo navzoč motiv komunizma kot bolezni, ki je bila Rusiji vcepljena - ima v mislih Evropo brez Rusije. Navkljub tem razlikam sta glede kulture povsem skladnih mnenj.

Čprav jih poslušajo, teh razmišljanj danes ne razumejo, kajti v današnji Evropi je obveljalo mnenje, da je braniti kulturo *elitistično početje*, tudi če porečete "potrebno je demokratizirati dostop h kulturi"; *stališče*, ki poudarja pomen kulture in možnost vsakogar, da jo uživa, *obsojajo za elitistično*. Ravnajo, kot da bi elitizem ne bil želja ohraniti stvari zase in bil, narobe, želja po njihovi razširjenosti. *Z obsodbo kulture kot imperialističnega elitizma na njej ponavljajo kritiko, ki je bila pred tem naslovljena na tehniko*. V tem je velikó protislovje sodobnega zahodnega razumništva. Očitek kulturi, da hoče ljudi normalizirati, ponavlja očitek, ki ga je zgodovina naslovlila na tehniko. Tako npr. hvalijo rock. Mladi, o katerih se danes govori kot o "ljudstvu" v podobnem pomenu, kot se je nekaj govorilo o ljudstvih Tretjega sveta, ga želijo in imajo pravico do *svoje* kulture. Odrekanje posluha tej želji dokazuje rasizem, tem bolj zato, ker je rock kultura v celoti gledano protirasistična. Danes ni težko biti protirasističen, danes je to mednarodni *passe-partout*, ki vam bolje kot katerakoli druga krepost odpira vsa vrata. In če mi danes pripovedujete o tem, da kulturo pri vas žrtvujejo kot razkošje, vam lahko odgovorim, da lahko od Zahodne Evrope pričakujete žal le bore malo. Zahodna Evropa, ki jo je očaralo zблиževanje Vzhodne in Zahodne Evrope okoli rocka in v njem vidi žarišče enotne kulturne identitete, želi izvažati rock skupine, privatne radijske postaje itd. Govorica kulture zdaj žal nima pravih možnosti, da bi naletela na pozorna ušesa.

Svetlana Slapšak: Izhajam iz svoje literarne izkušnje. Kot članica žirije za NIN-ovo nagrado sem imela priložnost prebrati več kot 60 romanov v srbskem in hrvaškem jeziku, ki tvorijo vso lanskoletno literarno bero tega govornega izraza. Rezultat eksplozije nacionalizma v literaturi je grozljiv. Označuje jo tematsko obubožanje, manko inovacije, eksperimenta in provokacije, kar vse so bile odlike literature Vzhodne

Evrope, zaton subkulture, ki je cvetela tako v Sloveniji kot v Srbiji, in končno konservativizem, ki s slogovnimi in slovničnimi napakami smeši samega sebe - morda, je sporno, vendar sem prepričana, da slovnica oblikuje državljana...

Alain Finkielkraut: Sploh ne, to podpišem tudi sam ...

Svetlana Slapšak: Živimo v času spuščanja kriterijev, nesmiselnih ocen, nepotizma, v času maščevanja socialistične folklore, če hočete, kar vse ponovno sproža vprašanje svobode izražanja, za katero smo se borili. Ne vem, če ta ocena o porastu konservativizma drži tudi za slovensko literaturo, z gotovostjo pa to lahko trdim za srbsko literaturo. Ne vidim možnosti, da bi se ljudje v tem trenutku lahko uprli nacionalnim idealom. Morda je - to bi vas rada vprašala - priložnost primerna, da se spomnimo Kafke in njegove opredelitve kulturnih manjšin.

Alain Finkielkraut: Se v Sloveniji dogaja isto?

Svetlana Slapšak: Mislim, da je na splošno v Sloveniji enako. Sicer pa naj o tem spregovorijo Slovenci sami.

Boris A. Novak: Nacionalizma je povsod veliko. Vendar je v najbolj zanimivih razsežnostih današnje slovenske literature navzoč premislek in potreba po odvrčanju od ideoloških in političnih tem. 80. leta so nedvomno bila čas ideološke in politične književnosti, prikrita priprava za spremembe, v katerih je literatura odigrala pomembno vlogo. Občutek imam, da je veliko piscev začutilo, da je ta čas mimo, in da se literatura obrača k sami sebi, ne v čisti esteticizmu, vsekakor pa stran od politike politikov. To je novost.

Alain Finkielkraut: Od vsega, kar lahko doleti literaturo, je to, da postane nacionalistična, gotovo najslabše. To je njen propad, hkrati pa morda nujna postaja njenega razvoja.

Pasusi *Dnevnika*, kjer Kafka govori o razlikah med literaturo in minornimi literaturami, literaturami manjšin in nacionalnosti in o svojem srečanju z literaturo v jidišu, so zelo lepi. Do njene idealne skupnosti in njenega bratstva je Kafka nostalgичno razpoložen, izgubo objokuje, obenem pa ve, da ga usoda pisatelja, ki sam, na lastni koži odkriva svet, vodi stran in ga postavlja v drugačen kontekst. Zgolj nacionalne literature je groza tega, da bi se odlepila od nadnacionalnega konteksta, ki ji je lasten. Goethejeva *Weltliteratur* obseda vsakega pisatelja, ki želi vzpostaviti dialog z mrtvimi od vsepovsod. Če literatura

izstopi iz tega konteksta, naredi samomor in se izpostavi plenjenju tistega horizonta, ki ji ga je načrtoval Goethe.

V 70-tih sta Gilles Deleuze in Felix Guattari v Franciji izdala knjigo o Kafki in minornih književnostih, ki je imela veliko uspeha. Naredila sta nekaj čudovitega: uspelo jima je postaviti na glavo to, kar je Kafka napisal o minornih literaturah, in jim z branjem Kafke zapeti slavospev. To osupljivo knjigo je treba zopet brati. Francosko bralstvo je očarala s predstavo o minornih književnosti, v katerih subjekt in avtor izgineta v anonimnosti in svoje mesto prepustita kolektivnemu dejavniku izjavljanja; knjiga za trenutek celo obžaluje vse tiste pisce, ki so imeli to nesrečo, navajam, "*da so se rodili v deželah velike literature*". Zaradi svoje usode ti ne morejo tako hitro sprejeti revolucionarnega stališča minornih književnosti, ki so naša skupna prihodnost. V svojem prevratu gresta celo tako daleč, da spregledata nevarnost takšnega definiranja minornih književnosti, ki skoraj nujno vodi v folkloro. Književnost je, v strogem pomenu, izstop iz folklore.

Ta primer pokaže, da smo glede teh vprašanj v Zahodni Evropi večkrat šli v nasprotno smer od smeri razmišljanja Vzhodne Evrope, kar nam danes, ko od nas pričakujete pomoč v reševanju ogrožene kulture, položaj še otežuje. Vi vsaj veste, kaj govorite, ko rečete, da je kultura ogrožena! Mi temu sicer skušamo prisluhniti, vendar ne razumemo. Potrebujemo novo definicijo kulture, definicijo, ki bi preprečila nastajanje takšnih protislovij in premlevanje takšnih izjav, kot je "Gorje tistim, ki so rojeni v državah velike literature".

Da bi ne bilo nesporazumov, bi rad v zvezi z narodom pojasnil še nekaj. Vsaka zahteva po narodni uveljavitvi še ni nujno nacionalističnega tipa. Zahodnim intelektualcem očitam njihovo nagnjenje, da nacionalne zahteve sistematično zvajajo na nacionalizem. Nevarnost nacionalizma obstaja; vsaj za Sovjetsko zvezo je jasno, da želja po izstopu iz imperija skozi narod in želja nekaterih narodov, da izstopijo iz položaja manjšine, ne kaže na nacionalizem. Kaj označuje nacionalizem? Na prvem mestu ukinitve individualnih in političnih pravic in odklanjanje kozmopolitizma, odločitev za *svobodo naroda proti svobodi individuuma*, žrtvovanje individualnih pravic v prid svobode naroda, ki ne more dojeti hkratnosti obeh. Nacionalizem je grozljiva oblika ontologije, ki status entitete priznava izključno narodu.

Druga poteza nacionalizma je njegovo zavračanje kozmopolitizma: narod uveljavlja svojo bit v popolni ravnodušnosti do drugih, ki koeksistirajo poleg njega. Za nacionalizem izven naroda ni ničesar. Mislim, da vsaj nekatera nacionalna gibanja v Vzhodni Evropi tej definiciji jasno oporekajo: njihove nacionalne težnje gredo vstric s

političnimi in osebnimi svoboščinami, nacionalno deluje kot okvir njihove realizacije; pri njih ne gre za odvrčanje od sveta, temveč nasprotno, za vstop v svet in v kozmopolitično sfero prek nacionalne suverenosti. Pribaltiški narodi in Armenci imajo občutek, da so jih odstranili s sveta in da lahko to stanje zdaj končno presekaajo. Mislim, da to občutje prevladuje tudi v Sloveniji. Ljudje, ki hočejo stopiti v svet in v nekaterih primerih tudi v Evropo in slišijo, da naj bi opustili svet in kozmopolitizem v zameno za nacionalno uveljavitev, se upravičeno razburjajo.

Nacionalizem je Evropo pogosto travmatiziral. Travmatizem je tako močan, da smo nesposobni pretehtati bogastvo XIX. stoletja, o katerem pravimo, da ga zaničujemo, nesposobni misliti nasprotje med demokratično nacionalno usmeritvijo in nacionalizmi XIX. stoletja v pomenu, ki sem ga opisal. Ta nesposobnost ovira prepoznavanje legitimnih demokratičnih elementov nacionalnih gibanj v Vzhodni Evropi. Mislim, da ni nujno, da bi vsi v Evropi stopali v korak. Glede na različne zgodovinske izkušnje je legitimno pričakovati, da nismo vsi povsem sočasni, nujno je le, da drug drugega lahko razumemo in da imamo do Evrope, ki smo si jo namenili zgraditi, določeno kritično distanco. Iz naroda izstopamo in vemo, da nekoliko preveč slavilno govorimo o tem koraku kot o koraku naproti kozmopolitizmu. Kaj bo tvorilo "naš" kozmopolitizem, če odstranimo kulturo? Če je narod dajal okvir demokraciji, kaj bo od demokracije ostalo v tej "Veliki Evropi"? Mar je ne bo "požrla" tehnokracija in administracija? Vprašanja so legitimna, njihova postavitve in distanca do nas samih nam omogoča, da bolje razumemo to, kar je legitimno in novo v nacionalnih zahtevah ter da kritiziramo njihove morebitne regresije.

Boris A. Novak: Strinjam se. Potrebno je razumeti, da so bile nacionalne zahteve v državah Vzhodne Evrope reakcija proti prizadevanjem komunističnih režimov, ki so kulturne, jezikovne in druge razlike hoteli odpraviti zato, ker so v želji, da bi bolje vladali, hoteli odpraviti spomin. Odkritje nacionalnih razsežnosti je postalo del bojev za demokratizacijo in za razgrinjanje spomina, za razkritje identitete - spomin je vedno mati identitete. Sedanje razmere, siloviti in krvavi konflikti, zahtevajo preseganje nacionalne ravni in menim, da je dolžnost in odgovornost intelektualcev, da se drugače usmerijo in da se zavzamejo za toleranco in kozmopolitizem, tj. da se tudi vnaprej in še enkrat postavijo proti novemu režimu.

dr. Valentin Kalan: Samo drobna pripomba k temu, kar je dejal g. Finkielkraut, namreč, da je bil kolonialni aspekt totalitarizma zanemarjen. Znano je, da je socializem sebe razumel kot najnapred-

nejšo ekonomsko in družbeno ureditev. Ta ureditev se je razvijala v smeri kolonializma, ker ji ni uspelo razviti socialistične ekonomije in je ostala pri kritiki politične ekonomije oz. pri kritiki meščanske ekonomije. Menim, da je to, metaforično rečeno, "izvirni greh" socializma, ki ni znal zgraditi ekonomije, temveč le njeno "kritiko".

Druga pripomba zadeva v diskusiji izrečeno diskvalifikacijo o nacionalizmu novih vlad oz. skupščin v državah Vzhoda. Očitek hrvatski in slovenski skupščini oz. vladi, da sta etnoidiotiski, je strašno pretiravanje. Politična gibanja na Vzhodu in v Jugoslaviji so imela dve načeli: prvič, politični pluralizem, ki - kot ste pojasnili - obsega boj za pravice človeka in državljana, strankarski politični pluralizem, itd., in drugič, vprašanje ekonomske reforme in nacionalne identitete. V slovenski politiki razdružitve z Jugoslavijo je navzoč tako ekonomski kot politični aspekt. Ekonomija, ki je v Jugoslaviji prevladovala, je bila zvrst kolonializma, v katerem nihče ni ničesar pridobil: ne Srbi ne Hrvati ne Slovenci, da ne omenjam vseh narodov in narodnosti. Zato je moč reči, da so se v dosedanji Jugoslaviji vsi narodi počutili travmatizirane. Te travme je zelo težko preseči brez subjektivnega angažmaja vseh političnih subjektov. Predpogoj reševanja politične krize v Jugoslaviji je upoštevanje slovnice demokratičnega pluralizma in v tem smislu sem razumel vaše predavanje. Hvala.

Svetlana Slapšak: Ali lahko po vsem tem rečemo, da bi bile v v tem trenutku klasične revolucije v Vzhodni Evropi revolucionarne?

Alain Finkielkraut: Dodal bi samo, da bi to držalo tudi za Zahodno Evropo.

Igor Pribac: G. Finkielkrauta bi rad povprašal za njegovo mnenje o regiji in regionalizmu. Prav te dni namreč poteka v Lyonu veliko srečanje predstavnikov regij iz vse Evrope, na katerem sodelujejo tudi slovenski predstavniki. Regijo največkrat razumemo kot intranacionalen fenomen, tj. kot fenomen nižjega reda od nacije, vendar včasih, ko gre za obmejne predele z večnacionalnim prebivalstvom, tudi kot transnacionalno strukturo.

Alain Finkielkraut: Veseli me, da ste mi zastavili to vprašanje, saj bom v odgovoru lahko osvetlil nekatere nejasnosti. Če sem prav razumel, vas vznemirjajo - nedvomno to velja vsaj za nekatere med vami - tveganja, ki jih za kulturo pomeni nacionalna obsedenost. V Franciji

je tveganje drugačno. V Franciji je narod nosilec kulture: narodna ideja in ideja kulture sta v Franciji stopali vzporedno in pomenita nastanek Francije - republikanske Francije, njen razvoj in demokratizacijo, ki je omogočila vsem njenim otrokom, da se spoznajo z najbolj univerzalnimi potezami francoske kulture. Zanimivo je, da je prav regresija oz. ponovna postavitve narodne identitete na kocko pospešila drvenje v pogubo kulture, čeprav ima ta proces druga gibala - po eni strani evropska kultura nima več ničesar skupnega s tem, kar imenujemo kultura, po drugi kulturo ogrožajo regije.

Če gre narod naproti progresivnemu izginjanju, poteka ta proces v dveh smereh: skoz Evropo, bolj ekonomsko kot kulturno, bolj tehnokratsko kot politično; in navzdol, kjer Evropo nadomešča regija. Obstaja nevarnost, da mesta identifikacije ne bodo več narodi, temveč regije. Če so regijam dana politična moč in politična sredstva, če nacionalna država izginja navzgor in navzdol, v Evropi in v regijah, poteka ta proces nujno na rovaš kulture. Regionalna kultura nujno zdrсне v folkloro. Izobraževanje na primer ne bo več nacionalno, temveč regionalno. Regije bodo v izobraževanju imele pristojnosti, ki jih danes nimajo - to je prvi vidik regionalizacije - in to bo konec avtonomije šolstva, enega od republikanskih in demokratičnih jamstev v nacionalni državi: šolstvo bo povsem podrejeno ekonomiji. Laičnost šolstva, ki ga zagotavlja država, moramo pojmovati v njegovem odločnejšem pomenu: kot ločitev cerkve in države, vendar tudi kot ločitev izobraževanja od potreb gospodarstva (ta ločitev seveda ne more biti absolutna, vendar mora dopustiti prostor nekakšni dialektiki interesov). Ne smemo pozabiti, da je namen prosvete prosvetljevanje ljudi, prenos spomina in omogočanje lastnega razmišljanja prek ovinka tradicije. V sedanjem družbenem kontekstu je bil ta smoter pozabljen v prid gospodarskih ciljev in instrumentalizacije poučevanja. Če bodo regije položile svojo roko nad šolstvom, bodo storile prav to: dobili bomo liceje, ki bodo prevladujoči industriji v regiji dobavljali natančno takšno delovno silo, kakršno bo potrebovala. Temu se naglo bližamo. Zato menim, da je regionalizacija najhujša grožnja, ki jo ideja Evrope zgrinja nad Zahodno Evropo.

Morda sem prav zato, ker sem zavezan določeni ideji naroda, bolj občutljiv za nacionalna gibanja, ki nastajajo v Vzhodni Evropi. To, kar se dogaja v Vzhodni Evropi, ni reda preseganje. Če preidemo od naroda k regiji, ne presežemo ničesar, le ogrozimo sistem, na katerem smo gradili prenos kulture v naši deželi, tj. nacionalni sistem.

Glas iz občinstva: Zelo lepo ste nam pojasnili, kaj mislite o nacionalizmu. Ali nam lahko prav tako jasno opredelite tudi pojme narod, regijo in regionalizem?

Alain Finkielkraut: Kaj so regije? V Nemčiji so to vse *Ländern*, če govorimo o Franciji, je to Provansa, Bretanja itn. Organizirane so okoli tehnopol (*la technopolo*), bastionov gospodarske moči, ki priganjajo deželno gospodarstvo. Za Francijo lahko trdimo, da regionalizacijo spremlja sprememba besedišča. Nadomeščanje mesta s tehnopolo je povezano s procesom regionalizacije. Američani prihajajo v Evropo zaradi podeželja in mest. V ZDA so polja, vendar ni podeželja, ki je specifično evropska vez z naravo. Če bi bil moral namesto Rocarda definirati Evropo, bi dejal: mesto in podeželje. Zaradi industrializacije kmetijstva podeželje izginja, pokrajina in njeno prebivalstvo se spreminja, tako kot se mesto spreminja v tehnopolo. Lahko Vam zagotovim, da zamenjava izrazov pomeni tudi zamenjavo stvarnosti. Če Vas pot zanese v katero od mest na jugu Francije, v Montpellier npr., Vam zagotavljam, da okolja ne boste več prepoznali. To so tehnopole, ki živijo samo za prihodnost, so v spregi z najprodnorejšo industrijo in gradijo arhitekturo, ki ne diha z deželo.

Braco Rotar: V Srednji Evropi se vprašanje regionalizma zastavlja na poseben način. Na tem področju so zgodovinske regije, ki obsegajo nekdanje gospodarske in včasih kulturne skupnosti in ki jih danes prečkajo državne meje. Priča smo težnjam po ponovnem vzpostavljanju gospodarskih in kulturnih tokov v teh okvirih. Vsekakor je položaj bolj zapleten kot v Franciji...

Alain Finkielkraut: ... in nasploh v Zahodni Evropi. Vsega ne označujemo z istimi besedami. Poudaril bi rad, da je vse, kar sem povedal, veljalo le za vlogo, ki jo bodo imele regije v združeni Evropi '92. Govoril sem o nevarnostih, ki jih regije pomenijo za narode in za določeno idejo kulture, kar še ne pomeni, da je ta model mogoče izvažati.

Igor Pribac: Zadnja pripomba na to temo: zdi se mi, da se v svojem odgovoru niste ozirali na regije, ki pokrivajo obmejni pas dveh ali več držav in dveh ali več narodov, obsegajo lahko celo več držav; mar v okvirih določenega koncepta regionalizacije Evrope ne moremo tudi o

Srednji Evropi govoriti kot o regiji Evrope? Ob podmeni določene samouprave regije se utegnejo porajati regijske asociacije...

Alain Finkielkraut: Iz vsega, kar vem o regionalni politiki v Zahodni Evropi, sklepam, da to ni najboljšo sredstvo boja proti uniformizaciji. Na videz regionalizacija favorizira ohranitev razlik, vendar menim, da videz vara.

Regionalizacija vodi k pospešenemu spreminjanju podeželja v smeri gospodarske uspešnosti. Zahodna Evropa, ki je potisnjena v ekonomski boj, je pripravljena žrtvovati svoje posebnosti v zameno za učinkovitost, in regijo razume v okvirih logike ekonomske učinkovitosti. To, da regija sega v dve državi, ni pomembno. Lahko si zamislimo regijo, ki vključuje Barcelono v Španiji in Montpellier v Franciji ter boj za prevlado med tema dvema poloma. Pomembno je, da bo zmaga enega ali drugega nekaj pomenila le v gospodarskih merilih.

Mislím, da sta regija in regionalizacija v Zahodni Evropi izključno ekonomski kategoriji. Če je v Vzhodni Evropi možna drugačna uporaba tega koncepta, če je z njegovo pomočjo mogoče premagati razdore med narodi in plemenska sovraštva, se vprašanje regij na tem področju zastavlja povsem drugače kot v pacificirani Zahodni Evropi, kjer ne gre za odpravo sovraštev, pač pa za ohranitev kulture.

Igor Pribac: Še zadnje vprašanje: kakšno vlogo v procesu presejanja nacionalne identifikacije in vzpostavitve neke širše ozemeljske pripadnosti pripisujete ekološki zavesti?

Alain Finkielkraut: Ekološko vprašanje je kapitalnega pomena. Priznati moram, da me izraz "ekologija" spravlja v nelagodje; preveč čist in aseptičen je, pripada lingvistični družini tehnopola. Preseneča me, da ste izbrali ta izraz za označitev vezi z zemljo. Mimo tega zadržka mislim, da je to absolutna neizogibnost naših dni. Vzhod pozna onesnaženja katastrofalnih razsežnosti, v Zahodni Evropi mednje lahko zanesljivo uvrstimo *industrijsko agrikulturo*, ki spreminja pokrajino. Pred nekaj leti je evropski parlament sprejel sklep o zapuščanju določenih obdelovalnih površin. Vez z zemljo, ki ga je utelešalo podeželje, izginja v opustošenju industrijske agrikulture, kar nas sili, da ponovno premislimo našo povezanost z zemljo. Konec koncev bo Evropa jutrišnjega dne ta, ki je vedno bila. Če to ne bo več stari svet,

čemu potem? Če to ne bo več svet mest in svet podeželja, ni nujno, da je igra še vredna svojega zastavka.

V Zahodni Evropi je zemlja slabo varovana. Ustvarja se nevarno nasprotje, ker se ekologi - vem, da je to, kar bom rekel, nekoliko grobo, tako pač je - niso docela otrsli *antisemitske preteklosti ekologije*. Ekologija ima antisemitsko preteklost. Zadeva je jasna: od nemškega romantizma naprej se na Zahodu sovraštvo do Židov in ljubezen do narave vzajemno evocirata. Žide so vedno obtoževali za industrializacijo, za denar; o tem govori cela tradicija. Lahko bi pričakovali, da je s prehodom iz desnice na levo ekologija opravila svoj *aggiornamento*. Mislim, da to ne drži, vsaj za Francijo ne; določene afere to nenehno kažejo: zalivska vojna, fanatično in patološko propalestinska in protiizraelska naravnost ekologov (kar je zgovorno: zalivski vojni bi lahko postavili nasproti izraelsko okupacijo Cisjordanije, ne da bi s tem branili to izključno stvar, ki je zelo zelo zakasnila zavest o evropskih problemih v Zahodni in Vzhodni Evropi). Palestina je povzročila polarizacijo: Palestinci so bili edini narod, ki ga je bilo treba braniti, edini, ki so si zaslužili ozemlje in državo. Neverjetno je, kako za Zahodnoevropejce danes začenja obstajati Slovenija, pribalitiške dežele, Armenija itd., medtem ko je palestinsko vprašanje vsaj od 1967 vsak dan predmet strastnih razprav in posredovanj: Palestina je obstajala, vendar je obstajala na račun izničenja vseh drugih narodov. Ta logika obvladuje tudi ekologe, njih celo bolj kot druge, kajti ob Arafatovem prihodu v Francijo so izjavili, da je izraelska zasedba Palestine najhujše dejanje po drugi svetovni vojni. Zaskrbljujoče je, da je pred tremi tedni v Francijo prišel ekolog, ki je trdil, da je zalivsko vojno povzročila zarota židovskega lobija. Pred drugo svetovno vojno so mirovniki in ljubitelji zemlje obsojali Žide kot vojne hujskače, češ zaradi njih in zanje se vojskujemo, in danes spet začenjajo z enakimi toni.

To je ena od nesreč ekološkega gibanja v Franciji. So še druge. Spričo tega so se ustvarile razmere za stališče, ki je *postavilo sovraštvo do narave malone kot kriterij antifašizma*. Kot da bi ljubezen do narave bila sama na sebi kriva, kot da bi bila izkoreninjenost človeka zaradi tega, ker je ideologija vkoreninjenosti privedla do grozodejstva, napredek, ki se mu velja pridružiti. Od tedaj je v Franciji razširjeno mnenje, ki *tehniko slavi v imenu antifašizma in celo v imenu židovske identiete* (kot da bi bila tehnika židovska, ker izkoreninja človeka, in kot da biblija ne bi opominjala, da smo tujci na Zemlji). Te jukstapozicije so pogubne. Prepričan sem, da je treba zemljo braniti pred vsemi napadi nanjo, prav tako tudi živali; humanizem, ki temelji na zaničevanju zemlje in živali, ni vreden tega imena. To vprašanje je ena

od nalog mišljenja v sedanjem trenutku, žal jo je v Franciji in v Zahodni Evropi treba voditi proti ekologom.

Ne vem, če sem zadovoljivo odgovoril na vaše vprašanje. Mislim, da se z ekologijo odpira pot za nastanek širše zavesti, vendar pod pogojem, da se ekologija razide s starimi demoni, ki jo preganjajo. Moj vtis je, da se to še ni zgodilo.

Igor Pribac: G. Finkielkrautu se zahvaljujem za izčrpnost tega in vseh prejšnjih odgovorov, ki po vznemirljivem predavanju gotovo niso bili lahka naloga. Zahvaljujem se tudi vsem drugim udeležencem v pogovoru za njihov prispevek, ravnatelju kulturnega centra Charles Nodier g. Mörcku se zahvaljujem, ker je srečanje omogočil, vsem drugim navzočim pa za pozornost, ki so nam jo naklonili v tem sončnem nedeljskem popoldnevu. Hvala in na svidenje ob prihodnji podobni priložnosti.

Prevedel in za objavo pripravil Igor Pribac

Izbrana bibliografija Alaina Finkielkrauta

1977: *Le nouveau désordre amoureux* (v sodelovanju s Pascalom Brucknerjem), Seuil, Pariz.

1979: *Ralentir: mots-valises!*, Seuil, Pariz.

1979: *Au coin de la rue, l'aventure* (v sodelovanju s Pascalom Brucknerjem), Seuil, Pariz.

1980: *Le Juif imaginaire*, Seuil, Pariz.

1981: *Le petit dictionnaire illustré*, Seuil Pariz.

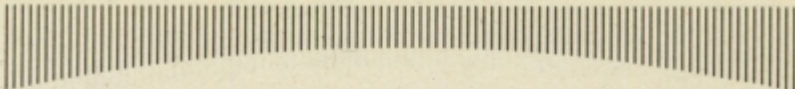
1982: *L'avenir d'une négation*, Seuil, Pariz.

1983: *La réprobation d'Israël*, Denoël.

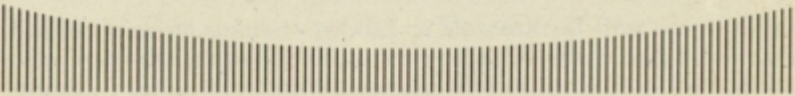
1984: *La sagesse de l'amour*, Gallimard, Pariz

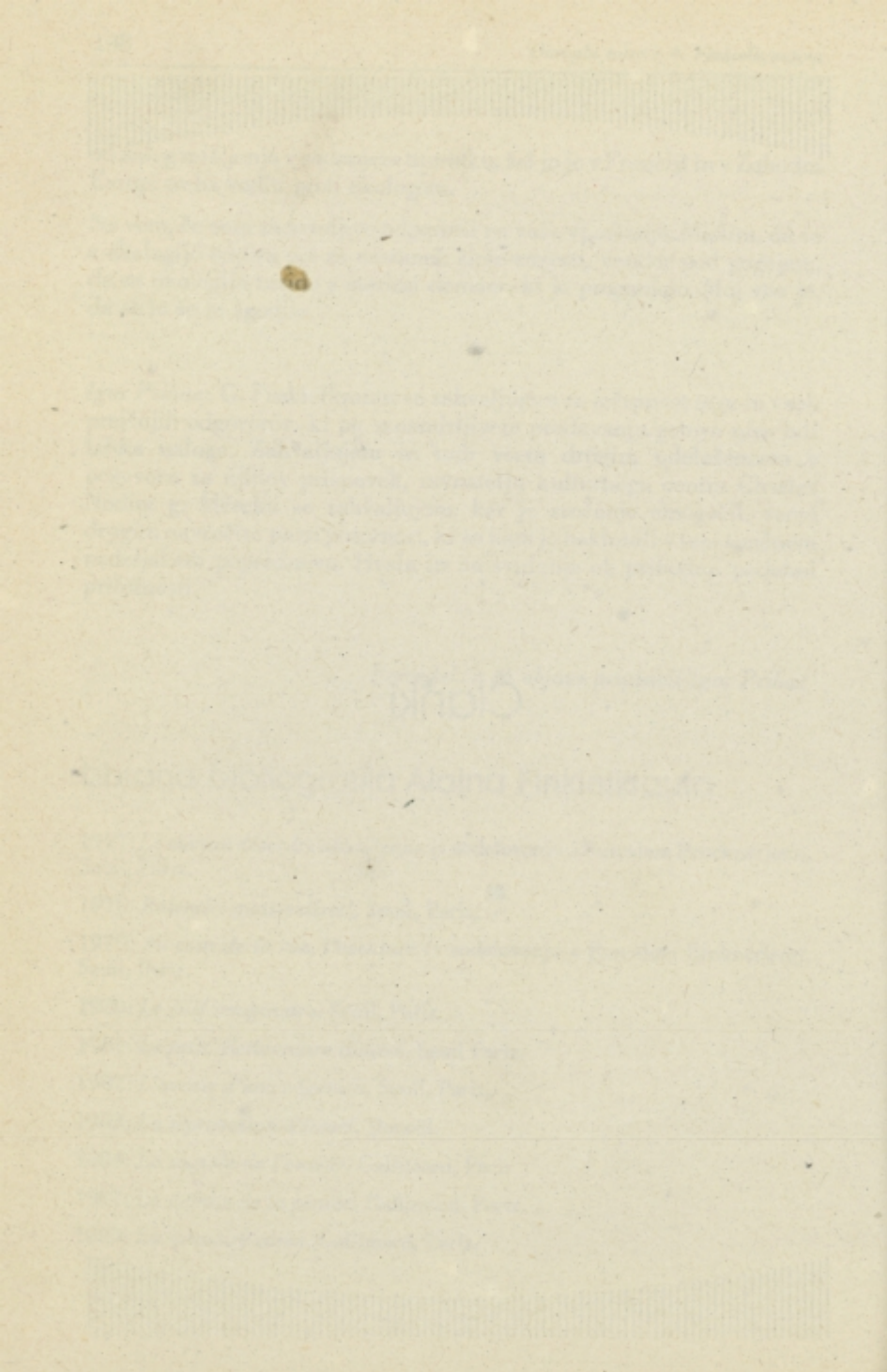
1987: *La défaite de la pensée*, Gallimard, Pariz.

1989: *La mémoire vaine*, Gallimard, Pariz.

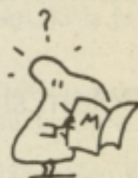
Članki

Je revija stranka? primer **MLADINA**® 1981-1988

Igor Lukšič

Revija je navadno mesto, kjer objavljajo svoja razmišljanja, razprave ljudje, ki so si sorazmerno blizu tudi po politični usmeritvi. V času socializma je bilo več poskusov ustanavljanja revij in potem njihove ukinitve. Oblastniki so bili pripravljeni prisluhniti potrebam praviloma mlade, neouveljavljene generacije po javnem izpovedovanju. Vendar so namesto revije vedno dobili nekaj več. Nekaj, kar je presežalo družbeno kritičsko in kulturno sfero. In ta presežek so različno imenovali: demokratska opozicija, kontrarevolucija, antisocialistična propaganda, nacionalistično leglo ipd.

Ob ustanovitvi *Nove revije* so mnogi napovedovali, da je z njo postavljen temelj za pluralizacijo tedanjega političnega sistema. Nekateri pa so domnevali, da imajo uredniki namen ustanoviti stranko, kar je bilo tedaj nezaslišano.

Potem se je začel fenomen *Mladina*. Njena opozicijska ost se je šilila, naklada je rasla in uredništvo se je izvilo izpod peruti mladinske organizacije.

Prvaki Demosa so ob ustanovitvi enotne opozicije vzpostavili tednik *Demokracija*, ki je pripravila volilce na obračun z volilnimi lističi. Ukinjen je bil *Telex*, ki v novo nastajajoči konfiguraciji političnega prostora ni našel ustreznega botra. Kmalu zatem je šel v stečaj *Komunist*, tednik, ki je imel veliko naklado, pa vendar maloštevilno bralstvo. Po volitvah se je rodil tednik *Evropa*, ki je bil od strank najbližji SDP. Ko ga je stranka že skoraj imela za svojega, je šel v stečaj. Še pred tem je propadla *Demokracija*. Vlada pa se od prvega dne ukvarja s tem, kako bi ustanovila svoj časopis. To ji do danes ni uspelo, je pa zato Krščanski demokraciji ob vladni pomoči uspelo zagnati nov dnevnik.

Kakšno je mesto stranke v politiki na Slovenskem? Brez periodičnega tiska je stranka mrtva. Dejansko šele revija, časopis, tednik konstituira stranko. V pričujoči razpravi bomo nakazali možen pristop k preučeva-

nju strank v slovenskem političnem prostoru na primeru tednika *Mladina* v obdobju 1981- 1988.

Pojem stranke

V politološki literaturi se stranka različno opredeljuje. Najbolj razširjena definicija strank od Webra sem upošteva, da je stranka interesna skupina, ki se bori za oblast. Bibič v opredeljevanju interesnih skupin opozarja na bistveno razliko med interesno skupino in stranko: interesna skupina lahko postavlja svojega kandidata, vendar še vedno ostane "nekaj 'zunanjega' glede na sam proces odločanja 'znotraj' državne strukture" (Bibič, 1981:206). Celo politične interesne skupine, ki so po definiciji politični subjekt, se od političnih strank enako razlikujejo kot parcialne interesne skupine: neposredno si ne zastavljajo cilja, da bi same prevzele funkcijo državne oblasti. Če uporabimo opredelitev za interesne skupine tudi za stranko, lahko trdimo, da so stranke nekaj notranjega glede na proces odločanja znotraj državne strukture. Stranke se nahajajo v sferi države. Tu pa smo pred velikim vprašanjem: kaj je država?

Če sprejmemo redukcionistično definicijo, ki pod državo razume vlado, se nam takšna opredelitev stranke izide. Boj stranke za oblast je boj za takšno moč v parlamentu, ki bo omogočila samostojno (maksimalni program) ali koalicijsko sestavo vlade in s tem vstop stranke v vlado (minimalni program). Oblast-država-vlada je v tem smislu pojmovana kot določen kraj, ki ga je mogoče osvojiti, zasesti, izgubiti.

Pri tem ostajajo številna odprta vprašanja, ki zadevajo prihod točno določene stranke na oblast in njeno izvajanje oblasti, njeno nastopanje kot oblasti-države-vlade. Nepojasnen je potencial stranke, da lahko postane oblast-država-vlada. Takšna opredelitev spregleda, da država ne more obstajati, če državljani ne izvajajo zakonov. Gramsci je na to dejstvo opozoril v koncepciji delavske države. "Delavske vlade ne more biti, če delavski razred ni sposoben kot celota postati izyršilna oblast delavske države." (Gramsci, 1974:74) Moč države-vlade temelji na njeni moči v civilni družbi. V *Zaporniških zvezkih* je Gramsci zapisal, da je država enaka civilni družbi in da je razlikovanje med državo ali politično družbo in civilno družbo le metodološke narave, dejansko pa gre za isto stvar. Država v integralnem smislu je civilna družba + politična družba, hegemonija oklopljena z nasiljem (Gramsci, 1987: 130). Koncept države-vlade zapostavlja problem hegemonije kot

sestavine države, precenjuje državo-silo nasproti državi-vodstvu in državi-organizatorju pristanka. Vsak državljan ali skupina je funkcionar države, če v družbenem življenju deluje v smeri, ki jo je začrtala država-vlada. (Gramsci, QC:1028)

Razširjeni pojem države vključuje in implicira tudi razširjen pojem stranke, ki nastopa kot posrednik med državo v ožjem smislu in civilno družbo.¹

V neki določeni družbi nihče ni dezorganiziran in brez stranke, če le organizacijo in stranko pojmujeemo v najširšem pomenu besede in ne formalno. Gramsci (QC:1352) razlikuje dva tipa stranke:

1. stranka kot politična organizacija, kot instrument reševanja problemov nacionalnega in mednacionalnega življenja,
2. stranka kot splošna ideologija, ki je vzvišena nad različnimi bolj neposrednimi grupiranj. Sestavljajo jo elite kulturnikov.

Prvi tip stranke ustreza njeni ožji opredelitvi. Ta tip stranke je usmerjen v nabiranje fizičnih oseb, agitacijo za pridobivanje volilcev, organizacijo članov in simpatizerjev. V celoti je usmerjena v pridobitev državne oblasti. Drugi tip stranke deluje idejno, brez trdne strankine strukture, sodeluje v boju za oblast, s tem ko organizira hegemonijo. Slednji tip stranke ima nalogo, da s stališča kulture in splošne ideologije vodi veliko gibanje, ki se trudi obdržati ali spremeniti obstoječe politične institucije. Materializacijo takšne stranke vedno predstavlja kakšna revija, kak časopis, s katerim se materialno širi splošna ideologija in pri katerem se zbirajo isto/podobno ideološko usmerjeni ljudje. Takšna stranka-revija nima neposrednih ambicij, da bi prišla na oblast-državo-vlado, lahko pa igra pomembno vlogo pri zagotavljanju hegemonije v civilni družbi in s tem vidno vlogo v državi, tako da usmerja

1 Stranka, ki je na oblasti v partijski državi, je prežeta z državo, njena civilno družbena funkcija je okrnjena. Stranka, ki je v opoziciji, pa praviloma krepi ravno svoje delovanje v civilni družbi. Redko se zgodi, da stranka na oblasti v partijski državi organizira mitinge v podporo svoji politiki, seveda kolikor ne gre za totalitarni sistem.

Diareja 9

razpoloženja ljudi, jih organizira in jim daje tako politično moč, ki je pogoj za vplivanje na izvajanje oblasti. Vzpostavljanje vodilnih pojmov v javnem mnenju je hkrati postavljanje in organiziranje političnega konsenza. Je dejanje oblasti, ker ustvarja teren organizacije oblasti.

Oblast v ožjem smislu, pravni pojem oblasti je omejen na, v skrajni konsekvenci, nasilno izterjanje zapovedanega ravnanja. Pri tem je pojem nasilja razumljen mehanično. Že samo z razumevanjem nasilja kot torture nad celovitostjo posameznika (evropsko rečeno, tudi nad njegovo duhovnostjo, voljo, čustvi) dobimo pojem oblasti, ki presega njegovo omejitvev na lokacijo v državo v ožjem smislu. Oblast tako ni zgolj skupek ustanov in aparatov, ki zagotavljajo podrejenost državljanov dani državi-vladi. Oblast prav tako ni samo način podrejanja, ki bi v primerjavi z nasiljem imel obliko pravila. V širšem smislu je oblast mnogovrstnost odnosov in razmerij sil, ki so imanentni področju, na katerem se izvajajo, in ki tvorijo njegovo bistveno sestavino. Oblast se (re)producira vedno nanovo. Klasična predstava oblasti je ostala povezana z monarhijo (Foucault, 1982:80). Ta predstava pravne monarhije obseda predstave o politiki, zato so obsedene od pojma nasilja, zakona, svobode, volje in državne suverenosti. Mehanizmi oblasti in njeno konstituiranje pa so se od 17. stoletja v temeljih spremenili. Vsak posameznik je ujet v konstituiranje oblasti, kot se nad njim izvaja in kot jo hkrati izvaja sam. Z ozaveščanjem te ujetosti, z oblikovanjem zavesti o pripadnosti neki hegemonski sili, ki je v neki povnanjeni relaciji do vprične države-vlade, posameznik oblikuje pogoje za oblikovanje politične samozavesti. Vsak posameznik se lahko konstituira kot oblast ob predpostavki, da je sposoben obvladovati mnogovrstnost odnosov in razmerij sil. To še bolj velja za skupine, organizacije in v našem primeru revije. Pravna pravila omogočajo pot do pravne oblasti, druga pravila pa veljajo za samokonstitucijo oblasti in hegemonске sile, ki deluje v civilni družbi in pravno določeno oblast obvladuje.

Biti na oblasti ne pomeni, da si strpan v določeno vladno zgradbo ali da sedi na stolu predsednika vlade, temveč pomeni voditi lastno (ali podpirati kako) reformno ali protireformno gibanje, ki konstituira neko razmerje političnih sil, v katerem bodo reforme možne oziroma nemožne. Boj za oblast je boj za ustrezno razmerje sil v konstituciji oblasti v civilni družbi. Revija kulturnikov in družbenih kritikov nima ambicij, da bi prišla na oblast, ker je že na oblasti. Ona sama konstituira in izvaja oblast. Namesto državne oblasti v ožjem smislu posega po pravni poti samo zato, da se po eni strani razkazuje kot oblast, po drugi pa zato, da skriva svojo nepravno, celo ilegalno naravo.

Funkcije, ki jih izvajajo stranke, so:

1. formuliranje ciljev,
2. artikulacija interesov,
3. mobilizacija in socializacija,
4. oblikovanje elit in funkcija rekrutiranja (Beyme, 1985:362- 353).

Politična revija opravlja vse glavne funkcije stranke: formulira politične cilje, artikulira interese v pisni obliki, mobilizira svoje bralstvo k politični aktivnosti, sodeluje pri socializaciji bralcev in posredno tudi nebralcev, oblikuje elito stalno pišočih in sodelujočih z revijo ter rekrutira pisce v vrste stalnih sodelavcev, "profesionalnih funkcionarjev". Zato ne preseneča ugotovitev, ki jo je eksplicitno zapisal Gramsci pri analizi Crocejevega vpliva na italijansko politiko, da je "časopis (ali kaka skupina časopisov), revija (ali kaka skupina revij) tudi "stranka" ali "frakcija stranke" ali "deluje po določilih stranke" (Gramsci, QC:1939).

Mladina in nova politika

Mladina je politični tednik. Samostojno formulira politične cilje, zastavlja vprašanja političnim telesom, komentira politična dogajanja, posreduje lastne ocene političnih razmer, zastopa lastno politično strategijo. O tem se lahko prepričamo že z najbolj površnim pregledom pisanja v Mladini. Naša teza je, da je Mladina nosilec-stranka nove politike², za katero je značilno predvsem zavzemanje za zaščito državljskih pravic in svoboščin posameznikov in skupin (v naših razmerah zlasti za svobodo izražanja in javnega nastopanja) in s tem v zvezi boj za temu primerno zakonodajo.

2 Pojem nove politike je v ZDA vezan na tematizacijo politike v razmerah prevlade televizije, videa in raziskav javnega mnenja. Zanimanje je usmerjeno v novo konstituiranje terena politike, v vzpostavljanje novega tipa legitimnosti, novo vlogo strank in institucij v političnem sistemu. V Evropi pa pojem nove politike meri na spremembe tem in metod političnega delovanja.

K temam nove politike sodijo še ekologija, seksizem in vprašanja duhovnosti, svetovnega miru, alternativnega zdravljenja. Stara politika je bila zasidrana v sferi ekonomskih in varnostnih vprašanj.³

V razpravi bomo pokazali, da je Mladina izpolnjevala vse funkcije stranke nove politike:

1. formulirala je cilje nove politike, kar bomo preverili s pregledom vsebin, o katerih je Mladina pisala v treh mesecih pred izvedbo ankete *Slovensko javno mnenje* (SJM) v določenem letu;
2. artikulirala je interese nove politike, kar bomo poskušali potrditi z istim pregledom vsebin, kot pod točko ena;
3. mobilizirala je bralce za reševanje problemov nove politike in mobilizirala je vrste bralstva Mladine, kar bo razvidno iz pregleda vsebin Mladine (kot pod točko ena), uspešnost mobilizacije (predvsem v vrste bralstva) pa kaže gibanje števila rednih, pogostih in občasnih bralcev v obravnavanem obdobju na osnovi podatkov raziskave SJM. Učinkovitost mobilizacije za probleme nove politike in v zelo ozkem smislu tudi izvajanje socializacijske vloge bomo merili z ugotavljanjem vpliva stališč in ciljev, ki jih je oblikovala Mladina, na stališča bralcev. Sicer pa za merjenje socializacijske vloge Mladine v naši nalogi nimamo pravega kazalca, zato ga bomo le predpostavili na podlagi ugotovitev drugih raziskav in splošnega vedenja o socializacijskih dejavnikih, med katere sodi tudi tisk.⁴
4. Oblikovanje elit in funkcijo rekrutiranja Mladine bomo merili z oblikovanjem uredništva in stalnih sodelavcev, ki si ta status pridobijo na osnovi pripadnosti temam nove politike oz. uredniški politiki. Uredništvo je v našem primeru elita, ki izvaja funkcijo rekrutiranja stalnih in drugih sodelavcev. V nalogi se bomo zadovoljili s to ugotovitvijo, ki je empirično ne bomo preverjali. (Kazalci za to bi bili lahko gibanje v vrstah članov uredništva in sodelavcev Mladine v obravnavanem obdobju in njihova stališča ter vsebina zavrnenih člankov in njihovi pisci.)

Če se bo izkazalo, da je vsebina člankov, objavljenih v Mladini, po večini s področja nove politike, iz česar lahko sklepamo, da Mladina oblikuje cilje s tega področja, artikulira interese in izvaja mobilizacijo

3 O tem glej podrobneje v Offe (1987) in Beyme, Kaase (1978).

4 Glej npr. Južnič, 1973:140-145.

na osnovi vprašanj nove politike, bomo lahko zavrgli hipotezo, da Mladina ne izvaja prvih treh funkcij stranke, ki jih je navedel Beyme.

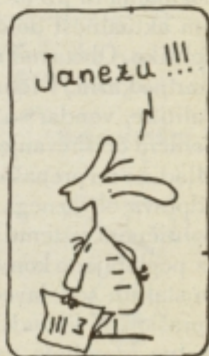
Vsebino člankov v Mladini smo določali na osnovi naslovov in podnaslovov, kjer pa se iz tega ni dalo razbrati vsebine, smo vsebino določili z branjem članka. Za vsako izbrano leto smo pregledali vse številke Mladine v obdobju treh mesecev pred izvedbo ankete SJM.

V obdobju treh mesecev od septembra do začetka decembra leta 1981 je Mladina pri notranjepolitičnih temah pisala predvsem o reformi srednjega in visokega šolstva (31 člankov), o dogajanjih v lastni organizaciji (25 člankov), o delegatskem sistemu in samoupravnih odnosih v družbi in delovnih organizacijah (15 člankov), o ekonomskih problemih (9 člankov), praznikih in dosežkih JLA (7 člankov), o kmetijstvu (7 člankov), o tisku in informiranju (5 člankov), o MDA (4 članki), o ekologiji (3 članki), o miru (3 članki). Objavila je tudi pobudo o odpravi smrtnih kazni.

V obdobju treh mesecev od konca februarja do konca maja 1984 pa je Mladina pri notranjepolitičnih temah objavila članke predvsem o informiranju in svobodi tiska (17), ekonomskih problemih (11), o konkretnih primerih zatiranja državljskih in človeških pravic ljudi in manjšin (9), o obrambi in JLA (8), o reformi šolstva (7), o ekoloških problemih (7), o pluralizmu interesov, diktaturi in monizmu (7), o štafeti mladosti, olimpijskih igrah in univerzijadi, miru, tehnološki revoluciji, feminizmu, novejši slovenski zgodovini in o smrtni kazni (3). Uvedla je redno rubriko Rdeči kotiček, kjer je komentirala tekoča dogajanja zlasti v notranjepolitičnem življenju.

V enakem obdobju leta 1986 pa je Mladina pisala predvsem o ekološki problematiki (29), o samoupravljanju in ZK (15), o volitvah (13), o pravicah državljanov (12), o Kosovu (11), o lastni organizaciji (6), o JLA (5), o ekonomskih problemih, o reformi šolstva ter o informiranju (4).

V enakem obdobju leta 1987 je Mladina pisala predvsem o političnih dogodkih in ZK (25), o človeških in državljskih pravicah (23), o reformi reforme šolstva (15), o štafeti in plakatni aferi (14), o ekologiji (12), o informiranju (10), o ekonomiji (9), o stvkih (8), o ustavnih spremembah (6), o slovenskem sindromu (6), o JLA (5), o dogodkih iz novejši zgodovine (4), o energetski politiki (3), o Novi reviji (3).

V enakem obdobju leta 1988 je Mladina pisala predvsem o politiki zveznega in republiškega vodstva, ZK in samoupravljanju (50), o JLA in prodaji orožja (47), o človeških in državljskih pravicah (31), o informiranju in javnosti delovanja (30), o ekonomskih problemih (25), o ekoloških problemih (22), o volitvah (15), o odprtih problemih novejšje zgodovine (14), o kmetijstvu in organiziranju kmetov (10), o reformi šolstva (10), o ustavnih spremembah (8), o reformi mladinske organizacije (7), o štafeti mladosti (4). V tem obdobju je mladina izbrala svojega kandidata za predsednika predsedstva SRS in ga kot svojega, skupaj z njenim programom, predstavila v št. 4 pod naslovom "Za radikalne rešitve" in nadnaslovom "Vote for me". V tem obdobju je tudi vodila pobudo za referendum, na katerem bi se izjasnili o predlogih za spremembo ustave.

Leta 1981 je Mladina namenila političnim temam praviloma 14 strani od 50-tih, leta 1988 pa 32 od 48-tih.

Iz prikaza je razvidno, da je Mladina postopoma postala vse bolj profiliran politični tednik, ki se je vse bolj ukvarjal z aktualnimi političnimi dogajanjmi, poleg tega pa učinkovito sprožal lastne pobude in jih zasledoval na njihovi poti v tisku in v političnem sistemu. Tu navajamo tiste teme, ki so po obsegu, ki so ga dobile v Mladini v obravnavanih obdobjih, največje: odprava smrtne kazni, kritika investicij v železarno na Jesenicah in tovarno aluminija v Kidričevem, ukinitve člana 133 KZ SFRJ, reforma volilnega sistema in "predvolilna kampanja", kritika izvažanja orožja in odnosov v JLA, pobuda za referendum o spremembi Ustave SFRJ. To pa so teme nove politike: problem človeških in državljskih pravic, tudi ko gre za JLA in volilni sistem, in ekologije.

Za leto 1981 lahko trdimo, da se je Mladina predvsem odzivala na dogajanja in jih prenašala na svoje strani. Prevladovale so teme, ki so jim aktualnost določali izven Mladine. V večini je šlo za teme stare politike. Obetavno napoved sprememb je pomenila pobuda za odpravo smrtne kazni. V letu 1984 je že razvidna močnejša navzočnost tem nove politike, vendar so teme stare politike še vedno v večini. Leto 1986 pomeni očiščevanje tem stare politike in njihovo preformuliranje. Tako Mladina ne prenaša le uspehov in dosežkov JLA, temveč jo zanima npr. odprava obveznega služenja vojaškega roka za ženske. Pri pisanju o političnem sistemu in tekoči politiki zveznih in republiških organov ne le poglobljeno komentira dogajanja in posreduje pobude svojih bralcev in stalnih sodelavcev in tako oblikuje avtonomno pozicijo do odprtih vprašanj, ki jih tudi sama odpira. Boj za avtonomno pozicijo in izgradnja lastne identitete pa je tudi pomemben element nove politike; stara

politika pa je slonela na centralizirani kontroli in vrednoti materialnega napredka.

Na osnovi pregleda vsebin člankov lahko trdimo, da je Mladina delno od leta 1986, zlasti pa leta 1987 in 1988 oblikovala cilje nove politike, artikulirala interese bralcev in mobilizirala bralce.

Iz tabele, ki kaže gibanje bralcev Mladine od leta 1976 do leta 1988, je razvidno, da je bilo število bralcev najmanjše v letu 1981, nato pa je

Tabela 1. Branost Mladine*

Leto	Redni bralci v %	Pogosti bralci v %	Nikoli ne bere
1976	1,9	1,6	87,6
1980	1,9	2,8	83,0
1981 dec.	1,2	1,5	86,0
1984	2,0	2,3	80,3
1986	4,6	4,8	69,0
1987	6,4	7,9	62,6
1988	12,0 ⁵	11,6	50,7

* Podatki so vzeti iz raziskav SJM.

začelo postopno naraščati. Prvi večji premik je zabeležila anketa v letu 1986, ki je bilo tudi leto mladinskega kongresa v Krškem. V letu 1987 in 1988 se je število bralcev Mladine stalno povečevalo, tako da je število vseh njenih bralcev naraslo na 50% vprašanih. Učinkovitost mobilizacijske moči Mladine je s tolikšnim naraščanjem bralcev očitna. Lahko pa tudi trdimo, da se je s tem povečanjem bralcev hkrati povečala socializacijska funkcija Mladine.

Za učinkovitost mobilizacijske in deloma socializacijske funkcije Mladine bomo opravili še eno meritev. V raziskavi SJM v letu 1986 smo izbrali tista vprašanja, ki jih je Mladina v

5 4,3% vprašanih trdi, da je v letu 1988 začela redno ali pogosto brati Mladino. Ta podatek relativizira dvig rednih in pogostih bralcev za 5,6% oz. 3,7%.

tistem letu obravnavala tri mesece pred izvedbo anketiranja. Oblikovali smo dve skupini: 1. redne bralce Mladine in 2. ostale ter izvedli diskriminacijsko analizo. Skupini naj bi se glede na izbrana vprašanja dalo ločiti, kar bi pomenilo, da imajo redni bralci Mladine podobnejša stališča o izbranih vprašanih kot njeni nebralci. S tem bomo sklepali na učinkovitost mobilizacijske in deloma tudi socializacijske funkcije Mladine. Če bodo razlike v mnenjih med bralci in nebralci velike, je vpliv Mladine na bralce velik in s tem učinkovitost njene mobilizacijske in deloma tudi socializacijske funkcije visoka. V primeru, da razlike niso značilne, je učinkovitost obeh tu merjenih funkcij majhna.

Za leto 1986 smo uporabili 16 odgovorov na vprašanja o:

- A5/ oceni trenutnega stanja v Jugoslaviji,
- A12/ sprejemljivosti obrti in malega gospodarstva v privatnih rokah za socializem,
- C19/ odstititvi najodgovornejših funkcionarjev, ki so nas pripeljali v krizo,
- D1/ mestu novih družbenih gibanj v naši družbi,
- D2/ sodelovanju v takšnih gibanjih,
- D3/ izstopih iz sindikata,
- D4/ prekinitvi dela, stavkah,
- D5/ zaupanju v mlado generacijo,
- E5/ razvijanju Slovenije v primerjavi z drugimi republikami in pokrajinama,
- E6/ odnosu med razvitimi in nerazvitimi republikami in pokrajinama,
- E9/ priseljevanju delavcev iz drugih republik v Slovenijo,
- F15/ pripravljenosti za računalniško usposabljanje,
- K1/ zunanji politiki SFRJ,
- K8/ uvedbi civilnega služenja,
- K12/ ukinitvi smrtne kazni,
- K13/ ukinitvi tistih členov kazenskega zakonika, ki omejujejo svobodo govora.

Iz računalniškega izpisa povzemamo te sklepe:

V obe skupini se je pravilno razvrstilo 70,8% respondentov. Ob upoštevanju predhodne verjetnosti, ki znaša 50%, ker imamo samo dve skupini, je ta vrednost nizka. Kljub temu na osnovi tega rezultata lahko sklepamo, da se skupini razlikujeta.

Centroid prve skupine je -1,09, druge pa 0,05. Razlika med centroidoma je torej 1,14, iz česar lahko sklepamo, da se obravnavani skupini razlikujeta.

Izračunana je bila ena diskriminantna funkcija, ker imamo samo dve skupini. Če upoštevamo standardizirane vrednosti, se diskriminantna funkcija glasi:

$$y = -0,02357 + 0,10016 - 0,08254 + 0,42365 + 0,19322 - 0,17217 + 0,02218 + 0,33521 - 0,12382 - 0,02257 - 0,21624 + 0,22424 + 0,23940 + 0,31577 - 0,10914.$$

Lestvica standardiziranih absolutnih vrednosti, zaokroženih na dve decimalni mesti, je takšna:

D1	0,42
D5	0,34
K12	0,32
K8	0,24
K1	0,22
F15	0,22 -
D2	0,19
D3	0,17 -
E5	0,12 -
K13	0,11 -
A12	0,10
C19	0,08 -
A5	0,02 -
E9	0,02 -
D4	0,02

Na osnovi te razvrstitve lahko ugotovimo, da se skupina bralcev Mladine najbolj razlikuje od njenih nebralcev po odgovoru D1, sledita mu odgovora D5 in K12. Vsi drugi odgovori imajo vrednosti blizu nič in za diskriminantno funkcijo niso pomembni.

Končna ugotovitev na osnovi diskriminantne analize je: skupina bralcev Mladine se od skupine njenih nebralcev po obravnavanih odgovorih razlikuje. Najboljši diskriminatorji pa so odgovori na vprašanja o mestu družbenih gibanj v naši družbi (D1), o zaupanju v mlado generacijo (D5) in o ukinitvi smrtne kazni (K12).

Sklep

V začetku smo postavili tezo, da je Mladina stranka nove politike. Koncept stranke smo oblikovali, opirajoč se na Gramscijevo koncepcijo stranke in Beymejevo določitev funkcij stranke. Nato smo oblikovali kriterije, s katerimi smo merili posamezno funkcijo Mladine kot stranke. Mladina je stranka, če opravlja vse funkcije stranke. Uvodoma smo pokazali, da bomo za nekatere funkcije na osnovi drugih raziskav in dognanj predpostavili, da jih Mladina opravlja, saj bi dokazovanje z empiričnimi rezultati preseгло okvire pričujočega prispevka.

Pokazali smo naslednje:

1. Mladina je v letu 1986, zlasti pa 1987. in 1988. leta bistveno več pisala o temah nove politike kot prejšnja leta, iz česar lahko sklepamo, da je oblikovala tudi cilje v zvezi s temi temami. S tem je opravljala prvo od funkcij stranke: formuliranje ciljev.
2. S tem ko je v omenjenih letih pisala o temah nove politike, je artikulirala interese s tega področja, kar je druga funkcija stranke.
3. S pisanjem o temah nove politike je bralstvo mobilizirala za reševanje teh problemov, uspešno mobilizirala bralce, da so stopili v vrste njenih naročnikov in vsaj občasnih bralcev, ter izvajala dokaj učinkovito mobilizacijo za probleme nove politike (glej rezultate diskriminantne analize) in s tem delno izvajala tudi svojo socializacijsko vlogo.

Ob upoštevanju predhodnih omejitev glede socializacijske in rekrutacijske funkcije lahko zaključimo, da je Mladina v obravnavanem obdobju opravljala vse štiri funkcije stranke in je zato stranka. Ker pa je njena dejavnost usmerjena predvsem v teme nove politike, lahko zaključimo, da je bila Mladina v obravnavanem obdobju stranka nove politike.

Post Scriptum

Razmišljanja o tem, kje se nahaja jedro stranke (v parlamentarni frakciji, v vodstvu stranke, v programskem svetu, v članstvu ali v glasilu-reviji), je vedno napajalo politološke razprave. Pri nas je to vprašanje zanimivo s stališča nastajanja strank. Kdor hoče razumeti fenomen DEMOS, mora poznati *Novo revijo*, kdor hoče razumeti sodob-

no *Liberalno demokratsko stranko*, mora poznati *Mladino* v osemdesetih letih, kdor hoče razumeti *Stranko demokratične prenove*, mora vedeti za *Komunista* (likvidacija *Komunista* je bila predpogoj za prenavo) in njegovo usodo, kdor hoče prepoznati strukturo *Krščansko demokratske stranke* in *Krščanskih socialistov*, mora kaj vedeti o zgodah v gibanju 2000 in *Reviji 2000*. Revije živijo svoje življenje, je pa bila njihova vloga pri oblikovanju strank in njihovem preoblikovanju v nove stranke pomembnejša kot svoje čase v zahodni Evropi. Zastavlja se vprašanje, ali bodo revije še naprej v temelju določale politiko strank, ali se bo razmerje obrnilo in bodo stranke določale identiteto revij?

Literatura

BEYME, von Klaus in Max KAASE (1978): "Election and Parties". *German political studies*, vol. 3, Sage Publications: London and Beverly Hills.

BEYME, von Klaus (1985): *Political Parties in Western Democracies*. Gower House, Croft Road, Aldershot.

BIBIČ, Adolf (1981): *Interesi in politika*. Delavska enotnost: Ljubljana.

GOATI, Vladimir (1982): *Savremene političke partije*. BIGZ: Beograd.

GRAMSCI, Antonio (1974): "Vladajoča stranka in vladajoči razred". V: A.Gramsci, *Izbrana dela*, ur. A. Žun, Cankarjeva založba: Ljubljana.

GRAMSCI, Antonio (1987): *Gramsci, civilna družba in država, izbor Gramscijevih tekstov in tekstov o njem*, ur. A. Bibič, Komunist: Ljubljana.

GRAMSCI, Antonio (1977 druga izdaja): *Quaderni del carcere (QC)*. Einaudi: Torino.

FOUCAULT, Michel (1982): *Istorija seksualnosti*. Prosveta: Beograd.

FOUCAULT, Michel (1991): *Vednost - oblast - subjekt*. Krt: Ljubljana.

JUŽNIČ, Stane (1973): *Politična kultura*. Obzorja: Maribor.

MLADINA letnik 1981, 1984, 1986, 1987, 1988.

OFFE, Claus (1987): *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*. Delavska enotnost: Ljubljana.

Knjižna zbirka **KRT**

bo do konca letošnjega leta izdala delo **Friedricha Hayeka "Usodna domišljavost"** ("The Fatal Conceit").
Dovolite, da Vam knjigo podrobneje predstavimo.

Osrednja Hayekova pozornost je posvečena evoluciji kulture, katere rezultat je današnji "razširjeni red" in trg kot eden njegovih osrednjih elementov. Hayek prek analize konkurence kot mehani-zma za generiranje in optimalno uporabo individualnega védenja prikaže trg kot urejenost, ki presega sposobnosti dojetja ali načrtovanja kateregakoli posameznika. Z analizo evolucije kulture, katere osnovni mehanizem je konkurenca med različnimi človeškimi skupinami in prenašanje znanja prek priučenih tradicij, morale in obnašanja, skuša pokazati, kako se je mogla skozi tisočletja razviti *tržna družba kot superiorni način koordinacije individualnih prizadevanj*, ne da bi si jo kdorkoli vnaprej zamislil.

Knjiga "The Fatal Conceit" je v *originalu prvič izšla leta 1989* in - kot kaže njen podnaslov "Napake socializma" - predstavlja tudi Hayekov *končni obračun s filozofsko in ekonomsko doktrino socializma*. Velik del knjige je zato posvečen utemeljevanju privatne lastnine kot osnove človekove svobode in kakršnekoli urejenosti razmerij med ljudmi, obračunu z racionalističnim konstruktivizmom in dokazovanju, da nobena ureditev, ki jo zavestno načrtuje človek s svojo omejeno racionalnostjo, ne more biti uspešnejša in koristnejša za blaginjo človeštva kakor je to "razširjeni red" tržne družbe, ki se je spontano razvil v tisočletjih evolucije kulture.

Prepričani smo, da bomo z izdajo Hayekove najnovejše knjige prispevali k razjasnitvi tistih tradicij ekonomske misli, ki so v našem prostoru (vsaj javno in deklarativno) bile doslej manj znane. Pričakujemo, da bo knjiga Nobelovega nagrajenca za ekonomijo naletela na številne pozorne bralce tako med ekonomisti kot tudi med drugimi družboslovnimi strokovnjaki. Pričakujemo tudi, da jo bodo v današnjem času mnogi sprejeli z odprtimi rokami in jo vzeli za svojo, drugi pa jo označili za "konservativni liberalizem" in jo s prav takšno gorečnostjo zavračali. *Vnaprej se zato veselimo živahnih razprav, ki jih bo naša izdaja verjetno spodbudila.*

Upamo, da smo Vam v tem oglasu uspeli posredovati nekaj osnovnih informacij o naši novi izdaji. Veselilo pa nas bo, če boste razmislili tudi o naši ugodni prednaročniški ponudbi. Poiščite naročilnico na zadnji strani!

Uredništvo

O glasovih (govorice) in zvokih (glasbe)

Bratko Bibič

Pot v fizične, imaginarne in simbolne prostore mesta - v prostore mestnih navzočih javnosti - nas vodi skozi neko razsežnost, ki jo na ta tematski korpus nanašajoče se discipline vednosti redko prehodijo, če pa kdaj sploh stopijo nanjo, potem je ta pot prejkone ovinkasta, vrtinčasta. Grobo in še abstraktno rečeno, predmet naše pozornosti je razsežnost zvoka, akustična razsežnost prostorov in krajev konstituiranja individualnih in kolektivnih subjektov mestnih navzočih javnosti.

Prevladujoča ignoranca zvočne oziroma akustične dimenzije v teorijah, ki se nanašajo na polje urbanega, bi lahko bila komplement prevladujočih urbanističnih praks: načrtovalci mest se večinoma ukvarjajo samo s prostorsko dimenzijo njihovih mest, z dimenzijo, zavezano pogledu oziroma t.i. dominaciji vizualnega mesta kot "praznega lista papirja", v katerega vrisujejo "tekst", po katerega sintaktičnih pravilih naj bi bili prisiljeni živeti njegovi prebivalci. Skozi različne fantazmatike distanciran in v različne pragmatične, makropolitčne in makroekonomske prisile uklenjen pogled na mesto, ki ga perspektivčno zarisujejo, je večinoma prikrajšan prav za njegov akustični vidik. Če se ta uveljavlja sicer restriktivno, s stališča funkcionalno-namembnostnih, administrativnih, mentalno-higiensko določenih vidikov, pa akustični razsežnosti svojih mest ne posvečajo toliko in tako globoke pozornosti kot npr. razmerjem med domovalcem in prostorom, v katerem prebivajo, drevesi in ulico, arhitekturo in zeleno površino, estetsko razsežnostjo stavbnih zunanosti in njeno sporočilno-reprezentativno funkcijo itd., itd.

Zvočna, akustična razsežnost mesta je urbanistom samoumevna nekako tako, kot je samoumevno, da se primestne četrti z individualnimi domovanji srednjega razreda praviloma ne izpostavljajo hrupu industrij, in kot je samoumevno za arhitekta, da akustično razsežnost upošteva v sorazmerju z zahtevami standardov namembnosti oziroma naročnika prostora, tj. t.i. prostorskega programa: koncertna dvorana mora imeti izvajanju glasbe ustrezne akustične karakteristike, tako kot

mora biti zvočno izolirana pred zunanjim svetom. Urbanisti in upravljalci mest skupaj s socialnopsihološkim, zdravstvenovarstvenim, javnomoralnim "human engineeringom" ali "social designom" vnaprej in nevrprašljivo predpostavljajo neko mejo normalnega, mejo, znotraj katere sodijo tudi dovoljene praznične prekoračitve, onstran katere pa je človeška zvočna dejavnost v patoloških oziroma ekscesnih oblikah deležna ustreznih disciplinirajočih posegov. Kršitev javnega reda in miru ne predstavlja samo vpitja in kričanja na ulici: tudi napis "Petje prepovedano!", ki je še do nedavnega bil nepogrešljiv del korpusa prepovedi v gostinskih javnih lokalih, kaže, da je meja med "splošno sprejemljivimi" zvočnimi pojavi in hrupom kot patološkim pojavom lahko močno zabrisana.

Urbanistu, ki opazuje mesto izključno iz varne daljave svoje hkrati rušilne moči in posvečenega graditeljstva, mesta torej ni mogoče niti "videti", kaj šele "slišati": slišati zvokov mesta, ki ustvarja svoj lastni urbani "zven", njegovih šumov, hrupa, nenadnih tišin, ki spregovorijo v igri vsakodnevnih naključij ali periodičnih imigracij in emigracij prebivalstva, tišin pred začetkom nekega koncerta, premolkov v pogovoru, pa tudi s pomočjo avdioreprodukcijske tehnike vsebolj vsepovsod pričujoče glasbe in medijske besede. "Slepemu polju", *le champ eveugle* Henrija Lefebvra, ustreza "nemi madež" (Shuei, 1990: 240).

Prostori mesta nasploh in kraji mestnih navzočih javnosti posebej niso "nemi" ali "gluhi", niso laboratorijsko izolirane ali teoretično abstrahirane tišine, v katerih bi se "jasno in razločno" slišala in govorila govornica, kakor jo zapopada lingvistika, ali pa glasba, kakor jo misli klasična glasbena teorija, medtem ko likom interakcijskih teorij preostanejo na razpolago večinoma samo obnašanja in grimase v prostoru t.i. neverbalne komunikacije. Kolikor v kontekstu obravnave mestnih navzočih javnosti lahko govorimo o fenomenu tišine v strogem, sistematičnem ali dobessednem pomenu besede, potem moramo govoriti o povsem določenih, historično generiranih oblikah in ustanovah javnosti, v katerih je kontekst, "produkcija" tišine pogoj učinkovitega izvajanja povsem določenih dejavnosti in njim ustreznih ravnanj: ob krajih religiozних ustanov, v katerih opravljajo religiozna občestva svoj ritual, nam preostaneta morda le še področje kulture in umetnosti: tišina likovnih galerij in muzejev, tišina, v kateri poteka koncert glasbenega dela, uprizoritev gledališke, baletne predstave, javnega predavanja ali literarnega večera, tišina knjižničnih čitalnic itd.

Zunaj tega spektra je mestna navzoča javnost, ki ni omejena le na arhitekturni grajeni interier s specifičnimi specializiranimi javnimi

funkcijami (programi, storitvami), ampak se nanaša tudi na zunanost ulic, trgov, parkov itd., polna zvoka, polna tistega, kar bi marsikdo v prvem koraku enoznačno opredelil kot totalnost hrupa in ki ima status hrupa tudi, kadar vdre v privilegirane prostore tišine. Gre vsekakor za moderni fenomen: mesta, kakor se razvijajo posebno skozi 19. stoletje pa do danes v podobo metropol, velemest in velikih mest, so hkrati s fenomenom "mestne množice", vrvenja ali tudi navideznega kaosa teles, ki jih prometni režim interpelira v pešce ("udeležence v prometu") v nasprotju z avtomobilisti, hkrati tudi mesta zvočne "kaotičnosti". Če so zato, da bi "glas ljudstva" prevpil "hrup avtomobilov", potrebne zapore, ki ustvarijo dovolj velik ali prehodni fizični in akustični prostor političnim zborovanjem in povorkam, pa so tudi tiste ustanove mestne navzoče javnosti, ki predstavljajo zgodovinski kraj formiranja meščanske rezonirajoče javnosti (tudi politične, kulturne itd.) nasploh, tj. kavarne, pa tudi plebejske ali proletarske protijavnosti (krčme, gostilne itd.), polne "hrupa govornice", ki ga danes vse bolj "prekriva" neprekinjeni tok tehnično reproducirane glasbe. Izkustveno ugotovljivo dejstvo je, da je "duh" glasbe, za katerega so bili in so še zmeraj rezervirani posebni kraji in časi tudi v primeru t.i. funkcionalne, npr. plesne glasbe, ušel iz (Adornove) steklenice tudi v te s po naravi stvari z oralno govornico neposredne in neformalne komunikacije zasedene prostore potem, ko so se neskončno pojoče konzerve dovolj pomnožile in pocenile.

Kaže, da smemo - poleg hrupa industrij, vse bolj naraščajočega prometa itd. - omniprezentnosti elektronskoakustične (re)produkcije zvočnih tvorb pripisati pomembno, iz določenih, takorekoč antropoloških razlogov in učinkov izuma fonografa in njegovih visokotehnoško razvitih naslednikov, k analizi katerih se bomo še vrnili, pa tudi bistveno vlogo pri tem, da so se šele in prav v zadnjih desetletjih urbanisti in nekateri toeretiki na od specifični problematiki urbanizma ali urbane sociologije povsem oddaljenih področjih filozofije in drugih teorij itd. začeli zavedati in upoštevati problematiko akustične razsežnosti v konstituciji družbenih subjektivnosti in konstrukciji družbene realnosti. Tako lahko sklepamo npr. po času nastanka prvih pomembnejših zametkov analize zvoka tudi izven do tedaj za problematiko zvoka rezervirane glasbene in morda še lingvistične teoretične sfere, t.j. analize, ki se časovno ujemajo s procesi, v katerih množična oziroma kvantitativna zasedenost bivanjskih in javnih prostorov z aparaturami za ojačavo, reprodukcijo in sprejemanje zvoka in govorečih medijskih podob doseže kritični prag. To se zgodi v toku sedemdesetih let, na koncu katerih se npr. tudi t.i. diskoteka (plesišče, ki orkestrsko plesno glasbo, izvajano "tukaj in zdaj", zamenja z elektroakustično

reproducirano glasbo) uveljavi skupaj z "disco soundom" kot naturalizirana forma, način in kraj zabave subjektivizacije mestnega, predvsem mladega prebivalstva. Vzporedno s temi teorijami, posebno pa še v osemdesetih letih, konec katerih "omama z irealnim ali umetnim" uspeva v družbi, v kateri sta "informacijska tehnologija in zabavna elektronika" postali nov, z obsegom avtomobilskega trga že primerljiv ekspandirajoči trg, medtem ko njuna "senzorična dimenzija" v primerjavi s kalkulirajočo dimenzijo pridobiva vse večji pomen (Roetzer, 1991: 9), se pretežno imanentne, meja svojega predmeta neprestopajoče analize zvočnega fenomena razvijajo pretežno in razumljivo na področjih radijskih, filmskih in drugih medijskih teorij in estetik, posebno še semioloških.

II

Med tiste, ki so izvedli prve omembe vredne raziskave akustične oziroma zvočne razsežnosti, povezane s problematiko t.i. zvočnega okolja, sodi vsekakor kanadski komponist Murray Schafer (1988), ki je v letu 1977 po nekajletni seriji različnih teoretičnih in empiričnih raziskav objavil teorijo akustičnega designa oziroma teorijo sound scape-a (zvočna pokrajina). Kot takšna zasluži natančnejši, a zgostčen prikaz avtorjevih postulatov, tez, pojmovnega instrumentarija itd. tudi zato, ker lahko nudi, upoštevajoč kritiko predvsem njegovega temeljnega ideološkega dispozitiva, zaradi svoje zadostne sistematičnosti dovolj uporabno, četudi ne zadostno definiranje problemskega polja.

Stanje, ki je v drugi polovici sedemdesetih let usmerilo vrsto raziskovalcev na akustično razsežnost, je po Schaferju stanje "nevarnosti", ki ga prinaša nekontrolirano in naraščajoče razširjanje vedno več in vedno močnejših zvokov v vsako nišo človeškega življenja. V različnih delih sveta so si raziskave delnih vidikov "globalne sfere zvoka" - akustika, psihoakustika, otologija, praksa in tehnika postopkov (Verfahrenstechnik) mednarodnega boja proti hrupu, tehnika komunikacije in snemanja zvoka (elektroakustika in elektronska glasba) zaznavanje slušnih vzorcev in analiza strukture jezika in glasbe - postavljali isto vprašanje: kakšen odnos obstaja med človekom in zvoki njegovega okolja in kaj se zgodi, ko se ti zvoki spremenijo. In globalna zvočna sfera se z nastopom obdobja moderne radikalno spremeni in stalno spreminja: moderni človek živi danes v nekem akustičnem prostoru, ki se od prejšnjih popolnoma razlikuje. Opraviti imamo z Lo-fi zvočno sfero. (Lo-fi je okrajšava za "low fidelity", s katero označujemo "neugod-

no stanje odmaknjene opitosti (Rauschabstand)", v okviru študija zvočnih sfer pa v nasprotju s Hi-fi - high fidelity - pomeni, da je okolje, na katerega se nanaša, prenapolnjeno z zvočnimi signali, kar vodi k njihovemu prekrivanju in pomanjkljivi jasnosti.)

Lo-fi zvočno sfero, ki nastane z zvočnim zasičenjem (Lautstauung), je sicer vpeljala industrijska revolucija, njej sledeča elektromehanična revolucija pa jo je razširila: industrijska revolucija je prinesla s sabo množstvo novih zvokov, in sicer z "nesrečnimi posledicami za mnoge naravne in človeške zvoke, ki jih je preglasila" (97), ta razvoj pa se je pospešil takrat, ko je temu dodala elektronska revolucija nove, njej lastne učinke z vpeljavo naprav za "vezavo" zvokov, s tem pa jim omogočila onstran časa in prostora njihovega vsakokratnega nastanka okrepjeno in pomnoženo existenco. Prednosti, ki jih prineseta elektroakustični prenos in reprodukcija tonov, ne bi smele prikriti dejstva, da je natančno na tisti časovni točki, ko je bil vpeljan Hi-fi, zvočna sfera že zdrsnila v permanentno Lo-fi stanje. Svet danes trpi od preplavljenosti z zvoki; obstaja tako množstvo akustičnih informacij, da jih lahko med njimi jasno zaznamo samo nekaj. S terminom "zvočni imperializem" označuje Schafer "podjarmljenje sveta skozi hrup" in je po njem sestavni del evropskega in severnoameriškega načrta gospodovanja drugim ljudstvom in vrednostnim sistemom (105). Ekspanzija se je začela na zemlji in na morju (vlak, tank, vojna ladja) in se nadaljevala v zraku (letala, rakete, radio). Mesečne sonde so najmlajši izraz iste historične trdne namere, ki je dopustila Zahodu, da je postal globalna kolonialna moč. "Če bi bili topovi brezšumni, bi jih nikoli ne uporabili v vojni" (106).

Schaferjev program teorije sound scape oziroma akustičnega designa kot raziskovanja zvočne sfere in kot njenega oblikovanja (načrtovanja) sestoji iz tega, da vse razpršene in nepovezane različne usmeritve oziroma delne aspekte raziskovanja akustične razsežnosti združi na izhodišču pozitivnega in ne zgolj reaktivnega (negativnega) programa raziskovanja patologije "zvočnega onesnaženja". Specifično področje raziskovanja zvočne sfere je umeščeno med posamezne znanosti, družbo in umetnosti. Tej delitvi ustrezne študije neke "vmesne celote" področja zvočne sfere tvorijo temeljne gradbene kamne za novo disciplino, akustični design.

Cilj pozitivnega programa raziskovanja zvočne sfere, ki sledeč odgovoru na vprašanje, katere zvoke bi si želeli ohraniti, jih ojačati in pomnožiti, implicira pogoj "zavestne zaznave akustičnega okolja", je "poboljšanje/izboljšanje orkestracije globalne zvočne sfere" (8). Po analogiji z "najpomembnejšo revolucijo v estetski vzgoji dvajsetega

stoletja" Bauhausovo iznajdbo popolnoma novega področja industrijskega designa (kot učinka zблиžanja lepih umetnosti in obrtnih veščin) formulira Schafer (249) zahtevo po enakovredni revoluciji na različnih področjih raziskovanja zvoka (Lautforschung). Ta revolucija sestoji iz združitve tistih disciplin, ki se ukvarjajo z znanostjo zvoka in s tonsko umetnostjo. Rezultat tega naj bi bil razvoj interdisciplinarne akustične ekologije in akustičnega designa. Akustična ekologija je v skladu s splošno definicijo ekologije kot študijem odnosa med živimi organizmi in njihovim okoljem študij zvokov v njihovem odnosu do življenja in družbe. Prva zapoved Schaferjeve akustične ekologije, ki predstavlja akustičnemu designu prehodni študij, je v tem, da gremo iz laboratorija in opazujemo učinke akustičnega okolja na v njem živeča bitja na kraju samem.

Razumevanje pomena, ki ga ima za Schaferja akustični design, zahteva opazovanje globalne zvočne sfere kot neizmerne glasbene kompozicije, ki se neustavljivo/neprestano razprošira in razvija vsenaokrog nas. Mi smo hkrati njeni poslušalci, igralci in komponisti. "Samo popolno razumevanje akustičnega okolja nam lahko nudi resurse/vire za izboljšanje orkestriranja zvočne sfere." Akustični design ni samo stvar akustičnih inženirjev. Je naloga, ki zahteva energijo mnogih ljudi, strokovnjakov, amaterjev, mladih ljudi - vseh, ki imajo dober sluh. Čeprav akustični design ne sme nikoli postati neka od zgoraj "kontrolirana" vrsta designa in je prej neko ponovno odkritje pomembne avditivne kulture, s tem pa naloga za vsakogar posebej, igrajo skladatelji, ki morajo pomagati človeku pri akustičnih vodilih, posebno pomembno vlogo: so "arhitekti zvena (Klang)". Resnični akustični designer mora natančno razumeti svet, s katerim ima opravka; šolan mora biti v akustiki, psihologiji, sociologiji, glasbi in povrh tega mora vedeti še množico drugih stvari, pač po potrebi. Potreba po šoli, ki bi šolala akustične designerje, ne sme več dolgo izostajati, kajti medtem, ko se zvočna sfera potaplja v stanje Lo-fi, pospeševalci kulisne, background glasbe že pospešujejo akustični design kot posel s prikritimi učinki.

"Akustična skupnost" (Gemeinschaft), ki ima po Schaferju v primerjavi z drugimi definirani skupnosti kot političnih, geografskih, religiozних ali socialnih "enotnosti" (Einheit) to prednost, da lahko po akustičnih kriterijih definiramo nič manj in nič več kot "idealno skupnost" (262), kolidira, kot to dokazujejo številne protihrupne uredbe, s prostorsko skupnostjo. Ta konflikt je obeležen tudi skozi zaton krščanstva, ko so se župnijski predeli, definirani z dometom zvoka zvonov, skrčili pod bombardiranjem prometnega hrupa; obdobje Goethejevega humanizma se je končalo takrat, ko glas pilskega nočnega čuvaja ni več dosegel

vseh prebivalcev mestne države Weimar. Nadaljnji znak usihanja humanizma je bila neka krajevna odredba v 19. stoletju, ki je prepovedala muziciranje, če se ni dogajalo za zaprtimi okni. V Lo-fi zvočni sferi današnjega velikega mesta težje zaznamo akustične definicije. Zvočna moč policijske sirene (+100 Db) je sicer posekala nihajoči glas cerkvenega zvona (+80 Db), vendar se takšen poskus ustvarjanja novega reda z golo silo danes izkazuje za anahronističnega.

Zato je danes, ko okoliščine v velikih mestih povečujejo križanje zvokov vsepovprek, naloga akustičnega designerja v tem, da to križanje sortira in popelje družbo nazaj v nek humanistični okvir (263). To je naloga, ki ni nič lažja od naloge urbanologov in načrtovalcev mest in je v enaki meri nujna. Nova definicija akustične skupnosti lahko zahteva pravila za razdelitev v cone (akustični zoning, op.p.). Če pa bi se omejili samo na to, kot je to danes običajno, pa bi pomenilo, da imamo meje zvočne sfere pomotoma za meje okolja. Samo če raziščemo domet in vzajemno prežemanje zvočnih profilov in jih pri(po)znamo kot učinkujočo realnost, bo postala akustična delitev v cone umno podjetje (ibid.).

V osnovi se lahko pridružimo kritiki (Shuhei, 1990: 241-242), da v primerjavi s Schaferjevo uspelo rekonstrukcijo "zveneče pokrajine", ki se opira na historične, literarne in etnografske raziskave, njegova centralna izjava o značaju sodobne urbane zvočne pokrajine zgreši realnost v imenu - v osnovi nostalgičnega - vnazajšnjega preporoda te izumetničene in razvrednotene zvočne pokrajine v "naravno", "humanejše stanje" oziroma "okvir". Ta okvir upošteva samo neko *ad hoc* izboljšanje obravnavane zvočne pokrajine, in sicer na ravni zaznavanja in na situativni ravni. Ne upošteva socialne interakcije ali procesov institucionalizacije, ki to zvočno pokrajino utemeljuje. Njegov nastavek se prejkone ne po svoji volji spontano še vedno opira na podedovane metode kakšnega urbanista ali načrtovalca mest; ta poteza kljub določeni "rezerviranosti" glede na njega dni običajno pristopanje k urbanemu prostoru kot prostoru *con*, morda še najbolj izrazito izstopa v konceptu akustičnega *coninga* kot komplementa prav v sedemdesetih letih značilnega inavguriranja prostorsko-funkcionalnega in socialnega *coninga* mest. T.i. cone za pešce s koncentracijo trgovskih in poslovnih funkcij, ki so se od začetka sedemdesetih let razširile po takorekoč vseh zahodnoevropskih mestih, imajo z zaporo prometa in temu posledično prometnega hrupa takorekoč bolj ali manj spontan učinek v oblikovanju tudi akustičnih *con*: ob tradicionalnih lokacijah; kakršne so parki in trgi, ali ob postajah podzemskih železnic in drugje, kjer gre za večja funkcionalna zbiranja mimoidočih pešcev, postanejo prav cone za pešce eden od privilegiranih, tudi z ad-

ministrativnimi ukrepi ukazanih krajev za nastope t.i. počestnih glasbenikov (pa tudi gledališnikov itd.).

Namesto da bi izhajal od uporabnikov ali prebivalcev, argumentira Schafer po Shuheiju pedagoško: njegova "akustična ekologija" se dejansko zasnove na neki izraziti občutljivosti za obstoječo zvočno pokrajino in hkrati izhaja iz vprašljive predpostavke, da obstoječo zvočno pokrajino nekega mesta potencialno, tj. glede na željo prebivalstva, a priori zaznavamo z ugodjem. Ker meni, da naj bi bil urbani prostor "prostor običajnih šumov, šumov, ki smo jih navajeni", "prostor varnosti", lahko uvrstimo s Schaferjeve strani predlagani način poslušanja v "teritorialno poslušanje". Primeri, s katerimi utemeljuje svojo projekcijo: zvoki registrskih blagajn, trajno zvonjenje telefonov, višine tonov odtočnih cevi na kaki cesti itd., so tožba nad izginotjem šumov narave. Pri Schaferju pogrešamo koncept pluralnosti, kajti ne živimo, kakor implicitno predpostavlja Schafer, v enoplastni "sonoferni" realnosti, v kateri ena okoliščina enakomerno učinkuje na celotno realnost, temveč v mnogoplastni strukturi, v kateri se ena raven - še posebno, če in ko jo lahko spoznamo kot posamezno - od - in razločuje od drugih.

Shuhei postavlja nasproti Schaferjevemu "teritorialnemu poslušanju" "deteritorializirano poslušanje", ki doseže svoj vrh s poslušanjem walkmana. Shuhei walkmana ne analizira v smislu fenomena na sebi ali v smislu primera najnovejšega razvoja na področju glasbe, temveč kot nek (ne v kavzalnem smislu pojmovan) učinek, dogodek učinka (Wirkungs-Ereignis) v pragmatični in semantični transformaciji urbanega: "Razmišljati o walkmanu pomeni, da reflektiramo urbano: walkman kot urbano strategijo, kot urbano napravo zvoka/glasbe (urbane Klang-/Musik-Vorrichtung)" (230). Shuheijeva analiza walkmana na ozadju urbanega konteksta daje, zasledujoč subverzivne implikacije poslušanja walkmana v razmerju do praks urbanističnega "urejanja okolja" - tj. "walkman proti urbanizmu" - večji poudarek na vidiku uporabne vrednosti urbanega kot pa na njegovem planiranju ali opisu. Ne obravnava procesa nastanka (dejavnosti planiranja in v tem vsebovanega urbanega koda), temveč interpretacijo s strani "uporabnikov", prebivalcev urbanega okolja. Po Shuheiju, ki se pri tem opira na Gremaisovo tezo, da posamezniku pomeni "živeti v mestu" to, da se nahaja v nekem prostoru, v katerem se srečajo vsa sporočila prostora, pomeni pa tudi, da na ta sporočila reagira, v tem ko se sooči in spopada z mnogimi programi in mehanizmi, ki (neko)ga pritegnejo in se mu vsilijo, omogoča takšen nastavek opazovanje mesta kot "amalgama odnosov in interakcij med subjekti in objekti" (239-240).

V kontekstu analize pragmatičnih in semantičnih transformacij urbanega sodi walkman v vrh ali sklep tistega, kar Shuhei imenuje "musica mobilis". Musica mobilis definira tisto glasbo, katere vir se poljubno ali nepoljubno giblje od ene točke do druge in je koordinirana s telesnim gibanjem nosilca zvoka. Njeno kratko zgodovino je mogoče povzeti v štiri sukcesivne stopnje, pri čemer walkman kot četrta stopnja predhodnih treh ne izključuje, temveč je z njimi povezana (231-233).

Prvo stopnjo musice mobilis predstavlja "zvok mestnega življenja v splošnem". Na tej stopnji je za zvok mestnega življenja značilno, da v mestu ne obstajajo trdne (starren) meje med glasbo in hrupom. Glasba lahko postane hrup (npr. takrat, ko ljudje občutijo prekomerni hrup kakšnega glasbenega avtomata kot motnjo); hrup postane glasba (npr. *Cries of London* Thomasa Weekersa in Luciana Beria ali *Salt Peanuts* Dizzyja Gillespija; tudi glasov prodajalcév na vzhodnjaških trgih si ne moremo predstavljati brez neke vrste "hrupajoče glasbe" ali "muzicirajočega hrupa"). Različni opazovalci lahko isti akustični dogodek občutijo kot glasbo ali hrup. Največji del te "glasbe" se proizvaja brez načrtna volje ali namere, tj. brez neke zavestne akustične motivacije. Ton je čisti stranski produkt neke nemuzicirajoče, neglasbene dejavnosti.

Drugo stopnjo musice mobilis v mestu predstavlja obstoj skupine prostovoljnih glasbenikov: t.i. (po)cestnih, uličnih muzikantov. Igrajo v podzemski železnici ali na uličnih vogalih zato, da bi zaslužili denar. Nekateri ljudje hitijo mimo, drugi se ustavijo. Prav tako kot v koncertni dvorani (četudi ne v natančno tem smislu) so udeleženci razdeljeni v dve skupini, v skupino glasbenikov in v skupino mimoidočih (Passanten), ki glasbi prisluhnejo oziroma jo poslušajo. Kljub temu so medsebojno povezani, saj delijo drug z drugim zunanji in notranji čas, se medsebojno "uglasijo" (sich aufeinander einstimmen). Delijo potekajoči tok časa in zavesti in imajo zato občutek, da so izgubljene povezave socialnega življenja spet vzpostavljene. Čeprav je posredovanje glasbe v eni smeri uspešno, potekata reakcija in "komunikacija" obeh skupin v dveh smereh: ohranja se skupni "uglašeni" odnos, čeprav je samo mimobežne narave. Estetska ali umetniška kakovost izvajane glasbe je v splošnem manj pomembna kot bežno vzpostavljajoči se občutek skupnega Mi.

Tretjo sukcesivno stopnjo musice mobilis v mestu predstavlja obstoj ljudi, ki glasbo poslušajo s pomočjo tehnoloških "instrumentov". Vsakdo, ki posluša na cesti transistorski radio (ali kasetni magnetofon), razširja glasbo, medtem ko se giblje. Mimoidoči slišijo glasbo nekaj sekund prisilno. Mnogokrat se prekrijejo glasbe več aparatov. V tem

primeru ljudje ne participirajo vedno na istem notranjem in zunanjem času. Nasprotno. Običajno se skupno udeležujejo samo zunanjega, merljivega časa, ne da bi prodrli drug v drugega ali medsebojno komunicirali.

Četrto, sklepno stopnjo *musice mobilis* predstavlja walkman oziroma poslušalec walkmana. Poslušalec walkmana se nahaja v svetu osamljenega poslušanja glasbe, v svetu, v katerem poslušča glasbo sam (*Allein-Musik-Hörens*). Zdi se, da je ta poslušalec prekinil akustično povezavo z zunanjim svetom, v katerem dejansko živi. S tem, ko si prizadeva k perfekciji svojega individualnega akustičnega področja, je nek minimalni, mobilni in inteligentni partikel (Robert Fripp) skupnega poslušanja glasbe. Poslušanje walkmana na cesti kot "deteritorializirano poslušanje" predpostavlja (243), da se vsaka (Schaferjeva) "zaupna zvočna pokrajina" spremeni že skozi posamično akustično izkustvo; nanjo neprestano vplivajo walkman poslušajoči mimoidoči. Ta dejavnost konstituira avtonomni "prostor" med poslušalcem walkmana in njegovim okoljem. Skozenj se potuji dejavnost poslušanja od poslušalca in njegovega okolja - torej ne gre za to, da bi že znano našli zgolj potrjeno. Rezultat je mobilnost sebe samega (*des Selbst*). Posledično walkman (pre)preči vsak vnaprej določen zasutek (akustičnega) designerja. Skozi to si poslušalec walkmana odpre avtonomno pluralistično strukturirano budnost za realnost. Ne išče pribežališča v samoizolaciji ali v neki narcisistični regresiji.

Walkman se, čeprav ne nudi nobenega bistvenega prispevka k "javni zvočni pokrajini", vmeša v urbani zvok in poseže, ne da bi povzročil materialni učinek, v urbano akustiko z dejavnostjo gibanja, tj. hoje in tekanja, ki predstavljata najbolj pogost, tj. običajen način poslušanja walkmana. To sta po Shuheiju, ki se opira na teorije Daniela Charlesa, najbolj neposredni, najbolj telesni vrsti človekovega gibanja (*Fortbewegung*), na kateri lahko vnačaj speljemo skoraj vsako telesno dejavnost, kot npr. ples, gledališče, določene vrste športa itd.

V tem pa, ko walkman to dejavnost povezuje z glasbo, se poslušanje walkmana razlikuje od drugih oblik ali "stopenj" *musice mobilis* tudi v odnosu do njim skupnega "aditivnega poslušanja" glasbe, kjer je v nasprotju s "subtraktivnim poslušanjem", katerega paradigmo lahko vidimo v klasični obliki glasbenega koncerta, glasba "pomešana s tujimi, običajno nemuzikaličnimi elementi" (244). V primerjavi z drugimi vrstami *musice mobilis*, npr. plesnim gledališčem (*Tanz-Theater*), disco glasbe oziroma diskoteke, kjer se lahko gibljemo samo znotraj nekega predprogramiranega krožnega toka vnaprej načrtovanih teatraličnih dispozicij celo takrat, ko lahko telesnim gibanjem

pripisujemo pravo divjost (246), se skozi walkmanovo tesno povezanost s telesnostjo teka postavlja v sceno nek iz glasbe in telesa komponirani amalgam.

Z nastankom umetnosti/veščine koordiniranja telesa in glasbe v vsakdanjem življenju, ki ju je poslušalec walkmana izumil zato, da bi dosegel "kratek stik" z okoljem, v katerem živi, walkman ne funkcionira več kot podaljšek telesa tako kot pri drugih instrumentih *musice mobilis*, temveč kot vgrajeni del ali - na osnovi njegove intimnosti - kot vsajena proteza. Poslušalec walkmana glasbo igra, prisluškuje pesmi, ki mu jo poje lastno telo (Barthes). Če prisluhnemo ritmu svojega telesa, ko walkman prodre skozi kožo, se red telesa preobrne, tj. površinska napetost kože izgubi svojo funkcijo uravnoteženja (*Balance-Funktion*), skozi katero se aktivira vzajemno prežemanje sebe (*Selbst*) s svetom: nek *mise en oeuvre* v telesu, skozi telo, iz telesa. "Skozi walkman se telo odpre; vpotegnjeno je ... v nek proces estatizacije, v teatralizacijo urbanega" (*ibid.*).

Shuheijeveemu pristopu k analizi walkmana in emancipativnega zaloga njegovih učinkov v polju urbanega nasploh in "urbane akustike", zvočnih pokrajin posebej, ne moremo odrekati spoznavne vrednosti, ne lucidnosti in ne drznosti njegovih zaključkov. Njegovo podjetje se opira na Michela de Certeauja programatično mišljenje o pluralnosti v urbanem kontekstu, po katerem "načrtovanje mesta pomeni, da istočasno, ko mislimo pluralnost (tudi dejanskosti), tej misli pluralnosti dodelimo učinkovitost. In to spet pomeni, da lahko vemo in artikuliramo" (242). V skladu s to programatiko pri Shuheiju ne bomo iskali sistematične teorije posameznih vidikov ali ravni tistega, kar je s stališča našega predmeta, akustične razsežnosti mestnih navzočih javnosti posebej zanimivo in potrebno nadaljnje razdelave: natančnejše analize socialnih interakcij in procesov institucionalizacije, ki utemeljujejo po Schaferju poimenovan fenomen mestnih "zvočnih pokrajin". Poudarek, ki ga daje Shuhei *musici mobilis*, sicer omogoča vpogled v splošnejše ali strukturne razsežnosti akustičnega polja, ki jih analiza učinkov walkmana na urbano teksturo artikulira specifično in partikularno in se nanašajo pretežno na eksteriorni kontekst mesta, ne pa tudi na interierne kraje "*musice imobilis*", h katerim Shuhei pristopa predvsem skozi optiko walkmanovih prednostnih novosti. Njegovo besedilo ne tematizira implikacij, ki jih ima za odnose interakcij v interiernih krajih navzočih javnosti stacionarna avdio reprodukcijaska tehnologija, v razliki do katere se ta novost formulira. Dimenzije, ki v Shuheijevi interpretaciji walkmana stopijo v ospredje: razmerje telesa do prostora, gibanje (hoja, tek, ples), tipi poslušanja glasbe, tehnologija reprodukcije glasbe, "alokacija" glasbenih dogodkov po mestnem pros-

toru, predstavljajo relevantne elemente za analizo zgodovinsko generiranih in strukturno specifično artikuliranih ozadij institucionalizacije "zvočnih pokrajin" in "teritorialnega poslušanja", navedenim dimenzijam pa se ne moremo izogniti tudi v analizi s temi procesi institucionalizacije sovpadajočih oblik socialnih interakcij in specifične narave intersubjektivnih razmerij, ki jih predpostavljajo in ki iz njih rezultirajo.

III

Če so na eni od mnogih strani nastanek tistega, kar Schafer (1988) kot učinek industrijske in avdiomehanične/elektronske revolucije sumarno imenuje Lo-fi zvočna sfera, in učinki avdiotehničnih medijev povod za nastanek analiz in teorij zvoka in akustične razsežnosti "po sebi in za sebe", potem se druge eksplicitno formulirajo v nasprotju do svojega nasprotja, "dominacije vizualnega". Medtem ko tvori povezava med razvojem vizualnih medijev in spremenjenih struktur subjektivnih identitet aktualno ozadje raziskave vprašanja, zakaj "se zdi, da je gledanje v moderni postalo tako izrazito pomembnejše od ostalih čutov", saj so se v primerjavi z njim vsaj "sluh, vonj(anje) in tip(anje) ... umaknili daleč v ozadje" (Kleinspehn, 1989: 14), pa izhajajo nekatere, predvsem fenomenološke teorije zvoka iz izrecne kritične opozicije do dominacije vizualnega in sežejo od koncepta "avditivne imaginacije" (Ihde, 1973) do alternative fenomenologiji z "akumenologijo" (Smith, 1979). Teorija sicer kompleksne strukture razmerij med zvokom, govorom in glasbo (Burrows, 1990) že ne polemizira več s problemom vizualnega, temveč nastopa vizualno samo še kot partikularni kontrast znotraj sicer popolnoma avtonomne zvočne razsežnosti konstituiranja človeške subjektivnosti.

Analiza pomena, ki ga ima za sfero zvoka "urnikanje" sluha pod dominacijo pogleda v sferi tradicionalnih oblik interaktivne (face-to-face, verbalne) komunikacije in posebno oblik glasbene produkcije in reprodukcije, mora obenem z izluščanjem "temne", slabo vidne ali "nevidne", zato pa "oglašujoče" se strani tega procesa tematizirati tudi transformacijo ali premestitve in zgostitve pomena teh (predmodernih in modernih) oblik, in sicer v kontekstu že omenjene problematike omniprezentnosti tehnično reproduciranih avditivnih fenomenov (predvsem seveda glasbe). Po Schaferju je prav oziroma tudi nek razcep med vizuelnim in akustičnim prostorom, razcep, katerega značaja sam podrobneje ne opredeli, pač pa predpostavlja njuno vnažajšnjo enotnost, eden od razlogov za nastop problematike akustičnega prostora kot

tačkne: "Ko sta bila vizuelni in akustični prostor še v soglasju, ni akustični prostor zahteval posebne pozornosti" (Schafer, 1988: 259). Splošneje, v neki točki pa povsem natančno opredeljujoč področje, za katerega sami menimo, da je v analizi akustične razsežnosti nasploh in akustičnih razsežnosti navzočih javnosti posebej skupaj z glasbenim fenomenom bistvena, je vprašanje dominacije vizualnega problematiziral že Barthes (1984: 175) s protitezo, da je tisto, kar se v moderni družbi, ki sicer misli o sami sebi, da je civilizacija slike/podobe, dejansko vzpostavlja vsepovsod, še posebno pa v prostorskih množično govornih dejavnostih, civilizacija govora. S stališča semiološkega pristopa k problemu artikulacije med avditivnim in vizualnim - pa tudi drugimi razsežnostmi zaznavanja in čutnosti - velja Barthovo tezo dopolniti z ugotovitvijo, da "prehod iz enega znakovnega sistema v drugega ni zgolj prehod od enega posebnega področja na drugega v okviru skupnega splošnega obzorja", temveč so povezave "med govoro in drugimi semiotičnimi sistemi notranje, vsakršen semiotičen sistem je posredovan z jezikom" (Močnik, 1989: 258). Tako Jakobson v članku "Mimična ja in ne" demonstrira privilegiran status jezika/govorice v razmerju do drugih semiotičnih sistemov na primeru "gestikulativnih in mimičnih znakov" kot "pravih govornih izoglos" (Jakobson, 1989: 195).

Pri analizi akustičnih razsežnosti mestnih navzočih javnosti moramo namreč upoštevati tudi "povratno zanko", v katero so po zaslugi tehnične mediacije akustičnega prostora in implikacij njenega "konstrukcijskega" dispozitiva za način njihove konstitucije ujeti subjekti navzoče javnosti. Gre za zanko, ki jo lahko odčitamo iz dveh vidikov. Na eni strani gre za to, da je postala vsaka tradicija fenomenologije zaznavanja s tehnizacijo funkcij zaznavanja zastarela, saj je bilo "naravno" (predtehnično) zaznavanje v dvajsetem stoletju pod vplivom tehničnih medijev - začevši s kinom - radikalno spodkopano, zato naj bi moral vsak opis individualnih in družbenih operacij zaznavanja izhajati iz spoznanja, da si nekakšnega medialno nepremeščenege, neposrednega pogleda na objekte realnosti ne moremo več zamisliti (Elsner/Müller, 1988: 393). Na drugi strani pa gre hkrati za to, da je več kot zgolj naključje, da je bila prav v središču tako vzvišene elektronske kulture sedanjosti izražena in spoznana "kriza telesnega izkustva" (Sobchak, 1988: 427). Boj za afirmacijo telesnega izkustva se nikakor ne odvija samo v svetu akademske fascinacije s teorijami telesa, temveč tudi npr. v fenomenu telesnega "fitnessa". Zato ker telo izraža svojo "sedanjost" v nekakšni pojmovni retoriki in retoriki gibanja, ki jo smemo vsled strateških osnov imenovati hiperbolično in celo histerično, si je telesno izkustvo ponovno

prisvojilo pozornost - in hkrati postavlja z vso silo svojo existenco nasproti svoji simulaciji (ibid.).

Če sta v (post)modernej dobi, ki ni izključno doba dominacije vizualnih in multisenzoričnih medijev, temveč hkrati tudi doba v analizah tehnološkega obdobja dolgo časa zapostavljenih avditivnih strojev, ki so že po (tehnični) definiciji v nekem izključnem razmerju prav do polja vizualnega, izguba referencialnega in odklon od realnosti razlog za izgubo izkustva realnosti in za prenos poudarka na njeno simulacijo, medtem ko mora realnost zato, da bi (spet) lahko bila izkušena, "vedno vsebovati neko povezavo s posameznimi, konkretnimi kraji in časovnimi poteki" (Kleinspehn, 1989: 322), potem se nam zastavlja vprašanje, za katero ključno "realnost" in referenco bi lahko šlo v polju naše problematike akustične razsežnosti mestnih navzočih javnosti kot določenega izseka teh in takšnih konkretnih krajev in časovnih potekov. Avditivna tehnična (re)produkcija zvoka s svojo emisijo v akustičnih prostorih navzočih javnosti namreč ne posega v prazno, temveč stopi v interakcijo s historično generiranimi kulturnimi, estetskimi in komunikacijskimi praksami. Dominantni položaj elektronskih medijev nasploh in avditivnih posebej ne pomeni enostavnega izginotja "predtehnične", s telesom in aperceptivnim aparatom artikularne materialnosti diskurzivnih formacij, v katerih in s katerimi se konstituira individualni subjekt mestne navzoče javnosti s svojo neposredno, t.j. telesno prisotnostjo na konkretnih krajih in v določenih časovnih izsekih vsakdanjega in/ali prazničnega življenja, pomeni pa transformacijo njihovega simbolnega in siceršnjega statusa. V z medijskimi produkcijami podob in zvokov povečani kompleksnosti imaginarnih in simbolnih posredovanj realnosti zasedejo "historične" prakse kraj nekakšne inertnosti ali insistence in jih ne moremo v imenu tehničnega "napredka" enostavno izvreči iz vidnega polja in slušnega volumna. Odnos med tehnično medialnim in fizično telesnim bi prej veljalo dojeti skozi vzporednost, neenakost in zamaknjenost bistvenih momentov njunega konstituiranja, momentov, ki se križajo in zgoščajo v partikularnih in kritičnih časih in prostorih konstituiranja subjektov mestnih navzočih javnosti v skladu s protislovno, paradokšno logiko tehnologij medialnega posredovanja imaginarnih prostorov in časov: njihovega osredotočenja na "okupacijo" telesa (površine, notranjosti, okolja) in hkrati njegovega izriva, substitucije.

Teza, iz katere izhajamo pri iskanju odgovora na vprašanje, v kateri točki se ta protislovni proces odvija in "locira", je v tem, da je ključna "realnost" in ključna "referenca", katere izgubo domnevamo z nastopom tehnik(e) avditivne reprodukcije, s pomočjo katere se predvsem z glasbo masivno, pomnoženo in ponavljajoč, a ne evidentno in

samoumevno hkrati tudi vrača, tisto, kar postavi Barthes v kontekstu polemичne izpostavitve (moderne) civilizacije govora nasproti samorazumevanju te civilizacije same kot civilizacije vizualnih slik/podob: "Glas je tisto, za kar dejansko gre v modernosti, glas kot specifična, povsod uveljavljajoča se substanca jezika" (Barthes, 1984: 175).

Čeprav natančno oziroma tehnično vzeto tehnična reprodukcija zvoka v odnosu do empiričnega glasu človeške govornice ni ekskluzivna, je do njega "ravnodušna" tako kot do drugih diskurzivno specifičnih artikulacij avditivnih fenomenov in praks zato, ker je predpostavka in učinek avditivne reprodukcije zvoka "realna abstrakcija" in redukcija na fizikalno-akustični zvok med mnogimi ("vsemi") zvoki (zvok kot tak), pa ohranja glas zaradi svoje bistvene povezanosti s človeško (verbalno) govornico, s katero se utemeljuje človeška subjektivnost, poseben status tudi v dobi tehnične reproducibilnosti zvoka. Poseben je toliko, kolikor pomeni razmerje med tehnično reprodukcijo zvoka nasploh, ki v empiričnem smislu vključuje tudi glas govornice, in glasom prav temeljni dispozitiv recepcije tehnično reproducirane glasbe in drugih z mediji posredovanih avditivnih fenomenov. Razmerje med glasom govornice in tehnično reprodukcijo zvoka pojmuje torej konceptualno in paradigmatično, saj se v svojih konsekvencah nanaša tudi na problem spremembe paradigme, ki nastopi s tehnično reprodukcijo zvoka v polje načinov produkcije in recepcije glasbe.

Tako Schafer, ostajajoč zavezan konceptu "teritorialnega poslušanja", "akustične ekologije" in "akustičnega designa", s katerimi meri na oblikovanje zvočnega okolja po meri človeka, ne izstopa iz avdiotehnično in fizikalno pogojene paradigme "zvoka nasploh" drugače kot z vračanjem na predtehnična izhodišča. Prav v tem vračanju in ob kritikah "Lo-fi zvočne sfere" pa se ne toliko konceptualno domišljeno kot bolj v obliki primerov izkaže glas za tisto točko, okoli katere se zgošča nelagodje, povzročeno s tehnikami reprodukcije in prenosa zvoka, in na katero se hoče vrniti kljub ireverzibilnosti procesa in učinkov tehnizacije avditivne sfere, s katero stvari ne morejo biti več takšne, kot so bile, omogočajo pa jih prav s trenutkom njihove izgube šele pre- oziroma spoznati.

Z naknadnega stališča tehnične reprodukcije zvoka so bili po Schaferju (1988: 122) vsi zvoki izvorni, bili so "originali". Zgodili so se samo enkrat na nekem kraju (Ort) in so bili neločljivo navezani na mehanizme, ki so jih ustvarjali. Vsak zvok je bil neposnemljiv, enkraten. "Človeški glas je segel samo tako daleč, kolikor daleč je človek lahko (po)klical." Izumi elektroakustičnih mehanizmov za

prenos in hranjenje zvoka so v to stanje vnesli radikalno spremembo: s telefonom in radiom zvok ni bil več navezan na svoje izvorno mesto v prostoru; s fonografom je bil osvobojen tudi svojega izvornega mesta v času. S temi tremi "prevratnimi akustičnimi inovacijami elektromehanične revolucije" (120) se je začela "era shizofonije" (121). Od tedaj naprej se lahko vsak zvok, povsem vseeno, kako šibak je, ojača in preganja okoli vsega sveta, ali pa shranjen na traku ali gramofonski plošči čaka na prihodnje generacije. Zvoki so bili iztrgani iz svojih naravnih okvirov in so ohranili ojačano in neodvisno eksistenco. "Zvok smo odcepili od njegovega avtorja (Urheber). Tako npr. glas ni več vezan na neko odprtino v glavi. V istem trenutku lahko zveni iz milijonov odprtin okrog vsega sveta, ali pa je lahko shranjen, zato da bi kasneje, morda celo stotine let kasneje, bil zopet znova obnovljen in ponovljen."

Splošna Schaferjeva definicija opredeljuje shizofonijo kot "razcep nekega zvoka (Laut) v izvorni zvok in njegov elektroakustični prenos ali reprodukcijo" (121). Vendar pa Schaferjeva predhodna etimološko-prevodna razlaga imena shizofonije (gr. shizo = razcep; phon = glas) prejkone "spontano" in simptomatično vpelje v "središče" koncepta shizofonije prav in spet glas, tj. ne zvok nasploh, na katerega se sicer nanaša definicija koncepta.

Ob kritiki razsežnosti današnjega hrupa se pojavijo zvoki človeškega glasu kot objekt in mejni kriterij tistega, kar hrup okolja "prekrije in zatre" (podobna formulacija se ponovi kasneje še enkrat), medtem ko "v naravi obstaja malo zvokov, ki omejujejo našo glasovno komunikacijo" (256). Prav tako se je "celotna zgodovina ... oskrbela s pomembnim modulom za določitev oblik naselij z dometom človeškega glasu" (260-261). Glas je tudi kriterij definicije "maksimalnega" med akustičnimi prostori nasploh: maksimalni akustični prostor, tj. tisti volumen prostora, znotraj katerega lahko slišimo zvok in ki ga naseljuje človek, je prostor, v katerem lahko sliši svoj glas (259). Glede na to, da se slednja definicija sicer nevezano pojavlja v kontekstu poglavja o akustični skupnosti, lahko brez mnogo tveganja in po logiki stvari domnevamo, da je maksimalni akustični prostor osrednji prostor ali privilegirani modul Schaferjeve "idealne skupnosti", ki ima v primerjavi z drugimi definicijami človeških skupnosti prednost prav, če in ker jo definiramo po "akustičnih kriterijih".

Oglejmo si nekaj razlogov, za katere menimo, da določajo tak izjemen status glasu in iz tega izhajajočih preddispozicij in učinkov posega avdioreproduktivnih tehnik v območje človeških zvočnih, posebno še

s tehnično reproducirano glasbo "voluminiziranih" prostorov navzočih javnosti.

Transformacijsko dialektiko odnosov med dvema elementoma človeškega apercipivnega aparata, v katerih se uveljavlja dominacija vizualnega: med pogledom očesa in glasom govornice lahko opazujemo v konceptih ideala "čiste" instrumentalne glasbe in razvite forme koncerta, ki se dokončno vzpostavi v drugi polovici 19. stoletja v obliki, v kateri ostane ta forma do danes paradigma koncertne forme nasploh, t.j. "druga narava". Zdi se, da gre v poskusu izločitve vseh elementov, ki ne bi bili zgolj "čisto glasbeni", za določeno reakcijo ali opozicijo na dominacijo vizualnega, ki pa, ne da bi bil nastanek pogojev za to pravzaprav izhajal iz zahtev glasbene produkcije same, doseže svojo optimalno "realizacijo" (pride do svojega pojma) na drugem, takorekoč nasprotnem kraju, prav z izumom Edisonovega fonografa (Heister, 1983: 5110). Fonograf *de facto* in *de iure* razloči in očisti zvok glasbe od njenega vsakršnega, še posebno pa koncertno uprizoritvenega (vizuelnega) konteksta. Fantazma "nevidnega orkestra", ki poudarjanje ideje čiste glasbe uprizarja do določene mere dobesedno s skrivanjem izvajajočega orkestra za različne zavesne (ker si koncert v prvi vrsti prizadeva doseči avditivno uživanje, je bil že 1672 na prvih koncertih v hiši violinista Johna Banisterja, ki vobče veljajo za prve profesionalne koncerte nasploh, orkester preskrbljen z zavesami, podobno pa so opazili 1714. leta v Bernu) ali pa "pokoplje" glasbeno dejavnost in glasbeno delo pod arhitektonske ornamente, implicira izvedbo brez izvedbe, popolno in živo izvedbo glasbenega dela brez samoudeležbe dejanskih, živih oseb, produkcijo brez dela, koncert in umetnost kot "naravni dogodek" (loc. cit., 508-509). Vpeljavo prekritega orkestra "glasbenega gledališča" so zahtevali proti koncu 19. stoletja tudi za koncertne dvorane; istočasnost in stvarno ujemanje teh tendenc in načina obstoja ter izvedbe tehnično reproducirane glasbe tako povsem konvergirata: Edisonova iznajdba iz leta 1877 je bila okoli leta 1900, v katerem je bila izpeljana koncepcija "nevidnega orkestra", v obliki gramofona že tako zelo razširjena, da je bilo npr. v Nemčiji 1900. leta prodanih 2,5 milijona gramofonskih plošč. V tem se je udeležil princip oziroma ideal "čiste, ne osebno posredovane zvočnosti"; to se je s fonografom in gramofonom tako kot v primeru glasbenih avtomatov in mehaničnih glasbenih instrumentov zgodilo "v neki od koncerta oddaljeni, nižji sferi glasbene kulture" (loc. cit., 510).

Ob produkciji akustičnega prostora kot pogoja recepcije "čiste" avtonomne glasbe na način zapore s fizično izolacijo prostora koncertne dvorane pred vdorom heteronomnih zvokov (hrupa, šumov) "od zunaj", je drugi pogoj realizacije/recepcije čiste glasbe zagotovljen na ravni

ravnanj prisotne publike v t.i. "normi tišine", ki naj vlada med prisotnim, navzočim občinstvom in ki jo lahko formuliramo tudi kot "normo molčanja", in v "normi negibnosti", ki jo lahko formuliramo tudi kot "prepoved gibanja". Da bi lahko prisluhnili čisti glasbi, mora poslušalec molčati, se odreči govorni dejavnosti kakor tudi gibanju (hoji, plesu), kolikor pa ne sodi med socialno šibkejše ljubitelje glasbe pa celo stoječemu položaju. V normi "nedejavnosti" je reduciran na sluh (uho) in vid (oko). Če se subjekt poslušanja koncertne glasbe (poslušalec) na eni strani konstituira z zaporo govorne dejavnosti, ki se imperativno uveljavi v "normi molka", se ta proces implementira z ob "nevidnem orkestru" izraženo tendenco redukcije vizualnih (sublimnih) vrednosti koncertne izvedbe, v zasledovanju katere se lahko poslužimo nekega od tehničnih itd. (npr. zatemnitve dvorane, prekritja orkestra) "cenejšega, mehničnega orodja, da bi se znebili razglašujočega okolja: zapremo oči" (v Heister, 1983: 508). Čeprav se poslušanje koncertno izvajane glasbe z zaprtimi očmi ne more uveljaviti kot praktični in obče zavezujoči princip ravnanja (ibid.), se šele v gesti zapore očesne veke, ki ukine vidno polje, s polno mero uveljavi uho, ki "nima veke" (Schafer), kot dominantni, specializirani organ recepcije glasbe. V kombinaciji z normo tišine kot prepovedi ali zapore govora, katere nasledek je suspenz glasu, se uveljavi prostor glasbeno-zvočnega imaginarija na kraju obnemele govorice.

Izum fonografa po drugi strani ne izhaja iz potreb, ki bi jih v določenem zgodovinskem in družbenem trenutku proizvedla potreba katerekoli sfere glasbene kulture, čeprav ima zanjo, z njo vred pa tudi za akustično razsežnost urbane javnosti v teku razvoja množičnih medijev in tehnologije snemanja in reprodukcije zvoka neslutene posledice. Najprej so morali šumi sami postati predmet raziskovanja, diskurzi pa, nasprotno, postati privilegirana kategorija шумov (Kittler, 1986: 42). Komaj razumljiv prvi fonografski posnetek Edisonovega rjovečega "Hullo!" in potem otroške pesmice "Mary Had A Little Lamb", s katerima je bilo izumljeno mehanično snemanje zvoka, nista predstavljala nobenega priljubljenega glasu ali glasbenih sanj. Če se fonograf s tem, da "ne sliši" tako kot uho, ki je izurjeno za to, da iz шумov vedno enako izloča glasove, besede, tone, odpoveduje "akustičnim dogodkom kot takšnim" in s tem postane artikuliranost drugorazredna izjema v nekem spektru шумov" (loc. cit., 40-41), pa se vpisuje nemožnost glasu v njegovi razsežnosti tečaja, okoli katerega se vrti govoreči subjekt smisla, prav kot "nemi madež" v notranjost dispozitiva konstrukcije tehnične reprodukcije zvoka.

Fonografska disociacija vira zvoka od njegove reprodukcije - akta izjavljanja od izjave, ki postane s tem ponovljiva v svojem "lastnem"

mediju ali "materiji izraza" in ne več brezpogojno zavezana pisavi, vizualnemu označevalcu črke in kar Schafer poimenuje "shizofonija" - radikalno poseže prav v sistem "slišati-se-govoriti" s tem, da hkrati loči, premesti in pomnoži realno simulacijo izjavljalnega akta kot tistega, česar možnost je v fenomenologiji "privilegij zavesti" (Derrida, 1988). Bistvo in normalnost besede, da se namreč govoreči subjekt "sliši v prezentu", da se "sliši-razume", da percipira čutno formo fonemov in da hkrati razume svojo lastno ekspresivno intenco (loc. cit., 84-85), ker povzema sistem "slišati-se-govoriti", je "avtoafekcija absolutno enkratne vrste". Na eni strani deluje v mediju univerzalnosti: označenci, ki se v njej prikazujejo, morajo biti idealnosti, ki jih je mogoče idealiter enako neskončno ponavljati ali prenašati; na drugi strani se lahko subjekt poslušša ali si govori, se lahko afektira z označevalcem, ki ga proizvaja, ne da bi mu bilo treba skoz kakršenkoli ovinek čez instanco zunanosti, sveta in ne-lastnega sploh. Vsakršna druga oblika avto-afekcije mora skoz instanco ne-lastnega ali pa se mora odreči univerzalnosti. Zdi se, da je operacijo "slišati-se-govoriti", kolikor je čista avto-afekcija, kolikor reducira celotno notranjo površino lastnega telesa in v svojem fenomenu zmore brez tiste zunanosti v notranosti, kamor se umeščata subjektova izkušnja in njegova podoba lastnega telesa, v tolikšni bližini sami sebi, da naj bi bila že absolutna redukcija prostora nasploh. Zato je označevalna substanca, ki je absolutno razpoložljiva: oddajanje glasu namreč v svetu ne naleti na nikakršno oviro, prav kolikor se v njem proizvaja kot čista avtoafekcija. Le-ta pa je brez dvoma možnost za tisto, čemur pravimo subjektivnost ali zasebnost: v svoji globini namreč predpostavlja enotnost zvoka in glasu. Prav to, kar glasu omogoča, da se v svetu proizvaja kot čista avto-afekcija, pa je enkratna instanca, ki se izmika razločku med intra-mundanostjo in transcendentalnostjo, hkrati pa je tisto, kar ta razloček šele omogoča. Prav zaradi te univerzalnosti ne strukturno ne *de iure* ne more biti nikakršne zavesti brez glasu. Glas je biti pri sebi v formi univerzalnosti - kot za-vest. Glas je zavest (loc. cit., 84-86).

Medtem ko človeka in njegovo zavest torej naredi to, da se sliši govoriti, pa tehnično-medialna izdiferenciacija akustike raz-loči to vzvratno zanko, ki v glasu zagotavlja sovpadanje akta izjave (govornega dejanja) in smisla izjave. Če je to opis delovanja mehanizma tehnične (re)produkcije posamezne verbalne izjave oziroma govornega akta, pa ima paradigmatično vrednost tudi, ko gre za glasbo. Moja teza je, da je prav to razmerje do govornice tisto, kar naddoloča tudi razmerje do percepcije tehnično reproducirane glasbe, da gre torej poslušanje glasbe preko glasu, preko nekega odnosa do glasu in njegove vloge v konstituiranju (govorečega) subjekta. Tehnična reprodukcija zvoka na

nek način generalizira tisto, kar je specifično prav za govor, na celotno zvočno sfero: s tem, da posneti zvok odcepi od njegovega vira - od tukaj in zdaj izjavljalnega akta, kraja izjavljanja in njegovega pragmatičnega konteksta - se v ponovitvi ta trenutek aktualizira, vendar premeščeno, na drugem kraju in v drugem času, ki pa je za govoreči subjekt vedno spet kraj in trenutek (aktualno-potencialnega) govornega akta. Na nek način gre za presečno množico obeh (dveh) krajev in trenutkov izjavljanja, za njuno sinhronizacijo in konfrontacijo hkrati.

Literatura

- BARTHES, Roland (1984), "Lessons in Writing". V: *Image-Music-Text*, London 1984.
- BURROWS, David (1990), *Sound, Speech, and Music*. Massachusetts 1990.
- CHION, Michel (1987), "Zvok in montaža v filmu", obj. v: Vrdlovec Zdenko (ur.), *Montaža*. Ljubljana 1987.
- DERRIDA, Jaques (1988), *Glas in fenomen*. Ljubljana 1988.
- ELSNER/MÜLLER (1988), "Der angewachsene Fernseher", v: Gumbrecht/Pfeiffer (Hrsg.), *Materialität von Kommunikation*. Frankfurt/Main 1988, 392-415.
- HEISTER, Hanns-Werner (1983), *Das Konzert. Theorie einer Kulturform*, Band I, II. Wilhelmshaven 1983.
- IHDE, Don (1973), *Sense and Significance*. Pittsburgh 1973.
- JAKOBSON, Roman (1988), *Lingvistični spisi*. Ljubljana 1988.
- KITTLER, Friedrich (1986), *Gramophon. Film. Typewriter*. Berlin 1986.
- KLEINSPEHN, Thomas (1989), *Der flüchtige Blick. Sehen und Identität in der Kultur der Neuzeit*. Reinbek bei Hamburg 1989.
- MOČNIK, Rastko (1988), "Sprememba besede", v: Jakobson (1988).
- ROETZER, Florian (1991), "Mediales und Digitales. Zerstreute Bemerkungen und Hinweise eines irritierten informationsverarbeitenden Systems". Obj. v: Roetzer, F. (Hrsg.), *Digitaler Schein. Ästhetik des elektronischen Media*. Frankfurt/Main 1991, s. 9-81.
- SCHAFFER, Murray (1988), *Klang und Krach. Eine Kulturgeschichte des Hörens*. Frankfurt/Main 1988 (amer. orig.: *The Tuning of the World*. Toronto, New York 1977).
- SHUHEI, Hosokawa (1990), "Der Walkman Effekt", v: Back, K. in drugi (ur.), *Aisthesis. Wahrnehmung heute oder Perspektiven einer anderen Ästhetik*. Leipzig 1990, s. 229-252.
- SMITH, F. Joseph (1979), *The Experiencing of Musical Sound. Prelude to a Phenomenology of Music*. New York, London, Paris 1979
- SOBCHAK, Vivian (1988), "The Scene of the Screen. Beitrag zu einer Phänomenologie der "Gegenwartigkeit" im Film und in den elektronischen Medien", v: Gumbrecht/Pfeiffer (Hrsg.), *Materialität von Kommunikation*. Frankfurt/Main 1988, 416-427.

Socialna ekologija kot kritika politične levice in desnice

Aleš Debeljak

22. aprila pred dvajsetimi leti je samo peščica ekološko osveščenih kalifornijskih študentov "praznovala" *Earth Day*, dan zemlje. To je bil seveda čas vietnamske vojne in boja za civilne pravice, mnogi so imeli nujnejše stvari v mislih, *Earth Day* pa so razumeli kot še enega od mnogih hipijevskih *happenings*. Danes je drugače. V javnem življenju sodobne Amerike je ekologija postala *popularno geslo*, devetdeseta leta so razglasili za "desetletje okolja", dan zemlje pa praznujejo malodane na nacionalni ravni. To je seveda zgolj površni vtis, ki ga človek dobi iz medijev, pa tudi iz življenja v ekološko razmeroma dejavnem univerzitetnem naselju. Mnogo važnejše za vpogled v "stvar samo" pa so debate med tistimi, ki jih *od blizu* vznemirja vprašanje *ekološke katastrofe*: te debate niso le nazoren primer izostrene zavesti o vedno bolj problematičnem razmerju med človekom in naravo, ampak ponujajo tudi prijeme za ponovni premislek političnih možnosti v *najboljšem od vseh možnih svetov*.

Idejni okvir takorekoč vseh ekologov imajo v Ameriki za liberalnega ali levičarskega. Treba pa je poudariti, da je z vidika prevladujoče *manihejske* politične percepcije, ki prevladuje v "deželi izobilja", seveda sleherno mišljenje, ki vsaj deloma postavlja pod vprašaj obstoječi družbeni red, razumljeno kot bolj ali manj levičarsko, kot grožnja *zakonu in redu*, s tem pa neizogibno dobiva poteze anti-ameriške in anti-kapitalistične dejavnosti, kot ne pozabijo ob sleherni priliki poudariti neo-konzervativni guruji desnice. Ne glede na dejanske politične usmeritve pa vsekakor drži, da *vsi ekološki diskurzi kritizirajo obstoječi sistem politične in ekonomske dominacije*. Problem je v tem, da še zdaleč ne nastopajo vsi iz enakih teoretskih pozicij. Zdi se, da je mogoče ekološko misel in spremljajoči *grass-roots* aktivizem oziroma dejavnost v lokalnih skupnostih, ki upravičeno dobiva vedno večjo vlogo, *na grobo* razdeliti v dve bistveni skupini. Če namreč

odmislim mnoge variante akademskega eko-socializma in ekofeminizma, bi bilo prvo pozicijo mogoče prepoznati kot radikalno oz. *globinsko ekologijo*. Svojo filozofsko utemeljitev gibanje običajno išče v celotnem opusu norveškega misleca Arneta Naessa, zlasti pa v njegovi zadnji knjigi z naslovom *Ecology, Communities, and Life-Style* (1989). Na znanstveni ravni pa ponuja radikalno vizijo globinskega ekološkega mišljenja slavnega knjiga Jamesa Lovelocka *Gaia: A New Look at Life on Earth*. Lovelock v njej izhaja iz predpostavke, da je zemeljska biosfera nekakšen *živ organizem*, ki vselej že vzdržuje ustrezno kemično in fiziološko ravnotežje planeta in obstaja na sebi lasten način. Zgodovine torej s tega vidika ne smemo razumeti samo kot zgodovino človeške kulture, marveč skoz očala *geološke evolucije*, ki predstavlja razvoj "*matere Zemlje*". To pomeni, da je sleherni pojav mogoče interpretirati kot odziv zemeljskega organizma na določene spremembe. Sliši se zanimivo. Na žalost pa nas ta argument v skrajni posledici in v brbotanju razgretih možganov pripelje tudi do - izberimo trenutno vroč primer - fašistoidnih opravičevanj AIDSa. Mnogi radikalni ekologi so namreč skušali AIDS dojeti kot bolezen, s katero se "mati Zemlja" brani pred preveliko naseljenostjo. *Totalitarni poudarek* trditve je, predvidevam, razviden sam po sebi.

Resnici na ljubo pa ne smemo zanemariti prizadevanj radikalnih ekologov, da bi odkrili *medsebojno povezanost eko-sistemov na globalni ravni*, saj zavračajo prevladujočo ideologijo velikih osrednjih ekoloških skupin (*Sierra Club, Audbon Society* itd.). Le-ti se ukvarjajo samo s problemi ameriškega kontinenta, pri čemer spregledujejo *mehanizme politične ekonomije*, po katerih "ekološko čista industrija" razvitega Zahoda nujno proizvaja brutalno onesnaženost okolja v tretjem svetu in vzhodni Evropi, o čemer ravno *nam* sploh ni mogoče dvomiti. Še večji odmev kot filozofske ideje pa ima "divja misel" brezkompromisnih aktivistov, ki so si naredili ime *Earth First!* Gre za gibanje militantnih ekologov, ki skušajo na vsak način preprečiti korporativno uničevanje gozdov, polj in posebnih eko-sistemov. Zavzemajo se za *takojšnjo izpostavitve obsežnih rezervatov*, ki morajo biti *očiščeni vseh človeških posegov* in predvsem *nedostopni za turizem*. Zlasti znani so po svojih metodah *direktne akcije* in *državlanske neposlušnosti*, saj se na primer priklenejo na gozdarske buldožerje, blokirajo ceste, s padalskimi skoki preprečujejo avionski lov na divjad, itd. Izhajajo iz *biocentričnega pogleda na svet*, ki zagovarja *pravico vsega živečega do obstoja* in

poudarjajo raznolikost narave, o kateri ni mogoče barantati v politični areni, marveč jo je treba najpoprej zavarovati z *brezkompromisno direktno akcijo*. Radikalni ekologi so spriči svoje vizije zato včasih v nevarnosti, da se bodo pustili zapeljati *iluziji* tehnološko nedotaknjene narave in se zanašali na spontanost. Ker vsaj do neke mere gojijo tradicionalni mit o ameriškem *pionirju mejašu*, ki živi v surovi harmoniji z naravo, seveda ni čudno, da najbolj dejavne lokalne skupine *Earth First!* prihajajo z ameriškega Zahoda, kjer je ta mit še zelo živ.

Drugi (zdi se, da po številu manjši) tabor ekologov se zbira okrog *Inštituta za socialno ekologijo*, *WorldWatch* inštituta in zveze ameriških *zelenih*, ki delujejo predvsem na intelektualno razvitem severovzhodnem delu kontinenta. S precejšnjo mero nujnega poenostavljanja je mogoče reči, da je poleg izjemno jasnovidnih piscev, kot so npr. J. Baird Callicot, Lester Brown in Ynestra King, njihov poglavitni govorec ugledni socialni filozof in reprezentativni poznavalec svetovnega anarhizma, Murray Bookchin. Znani kulturni kritik Theodore Roszak za Bookchinov opus pravi, da je *najpomembnejši prispevek k ekološki misli zadnjih dveh desetletij*. V svojih knjigah *Toward an Ecological Society*, *The Ecology of Freedom*, *Modern Crisis*, zlasti pa v novi *Remaking Society: Pathways to a Green Future* (1990) je Bookchin izoblikoval ostro kritiko korporativne logike uničevanja naravnih in človeških bogastev, hkrati pa tudi odločno zavrnil mračnjaštvo radikalnih ekologov in obenem levičarsko retoriko o proletarski demokraciji. Izhajajoč iz anarhistične tradicije je v popularnem tonu in neobremenjen z akademskim žargonom izpostavil dejstvo, da v govorjenju radikalnih ekologov o nujnosti človeškega podrejanja *zakonom narave* odmeva strukturalno enako podrejanje *zakonom zgodovine*, kot pri ortodoksnih marksistih. V obeh primerih gre za *dominacijo*. Bookchin se zavzema za razumevanje človeka kot dinamičnega presečišča naravne in socialne evolucije. Človek namreč ni zgolj eno od živih bitij, saj se s tem izgublja zavest o *privilegiranem mestu bitja v kraljestvu živih organizmov, ki uporablja tehnologijo*, pa tudi dejstvo, da danes dobesedno ni ekosistema, na katerega ne bi vplivala človekova "druga narava". Zato je treba ostro postaviti pod vprašaj mistično prepričanje o samo-regulirajoči se "materi Zemlji", hkrati pa kritizirati posplošujočo idejo, da je *človeštvo kot tako* odgovorno za katastrofalno stanje planeta. Na ta način se namreč *zabrisuje odločilna razlika* med evropsko-ameriškimi *nosilci* razsvetljenskega ekonomskega in

političnega gospostva ter marginalci, ki so *žrtve* tega gospostva (črnci, Indijanci, manjšine, ženske, ljudstva tretjega sveta, itd.). Z vidika socialne ekologije namreč ni mogoče govoriti o harmoničnem sožitju z naravo, dokler obstajajo razmerja dominacije, ki jih reproducira kapitalaska logika profita, pa tudi sistemi nasilja in vladanja, ki nimajo opore v ekonomskih motivih (spol, rasa, družina itd.). Pokaže se namreč, kako *resen* je konsenz liberalcev, levičarjev in konzervativcev, ki mislijo, da je dominacija človeka nad naravo, s tem pa načelo hierarhije, v bistvu univerzalna prvina družb nasploh. Problem dominacije se namreč ne zastavlja le na ravni ekonomije, marveč *sega v vse pore vsakdanjega življenja, kulture in osebnih stilov.*

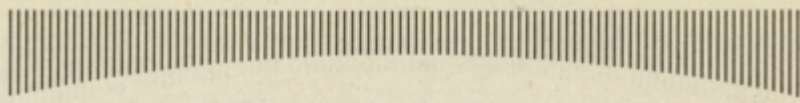
Dober primer je že sama biocentrična podrejenost človeka "materi Zemlji", ki se ne more znebiti razmišljanja in vrednotenja s pomočjo pojmovnih dvojic *center-obrobje*, *visoko-nizko*, *zakon-poslušnost*. Na drugi strani Bookchin pronicljivo vidi ponazoritev tega, kako težko se je odpovedati zavesti o dominaciji, tudi v razraščajočih se popularnih kultih boginj, ki kot sicer razumljiva reakcija na zahodne religije zlasti cvetijo v nedrjih *ekofeministične mistike*. Kakor da ne bi podrejenost boginji namesto falocentričnega judovsko-krščanskega boga *ravno tako* vsebovala teistične dominacije, hierarhičnega sistema svečenic in slike vseмогоčnih *vs. nemočnih!!* Bookchin se seveda zaveda, da ima danes (še zlasti po zlomu vzhodnoevropskih stalinizmov) kapitalistična družba tako *psihološko veljavnost*, kakršno je imel v dvanajstem stoletju fevdalizem. To pomeni, da jo vsi jemljejo kot nekaj neizogibnega. Le redki oporečniki spodbijajo mehanizme tekmovanja, kompulzivnega potrošništva in egoizma, saj se to zdi poblaznela sizifova dejavnost. Kljub temu skuša v najboljši maniri *utopične kritike* opozoriti, da so bile te poteze, ki jih danes dojemamo kot sestavni del "človekove narave", v bistvu *neznane v demokratičnih družbah prvotnih ljudstev ameriškega kontinenta*. Indijanska plemena so živela v sožitju z naravo, to pa na način, ki ni bil *niti "antropocentričen" niti "biocentričen"*. V njihovih besednjakih namreč ni bilo pojma centra kot takęga. Spričo takšnega svojega življenjskega načina so tudi postali čisto lahek plen genocidnih evropskih kolonistov. Le-ti so Indijance v skladu s svojo krščansko logiko povsem ustrezno razumeli kot *eno z naravo*, ki jo je bilo treba pač pokoriti v imenu boga. Ne da bi slepo zagovarjal nekakšno "vrnitev" k prvotnim načinom socialnega življenja, pa Bookchin vendarle opozarja, da se od vrhovnega načela o *nehierarhičnem spoštovanju*

posameznika lahko ne glede na to, koliko zmore prispevati k dobrobiti celotne skupnosti (starci, otroci itd.) še mnogo naučimo. To spoštovanje ima seveda svoj odločilni pomen v kulturah, v katerih poglavar ne dominira nad plemenom, ampak "stoji z njim", kjer ne poznajo besed "imeti", "vzeti" itd., itd. Vendar ni povsem nujno, da bi te ideale samo zato, ker pripadajo kulturam, do katerih danes nimamo več pravega dostopa, kar takoj zavrgli. Aristotelove filozofije prav tako ne zavračamo izključno na podlagi dejstva, da je njegov zgodovinski svet grškega polisa bržkone nepovratno izgubljen!

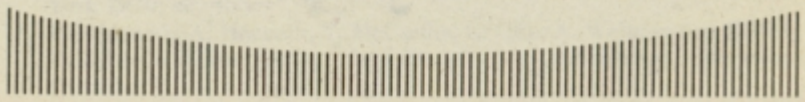
Ko Bookchin razvija svojo utopično vizijo, ki poudarja zlasti pomembno vlogo lokalnih skupnosti, nehierarhičnih socialnih odnosov, ekotehnologije (sončna energija, aquakulture), pred- marksističnih libertinskih idealov, itd., istočasno začenja kritiko na drugi ravni. Izjemno nazorno namreč kritizira tradicionalno (levičarsko in desničarsko) pojmovanje o nujnosti kapitalizma. Radikalna reinterpretacija zgodovinskih virov mu pokaže, da je danes *kapitalizem sicer res dejstvo, da pa še zdaleč ni bil logično-zgodovinsko nujen*. Svoje ostro zavračanje zgodovinske teleologije dobro ponazori z gradivom, ki razkriva, da so med dvanajstim in osemnajstim stoletjem v Evropi obstajali mnogovrstni načini življenja, ki jih je treba razumeti kot *alternative nacionalnim državam in kapitalskemu načinu produkcije*. V živahnem in polemičnem slogu opisuje pred- kapitalistično demokratično ureditev mest, v katerih državljani niso bili le abstraktni "davkoplačevalci" ali "volilci", marveč integralne osebnosti, vzgojene v duhu *civilne izobrazbe*, kakor bi nemara lahko grobo prevedli grško besedo za etično odgovornost in disciplino, *paidaia*. Zato so se zavedali, da je mogoče občo blaginjo doseči le pod pogojem, da v duhu svoje civilne etike omejijo privatni interes.

Domnevam, da se v kontekstu naših nenehnih političnih spopadov in izčrpanega gospodarstva zgornje pisanje najbrž zdi zgolj nekakšno oddaljeno "poameričanjeno" blebetanje, ki nima prave zveze s tem, kaj se "v resnici" dogaja v (vzhodni) srednji Evropi. Problem je drugje: spričo dreves vsakdanjega politiziranja se mi včasih zdi, da ne vidimo gozda globalnih problemov. Zavedam se, da v družbi, na kateri so dolgi petinštirideset let tako brutalno preizkušali Utopijo, sleherni spis, ki ne obljublja takojšnje sreče (beri: prostega trgovanja, strankarskih konvencij in veselega egoizma), bržkone ne more računati, da bo imel

mного naklonjenih bralcev, če sploh kakšne. Razumem možne ugovore, čes da se v deželah zahodnih demokracij vprašanja ekologije lahko zastavljajo mnogo bolj svobodno, ko pa so že "poravnali račune" v politiki. Vendar se ne morem znebiti občutka, da je to žal zgrešen pogled na stvar. Ekološke diskusije in akcije imajo (vsaj v Ameriki) namreč prizvok tiste *kritične in neodložljive nujnosti*, ki izvira iz nezadostnosti obstoječih demokracij; za ta ton pa se bojim, da se bo povsem izgubil v trušču naših vsakdanjih prepirov. Te ignorance pa bi se morali bati, saj nas lahko "na dolgi rok" odločno preveč stane.

Prevod

Ревод

Razprava o performativnem protislovju: Habermas versus poststrukturalisti*

Martin Jay

Med vsemi hvalevrednimi značilnostmi hvalevredne kariere Jürgena Habermasa je mogoče najbolj izrazita, da je bil vedno pripravljen konstruktivno razpravljati z najrazličnejšimi kritiškimi sogovorniki. Prav malo je mislecev, katerih teoretski razvoj so tako močno zaznamovala javna srečanja in spopadi z nasprotniki, ki so trajali vse življenje, ki je polno intenzivne intelektualne izmenjave. Vse od svojih najzgodnejših debat z nemškim študentskim gibanjem v šestdesetih letih in udeležbe v "razpravi o pozitivizmu" s pristaši Karla Poppra, od izmenjave mnenj o hermenevtiki s Hans-Georgom Gadamerjem in o teoriji sistemov z Niklasom Luhmannom pa vse do svoje intenzivne vpletenosti v še vedno trajajočo diskusijo o postmodernizmu in o "normalizaciji" nemške preteklosti je bil Habermas vedno tiste redke vrste pogumen in odgovoren "javni intelektualec", kakršnega težko srečamo v zahodni kulturi. Še več, z voljo in potrpežljivostjo se je bil pripravljen učiti od soudeleženi pri skupinskem projektu, za katerega si je toliko prizadeval.¹ Tisti, ki iz prve roke poznajo njegov strastni način debatiranja, mu sicer ne bi rekli hladnokrvni "svetnik racionalizma", kot je Gladstone nekoč imenoval Johna Stuarta Milla², vendar pa je Habermas prav gotovo eden najprepričljivejših primerov moči komunikativne racionalnosti, ki jo sam tako zavzeto zagovarja.

To ujemanje Habermasovih idej in dejanj je še posebej pomembno, saj našo pozornost usmerja na zadevo, ki leži prav v osrčju njegove teorije. Govorim seveda o vrednosti performativne konsistence, ki predstavlja

1 Cf. (v glavnem) John B. Thompson in David Held (izd.), *Habermas: Kritične debate*, Cambridge, Mass. 1982 in Richard J. Bernstein (izd.), *Habermas in moderna*, Cambridge, Mass. 1985.

2 Citirano po: Michael St. John Packe: *Življenje Johna Stuarta Milla*, New York 1970, str. 455.

* Prevedeno iz A. Honneth, T. McCarthy, C. Offe, A. Wellmer (ur) (1989): *Zwischenbetrachtungen - Im Prozeß der Aufklärung*, Suhrkamp: Frankfurt/M.

enega glavnih regulativnih idealov njegove univerzalne pragmatike. Malokateri očitek v njegovem besednjaku, ki ga uporablja, ko spodbija veljavnost nasprotnikovih stališč, je tako uničujoč kot obtožba, da gre za "performativno protislovje".

O tem konceptu, kljub osrednjemu pomenu, ki ga ima za njegovo delo, o njem še ni, kolikor mi je znano, nobene argumentirane raziskave. Te naloge se je nujno treba lotiti, saj je prav ta koncept doživel številne obravnave v poststrukturalističnih razmišljanjih, vendar z radikalno različnimi zaključki. Ne gojim nobenega upanja, da mi bo uspelo razrešiti že dolgo trajajočo filozofsko razpravo, vendar pa bi rad izkoristil priložnost in raziskal mnogovrstne učinke in posledice pojmov performativne konsistence in performativnega protislovja. S tem bo osrednja razsežnost Habermasovega dosežka mogoče postala jasnejša.

Koristna izhodiščna točka, iz katere se bomo lotili zadeve, je tradicionalni dialektični pojem protislovja, ki je bil še močno prisoten v delih Habermasovih mentorjev na Frankfurtski šoli. Heglova kritika aristotelske logike kot preveč formalne in nezgodovinske je seveda vedno imela močan, četudi včasih sporen vpliv na marksistično misel.³ Kljub razhajanjem glede vprašanja, ali protislovja obstajajo v naravi in družbi ali samo v družbi - Engels je zastopal prvo stališče, Lukács drugo - pa je večina marksistov poudarjala, da je protislovje ontološka in ne logična realnost. Tako je na primer Herbert Marcuse v *Enodimenzionalnem človeku* zatrjeval, da "če dialektična logika razume protislovje kot 'nujnost', ki pripada sami 'naravi mišljenja', ... potem je to zato, ker protislovje pripada sami naravi objekta mišljenja, realnosti, kjer je Razum še vedno Nerazum in iracionalno še vedno racionalno".⁴ Podobno je Theodor Adorno trdil, da "dialektično protislovje izraža resnična nasprotja, ki ne postanejo vidna znotraj logično-znanstvenega sistema mišljenja".⁵ Braneč se pred obtožbo, da s suspendiranjem logike neprotislovja pristanemo naravnost v iracionalizmu, kar je klasično obdelal Karel Popper v delu *Kaj je dialektika*⁶, je vztrajal, da "če skozi

3 Tiha izjema pri tem pravilu je italijanski marksist Lucio Colletti. Glej na primer njegovo *Dialektično protislovje in neprotislovje v Zatonu ideologije*, Rim 1980.

4 Herbert Marcuse: *Enodimenzionalni človek: Študije o ideologiji napredne industrijske družbe*, Boston 1964, str. 142.

5 Theodor W. Adorno: *Uvod v Spor o pozitivizmu v nemški sociologiji*, prev. Glyn Adey in David Frisby, London 1976, str. 26.

6 Karl Popper: *Kaj je dialektika?* v *Domneve in ovržbe*, London 1962.

asociacijo kontaminiramo dialektiko in iracionalizem, potem smo slepi za dejstvo, da kritika logike neprotislovja le-tega ne suspendira, ampak ga jemlje v premislek".⁷

Adorno se je na prefinjen način sicer distanciral od premočrtnejše hegeljansko-marksistične pozicije, ki jo je predstavljal Marcuse. To je storil tako, da je kot problematično izpostavil normativno alternativo, ki jo predpostavlja kritika protislovja: popolnoma pozitivna dialektična sublacija. Raje kot da bi se odločil za tako prednostno izhodišče (v normativnem smislu), Adorno gleda nanjo samo kot na izraz potencialno zatiralske teorije identitete. Tako je v *Negativni dialektiki* svaril pred hipostaziranjem neprotislovnosti kot popolnim preseganjem napetosti in razlik v neki veliki sintezi:

"Prav nenasitni princip identitete je tisti, ki perpetuira antagonizem tako, da potlači protislovje. Tisto, kar ne tolerira ničesar, kar ni takšno, kot je samo, spodkopava združljivost, za katero se zmotno razglaša. Nasilnost barantanja z enakostjo reproducira protislovje, katerega ukinja."⁸

Za Adorna združljivost tako paradoksalno vključuje moment ohranjanja protislovja, ki zanj ni zgolj zlo, ki ga je treba premagati.

"Naloga dialektičnega spoznavanja ni, kot trdijo njegovi nasprotniki, v konstruiranju protislovij od zgoraj in v napredovanju skozi njihovo reševanje - čeprav Heglova logika kdaj pa kdaj zaide v to smer. Nasprotno, naloga dialektičnega spoznavanja je v tem, da zasleduje neskladnost misli in stvari, da jo izkusi v stvari."⁹

Najsi se je Adorno v svoji kritiki Hegla¹⁰ motil ali pa ne, pomembnost njegovega stališča je jasna. S tem, da je nasprotoval popolnoma neprotislovnemu svetu kot cilju, kjer bi bile logične in ontološke kategorije združene brez razpok, je omogočil skromnejše pojmovanje protislovja, ki naj bi bilo pomembno le za določene vidike družbene realnosti. Kot bomo kmalu videli, je Habermas vstopil skozi ta vrata.

7 Adorno: *Uvod*, str. 66.

8 Theodor W. Adorno: *Negativna dialektika*, prev. E. B. Ashton, New York 1973, str. 142-143. Korigiran prevod.

9 *Ibid.*, str. 153.

10 Glede kritične analize njegove argumentacije glej Michael Rosen: *Heglova dialektika in njena kritika*, Cambridge 1982, str. 160.

Po drugi strani pa je Adorno zagovarjal pojmovanje - bolje prakso - protislovja, ki bi jo bil Habermas brez besed zavrnil. Kljub temu, da je Adorno še naprej uporabljal orodja kritičnega razuma, pa je zavrnil tiranijo Razsvetljenstva zaradi njegovega totalitarističnega vsiljevanja razuma upirajočemu se svetu. Po Habermasu se je "Adorno dobro zavedal tega performativnega protislovja, ki ga vsebuje totalna kritika. Adornova *Negativna dialektika* se bere kot nenehno razlaganje, zakaj moramo krožiti znotraj tega *performativnega protislovja* in tam celo ostati..."¹¹ V nasprotju s tistimi, ki bi radi ubežali paradoksu racionalne kritike totalizirajočega razuma tako, da razum kratkoma odpišejo, pa, tako Habermas, "bi Adorno rad vztrajal v performativnem protislovju negativne dialektike, ki uperja neizogibno sredstvo prepoznavanja in objektiviziranja misli proti samemu sebi. S tem, da vztraja, najbrž misli, da ostaja, kolikor je mogoče, zvest izgubljenemu, neinstrumentalnemu razumu."¹²

Čeprav je Habermas občudoval Adorna, ker le-ta ni poskušal izsiliti poti iz svoje dileme ali iskati lažne tolažbe, in čeprav se je, kakor Adorno, obotavljal postaviti trditev o dokončni enotnosti koncepta in realnosti, pa si je kljub temu prizadeval, da bi razpravi o protislovju poiskal novo smer, ki bi razrešila zagate dialektike razsvetljenstva v njeni klasični formulaciji, kot jo je podala Frankfurtska šola. Medtem ko je Adorno ostal zgrožen nad bremenom logične konsistence, ki se ga nalaga svetu, ki bi moral biti neidentičen svojemu konceptu, in trdil, da konceptualne reprezentacije nikdar ne morejo popolnoma ustrezati svojim objektom, pa se je Habermas osredotočil na odnose med subjekti. Najpopolnejše je ta sprememba osvetljena v odlomku *Krize zakonitosti*, ki ga je vredno citirati v celoti:

"Koncept protislovja je že tako zguljen, da je pogosto v rabi kot sinonim za 'antagonizem', 'opozicijo' ali 'konflikt'. Po Heglu in Marxu pa so 'konflikti' samo oblika pojavnosti, empirične plati fundamentalno logičnega protislovja. Konflikte je mogoče razumeti le z referenco na operativno učinkujoča pravila, glede na katera se nezdružljive zahteve in nameni producirajo znotraj sistema akcije. Toda 'protislovja' med zahtevami ali nameni ne morejo obstajati na isti način kot med izjavami: sistem pravil, po katerem oblikujemo izreke in jih

11 Jürgen Habermas: *Filozofski diskurz moderne: Dvanajst predavanj*, prev. Frederick Lawrence, Cambridge, Mass. 1987, str. 119.

12 Jürgen Habermas: *Filozofsko-politični profil v Habermas: Avtonomija in solidarnost*, izd. Peter Dews, London 1986, str. 155.

preoblikujemo, ne da bi vplivali na vrednost njihove resničnosti. Z drugimi besedami, globinske strukture družbe niso logične strukture v ozkem smislu. Po drugi strani pa se v izrekanjih vedno uporablja propozicionalna vsebina. Logika, ki bi lahko upravičila govorjenje o 'družbenih protislovjih', bi torej morala biti logika uporabe propozicionalnih vsebin v govoru in dejanju. Morala bi se razširiti v komunikativne odnose med subjekti, sposobnimi govorjenja in dejanja; morala bi biti prej univerzalna pragmatika kot logika.¹³

Z drugimi besedami, za Habermasa protislovja ne obstajajo v tolikšni meri na ravni družbene *ontologije* kot pri hegeljanskih marksistih, na primer Marcuseju, temveč na ravni *komunikacije* med subjekti. Trdi, da razredne družbe vsebujejo fundamentalna protislovja le zato, ker "njihov organizacijski princip zahteva, da si posamezniki in skupine stojijo nasproti z zahtevami in nameni, ki so v perspektivi nezdržljivi."¹⁴ *Kriza zakonitosti* pojasnjuje, kako je mogoče taka fundamentalna razredna protislovja premestiti z ekonomske na druge ravni družbene interakcije. Verjetnost njihovega argumentiranja za nas ni tako pomembna kot zveza, ki jo je Habermas vzpostavil med protislovjem in komunikacijo. Seveda tudi priznava, da je protislovja mogoče s pridom uporabiti pri razlagi nezdržljivosti v mehanizmih, ki ohranjajo družbeni sistem, vendar pa je jasno, da ta termin raje uporablja za označitev tekmujočih zahtev po resnici, ki si jih lastijo akterji neke družbe, zahtev, katerih veljavnost je mogoče diskurzivno tehtati.

Kljub svoji privrženosti pojmu "dialektičnega protislovja" v *Krizi zakonitosti* pa se mogoče zdi, da se je Habermas potihoma vrnil h konvencionalnejši aristoteljanski alternativni. Tako, na primer, v svoji nedavni kritiki dekonstrukcijskih idej o protislovju trdi, da "se o protislovju lahko pogovarjamo le v luči zahtev po konsistentnosti, ki pa izgubijo svojo avtoriteto, ali pa se podredijo drugim zahtevam - estetske narave, na primer - če logika izgubi svoj primat nad retoriko."¹⁵ Tisto, zaradi česar ta argumentacija ni le vnovična potrditev tradicionalne logike, je njen poudarek na performativnih razsežnostih jezika, *uporaba* argumentov v komunikacijski interakciji in ne toliko konsistentnost

13 Jürgen Habermas: *Kriza zakonitosti*, prev. Thomas McCarthy, Boston 1973, str. 26-27.

14 Ibid., str. 27.

15 Habermas: *Filozofski diskurz moderne*, str. 188.

izjav ali propozicij samih na sebi. Performativno protislovje se ne pojavi takrat, ko se za dve antitetični propoziciji (A in ne A) istočasno trdi, da sta resnični, ampak prej takrat, ko je tisto, o čemer se nekaj zatrjuje, v nasprotju s predpostavkami ali implikacijami samega akta zatrjevanja. Če uporabimo terminologijo J.L. Austina in Johna Searla, ki ji marsikaj dolguje tudi Habermas, potem se to zgodi, ko je lokucijska razsežnost govornega dejanja v konfliktu z njegovo ilokucijsko silo, ko je tisto izrečeno v nasprotju z načinom izreke. Za Habermasa, na primer, komunikativna raba jezika vsebuje imanentno obvezo, da upraviči zahteve po veljavnosti, če je treba. Takrat, ko zahteve, ki jih nekdo postavi na lokucijski ravni, zanikajo samo možnost take upravičenosti, se dogodi performativno protislovje.

Posebno močno verzijo tega argumenta, ki sega precej onkraj Habermasovih previdnejših formulacij, je mogoče najti v delu Karla-Otta Apela, ki je trdil, da so ljudje hočeš nočeš nujno socializirani v transcendentalno-pragmatično jezikovno igro, iz katere se lahko umaknejo le, če tvegajo, da jih doleti avtistična izolacija ali celo samomor. Ugotavlja, da človek ne more sprejeti "odločitve", ali se bo izključil ali vključil v sodelovanje pri tej jezikovni igri, "kajti vsaka izbira, za katero lahko rečemo, da je smiselna, že predpostavlja transcendentalno jezikovno igro kot pogoj, pod katerim je sploh možna. Šele z racionalno predpostavko intersubjektivnih pravil je odločanju o različnih alternativah mogoče reči razumno obnašanje."¹⁶

Čeprav se Habermas počuti nelagodno vpricho transcendentalnega temelja Apelovega stališča, ki si je naprtilo breme nevzdržnega fundamentalizma, pa sam često uporablja podobno strategijo proti določenim nasprotnikom. Posebno vabljive tarče so tisti, katerih ideje izvirajo od Nietzscheja, saj je njihova ilokucijska praksa najbolj radikalno v nasprotju z njihovimi lokucijskimi trditvami. To pomeni, da uporabljajo metode argumentacije, ki imajo za posledico intersubjektivno vrednostno preverjanje, da bi obranili stališče, ki komunikativni racionalnosti odreka njeno legitimnost. Habermas, z referenco na Adornovo negativno dialektiko in Derridajevo dekonstrukcijo, pravi, da se "totalizirajoča samokritika razuma ujame v perfor-

16 Karl-Otto Apel: *Problem filozofskih temeljev v luči transcendentalne pragmatike jezika*, v *Po filozofiji: Konec ali transformacija?* izd. Kenneth Baynes, James Bohman in Thomas McCarthy, Cambridge, Mass. 1987, str. 281. Ta razprava se skuša izogniti decizionističnemu podprtju Apelove zgodnejše pozicije, ki jo je kritiziral Thomas McCarthy v *Kritični teoriji Jürgena Habermasa*, Cambridge, Mass. 1978, str. 321.

mativno protislovje, saj razum, ki ima za svoje središče subjekt, lahko obtožimo avtoritarnosti že zato, ker se zateka k svojim lastnim orodjem.¹⁷

Lahko bi navedli še druge primere Habermasovega zaupanja v kritiško moč performativnega protislovja, vendar pa bi morala biti njegova pomembnost za Habermasovo pozicijo do sedaj že jasna. Uporablja ga, prvič, v kritiki nekonsistentnosti argumentacijskih praks svojih nasprotnikov, in drugič, da ustvari neko merilo, s katerim je mogoče presoјati družbena protislovja v času, ko starejši heglovski marksistični model ontološkega protislovja ni več živ. Zdaj pa se moramo vprašati, kako uspešen je bil pri obrambi njegove učinkovitosti za te namene. Še posebno pa, kako je njegova obramba funkcionirala kot protistrup za poststrukturalistično kritiko komunikativne racionalnosti. Da bi odgovorili na tidve vprašani, moramo to kritiko pazljivo prebrati. Čeprav lahko izbiramo med več možnostmi, se bom osredotočil na tri, ki jih ponujajo Michel Foucault, Rodolphe Gaché in Paul de Man.¹⁸

Foucaultova kritika se je pojavila leta 1966 v njegovi hvalnici kritiku in romanopiscu Mauriceu Blanchotu *Misel od zunaj*.¹⁹ Uvodni del je posvečen temi "Govorim, lažem". Foucault začne z evokacijo starogrškega "lažnivčevega paradoksa", s trditvijo Krečana Epimenida, ki nasprotuje sama sebi, "vsi Krečani so lažnivci". V zgoščeni obliki Foucault tu kontrastira izjavo "Lažem" z navidez samozadostno izjavo "Govorim". Presenetljiva pa je njegova trditev, da je druga izjava bolj problematična kot prva. Se pravi, lažnivčev paradoks lahko rešimo, če sprevidimo, da je med obernima propozicijama razlika, pri čemer je ena

17 Ibid., str. 185.

18 Podobno kritiko bi lahko zasledili tudi v hermenevtični tradiciji. Glej na primer Hans-Georg Gadamer: *Resnica in metoda*, New York 1986, str. 308, kjer ugotavlja, da "če še tako jasno pokažemo notranja protislovja vseh relativističnih stališč, ostane tako, kot je dejal Heidegger: pri vseh teh zmagovitih argumentih se zdi, kot da te poskušajo spraviti iz ravnotežja. Kljub temu, da se zdijo izredno tehtni, zgrešijo tisto najvažnejše. Če jih uporabimo, dokažemo, da imamo prav, pa nam kljub temu ne omogočijo nikakršnega globljega vpogleda v katerokoli vrednoto." Joelu Whitebooku dolgujem, da me je opozoril na ta odlomek.

19 Michel Foucault: *Maurice Blanchot: Misel od zunaj*, prev. Brian Massumi; Maurice Blanchot: *Michel Foucault, kot si ga zamišljam*, prev. Jeffrey Mehlman, New York 1987.

objekt druge.²⁰ Kajti, če se propoziciji nahajata na različnih ravneh, tu ni nobenega logičnega protislovja.

Izjava "Govorim", ki na prvi pogled ne vsebuje nobenih paradoksnih napetosti, po Foucaultu poraja fundamentalnejše probleme. "Izjava 'Govorim' se nanaša na diskurz, ki jo podpira in jo oskrbuje z objektom. Vendar pa ta diskurz manjka; suverenost izjave 'Govorim' lahko obstaja le v odsotnosti kateregakoli drugega jezika ..."²¹ Taka odsotnost subjektu navidezno podeljuje ogromno tvorno moč, vendar pa je, kot trdi Foucault, resnica ravno nasprotna. Domnevna praznina, ki obkroža "Govorim", je v resnici "absolutna odprtina, skozi katero se neprestano širi jezik, medtem ko se subjekt - tisti 'Jaz', ki govori - drobi, razpršuje, trosi in izginja v ta prazni prostor ... Skratka, ne gre več za diskurz in za sporočanje pomena, ampak za širjenje jezika v njegovem surovem stanju, razvijanje čiste zunanosti."²² In prav moderna literatura je tista, ki najbolje registrira to zunanost jezika v odnosu na govoreči subjekt.

Izziv, ki ga torej Foucault predstavlja za neizpodbitnost performativnega protislovja, izvira iz njegove izpostavitve eksemplarnega značaja literarnega jezika, ki je nekaj popolnoma zunanjega namernosti govorečega subjekta. Če v takšni rabi jezika ni nobenega smiselnega akterja, ki bi bil odgovoren za govorna dejanja, katerih lokucijske in ilokucijske odgovorne dimenzije so lahko konsistentne ali protislovne, potem ima prav malo smisla, da uporabljamo performativne kriterije za presojanje vrednosti argumentov ali za karakterizacijo družbenih napetosti.

20 Ibid., str. 9-10. Foucault tu morda črpa iz teorije tipov Bertranda Russella, kot mi je sugeriral Thomas McCarthy, ali pa iz razlike, ki jo je kasneje vzpostavil v *Arheologiji znanja* med *énoncé* in *énonciation* (kar ponavadi prevajamo kot "izjavo" in "naznanilo"). Kakorkoli že, s Foucaultovim sprejemanjem tega odgovora na paradoks lažnivca se ne strinjajo vsi poststrukturalistični misleci. Glej na primer Jean-François Lyotard: *Poganske osnove*, Pariz 1977, str. 229-230. Lyotard tu trdi, da se paradoksa ne da ovreči. V svojem poznejšem delu *Postmoderno stanje: Poročilo o znanju*, prev. Geoff Bennington in Brian Massumi, predgovor Frederic Jameson, Minneapolis 1984, Lyotard definira postmoderno znanost za takšno, ki je voljna sprejeti paradoks in ki prezira konsenz. Čeprav torej uporablja teorijo govornih dejanj, da z njo uvede pojem "performativnosti", nikdar ne jemlje resno vprašanja performativnega protislovja.

21 Ibid., str. 10.

22 Ibid., str. 11.

Kaj pa, če je sama ideja protislovja napačen pojem, ko gre za najrazličnejše vrste jezikovnih interakcij? To težavno vprašanje si je postavljala drugi poststrukturalistični kritik, ki bi ga rad predstavil, Rodolphe Gasché, čigar delo nadaljuje obravnavo danega vprašanja. Medtem ko Foucault izpostavlja vprašanje jezikovne ravni, ki je zunanja pragmatični interakciji, hkrati pa nikdar zares ne osvetli njegovih implikacij²³, pa Gasché razvija Derridajevo bogato artikulirano analizo aporetičnega delovanja jezika na vseh njegovih ravneh. V *Tain of the Mirror* trdi, da se dekonstrukcija "začne s sistematičnim tolmačenjem protislovij, paradoksov, nekonsistenc in aporij, ki sestavljajo konceptualnost, argumentacijo in diskurzivnost filozofije. Vendar pa te neskladnosti niso logična protislovja, ki so edine neskladnosti, ki jih filozofski diskurz lahko obrazloži. Ker se izmikajo logiki identitete, torej niso protislovja v pravem pomenu."²⁴ Če jih ne moremo razumeti kot logična protislovja, kaj pa potem so? Gasché odgovarja, da "dekonstrukcija poskuša razložiti ta 'protislovja' tako, da jih 'vsaja' v 'infrastrukture', ki so jih odkrili pri analizi specifične organiziranosti teh 'protislovij'.²⁵ Derrida te temeljne infrastrukture poimenuje različno: prasledi, *differance*, dopolnilnost, iterabilnost, ponovna označitev, raztrositev itd. Karkoli si že kdo predstavlja pod temi izrazi, pa jih nikakor ne smemo razumeti kot enakovredne protislovju, saj se jih nikakor ne da razrešiti na dialektičen način v neko višjo sintezo. Vedno nasprotujejo kakršni koli logičnejši rabi jezika, ki nikdar ne more izbrisati njihovih razdiralnih učinkov. Celotno kot regulativni ideal bi neprotislovno zanikanje imelo za posledico ponovno vzpostavitev tistega, čemur Gasché pravi tradicionalna filozofija spekulativne refleksije, Adorno pa teorija identitete.

Po Gaschéju se je Austinov poskus, da bi presegel mentalistično filozofijo refleksije s tem, da se je obrnil h govornim dejanjem, "rezultiral v nič več in nič manj kot skrivni ponovni vzpostavitvi problema refleksije z namenom, da bi razrešil probleme, ki jih je zapustil logični pozitivizem. Njegova revolucija je bila v tem, da je

23 Foucault se s protislovji v diskurzivnih informacijah seveda ukvarja v svoji *Arheologiji znanja*, prev. A. M. Sheridan Smith, New York 1972, str. 149 in dalje. Ugotavlja, da arheološka analiza "vzpostavlja temelj protislovja, ki ima svoj model v hkratni afirmaciji in negaciji posamezne propozicije" (str. 155).

24 Rodolphe Gasché: *Madež ogledala: Derrida in filozofija refleksije*, Cambridge, Mass. 1986, str. 135.

25 Ibid., str. 142.

celotno reprezentativno funkcijo jezika, s katero sta se ekskluzivno ukvarjala Russel in Whitehead, obesil na konstituirajočo samorefleksivnost jezikovnega dejanja.²⁶ Habermas je privzel Austinov pojem performativnosti in s tem v isti meri postal žrtev filozofije identitetne refleksije, kljub svojemu odklonilnemu stališču do mentalistične zmote.²⁷ Če opustimo filozofijo refleksije, sklepa Gasché, se moramo tudi nehati truditi, da bi uporabili logične kategorije, kot je protislovje, pri jezikovnih dejanjih, ki jih nikdar ni mogoče ločiti od heterologičnih infrastruktur, ki ležijo "pod" ali "izza" ravno pragmatičnega izražanja.

Še ena možnost konceptualizacije tega trušča v logičnem sistemu pa je v tem, da priznamo obstoj nečesa, čemur pravimo protislovja, vendar pa hkrati zanikamo možnost, da bi jih lahko kdaj presegli. Ena najvplivnejših verzij te strategije se pojavlja v analizi Nietzschejevega dela *Alegorije branja*²⁸ Paula de Mana. De Man tu brani točno tisto, kar Habermas kritizira: Nietzschejevo radevoljno prisvojitve performativnega protislovja, ki izvira iz njegovega visokega vrednotenja nedoločljivih dimenzij jezikovne performace. "Že v *Rojstvu tragedije*," trdi de Man, "Nietzsche zagovarja uporabo epistemološko rigoroznih metod kot edinega možnega sredstva za razmislek o omejenosti teh metod. Ne moremo mu očitati navidezne protislovnosti, ko uporablja racionalni način diskurza - ki ga dejansko ni nikdar opustil - da bi dokazal neustreznost tega diskurza."²⁹ Zakaj mu tega ne moremo očitati, ko pa je jasno, da Habermas to počne? De Man začenja svoj odgovor tako, da odobravajoče citira Nietzschejevo lastno opazko, ki pokaže njegov dolg Kantu (filtriranemu skozi Schopenhauerja), namreč, da "so bili veliki ljudje, sposobni resnično vsesplošnega vpogleda, zmožni uporabljati pripomočke, ki jih nudi znanost, da bi razkrili omejenost in relativnost vsega znanja in na ta način odločno postavili pod vprašaj zahtevo znanosti po univerzalni veljavnosti in

26 Ibid., str. 76.

27 Gasché seveda priznava, da je Habermas, skupaj s Herbertom Schnaedelbachom, izdelal najboljšo obrambo filozofije refleksije, ko je zavrnil jalove poskuse razločevanja metakomunikativnih in komunikativnih različic argumenta. Vendar pa je jasno, da je dekonstrukcionistično zavračanje vseh verzij zanj superiorno. Glej njegov razpravo na str. 78.

28 Paul de Man: *Alegorije branja: Figuralni jezik pri Rousseauju, Nietzscheju, Rilkeju in Proustu*, New Haven 1979.

29 Ibid., str. 86.

namenu.³⁰ Z drugimi besedami, prav nič problematično ni, če uporabimo znanstveno metodo za prikaz omejenosti znanstvenega spoznanja. Lahko bi odgovorili, da tisto, čemur je namenjen ta izziv, ni nič drugega kot prenapihnjeno pollaščenje znanja, ki pa nikdar ni bilo neobhodna sestavina znanstvene metode, če jo prav razumemo.

De Manov drugi odgovor je tehtnejši. Zahteva pozorno branje napetosti med tematskimi in retoričnimi implikacijami v *Rojstvu tragedije*. Kot bi lahko pričakovali, se mu delo razkrije kot razdeljeno samo nasproti sebi: "Kljub vsej svoji genetski kontinuiteti je potek *Rojstva tragedije*, kot celote in v svojih sestavnih delih, nenavadno ambivalenten glede na glavne figure lastnega diskurza: kategorijo reprezentacije, ki tvori osnovo načina pripovedovanja, in kategorijo subjekta, ki podpira vseprežemajoči svarilni glas."³¹ Vendar pa teh in drugih ambivalentnosti v Nietzschejevem delu ne smemo razumeti kot znamenj šibkosti, kot bi verjetno trdil Habermas. "Smo mar rekli samo to, da *Rojstvo tragedije* nasprotuje samo sebi in da skriva svoja protislovja s pomočjo 'slabe' retorike?" sprašuje de Man. "Nikakor ne; prvič, 'dekonstrukcija' dionizijske avtoritete je našla svoje argumente v samem tekstu, za katerega potemtakem ne moremo več trditi, da je slep ali mistificiran. Še več; dekonstrukcija se ne pojavlja med izjavami, kot se to dogaja pri logični ovržbi ali v dialektiki, temveč med metajezikovnimi izjavami o retorični naravi jezika in retorično prakso, ki postavlja te izjave pod vprašaj."³² Skratka, za Nietzscheja in de Mana obstaja neizogibna razlika med vsebino neke trditve in retoričnostjo njenega izraza.

Ta sklep je na dva načina v nasprotju s tradicijo, po kateri protislovja najprej definiramo, potem pa jih razvrednotimo. Prvič, v nasprotju s starejšo, aristoteljansko tradicijo zavrača vsiljevanje logičnih kategorij temu svetu. De Man odobrava Nietzschejevo trditev, da je naše obotavljanje glede potrditve in zanikanja ene in iste stvari "subjektiven empiričen zakon, ki ni izraz nikakršne 'nujnosti', ampak zgolj nesposobnosti".³³ Se pravi, navidezna resnica logične propozicije je zgolj rezultat arbitrarne človekove odredbe. "Dejansko," nadaljuje Nietzsche, "se *logika* (kot geometrija in aritmetika) tiče samo *fiktivnih*

30 Citirano iz *Rojstvo tragedije* v *ibid.*, str. 86.

31 *Ibid.*, str. 94.

32 *Ibid.*, str. 98.

33 Nietzsche, citiran v *ibid.*, str. 119.

*resnic (fingierte Wahrheiten), ki smo jih sami ustvarili.*³⁴ Kot je bilo Adornu tesno pri srcu spričo vizije sveta, ki mu dominirajo koncepti, tako tudi de Man sledi Nietzscheju v njegovem zavračanju vere, da je svet mogoče napraviti sorazmeren z logičnimi kategorijami.

De Manova druga tarča je performativnejše pojmovanje protislovja, ki ga brani Habermas. Ali lahko zdaj, ko vemo, da je logika subjektivno vsiljevanje, se sprašuje, domnevamo, da je "ves jezik govorno dejanje, ki ga je treba izvesti na imperativni način?"³⁵ Zdi se, da Nietzschejev tekst, vsaj na lokucijski ravni, zagovarja natančno to. Vendar pa tekst "deluje" na drugačen način; "identitete ne potrjuje in zanika istočasno, temveč zanikuje samo potrditev. To ni isto kot ob istem času trditi in zanikati identiteto. Avtoriteto principa protislovja tekst dekonstruira tako, da pokaže, da je ta princip pravzaprav dejanje, toda ko bi moral to dejanje uprizoriti, mu ne uspe izvesti postopka, kateremu dolguje svoj status dejanja."³⁶ To pomeni, da si Nietzsche lahko domišlja, da zavrača nedvoumno potrditev identitete, ki je v samem temelju logičnega neprotislovja, toda njegov tekst počne samo eno stvar - zanikuje to potrditev. Če bi hotel biti performativno konsistenten, bi moral istočasno zanikati in potrditi. De Man trdi, da ta dilema ni Nietzschejeva posebnost, saj "dekonstrukcija razkrinkava prevaro reference na obvezno referenčen način. Temu ne moremo ubežati, saj tekst ugotavlja tudi to, da dekonstrukcija ni nekaj, za kar bi se lahko svobodno odločili, da bomo storili ali pa ne."³⁷

Za de Mana je lekcija torej prav tako univerzalna kot za Apela, čeprav je njena vsebina precej drugačna: napetost med konstativnimi in performativnimi jezikovnimi načini je trajna in ireduktibilna. In res, "diferenciacije med performativnim in konstativnim jezikom (ki jo anticipira Nietzsche) ni mogoče določiti; dekonstrukcija, ki vodi od enega k drugemu modelu, je nepovratna, vendar vedno obvisi v zraku, ne glede na to, kako pogosto jo ponavljamo."³⁸ Zato nima nobenega smisla koga obtožiti performativnega protislovja, saj je ta zločin izvorni greh vsakršnega jezika.

34 Nietzsche, citiran v *ibid.*, str. 121.

35 *Ibid.*, str. 124.

36 *Ibid.*, str. 124-125.

37 *Ibid.*, str. 125.

38 *Ibid.*, str. 130.

To permanentno stanje je pa izraz nekega drugega nedoločljivega aspekta jezika, ki ga de Man pripisuje sami retoriki. Retoriko je mogoče uporabiti pri umetnosti prepričevanja, ki vsebuje medsubjektivno interakcijo, ali pa pri figuralnih tropih, ki jih je najbolje locirati na tisto infrastrukturno raven, ki jo je odkril Gasché. Za de Mana je "retorika *tekst* zato, ker upošteva dve nezdružljivi, vzajemno samodestruktivni stališči in s tem postavlja nepremostljivo oviro za kakršnokoli branje ali razumevanje. Aporija med performativnim in konstativnim jezikom je le verzija aporije med tropom in prepričevanjem, ki hkrati generira in paralizira retoriko in ji tako daje videz zgodovine."³⁹

To je torej nekaj pogloblitvinih izzivov, ki jih poststrukturalizem uperja proti Habermasovi naslonitvi na koncept performativnega protislovja kot temeljnega kamna njegove univerzalne pragmatike. Foucault locira jezik popolnoma izven suverenega subjekta, ki je odgovoren za njegove učinke. Gasché to "izven" opisuje z izrazom infrastrukture, ki so ireduktibilno heterologične in zato niso nikdar enakovredne logičnim protislovjem, ki jih je mogoče preseči. De Man se strinja z Nietzschejevo trditvijo, da sta konsistentnost in protislovnost zgolj subjektivni projekciji v ta svet, čigar kompleksnosti si človek ni sposoben predstavljati. In kot še nadalje trdi, je Nietzschejeva konstativna izjava o tem vprašanju sicer res v nasprotju s performativnimi učinki njegovega teksta, vendar pa je ta napetost emblematična za zmeraj nedoločljivi status retorike, ki je hkrati tehnika zavestnega prepričevanja in izraz tistega, čemur bi lahko rekli jezikovno nezavedno tropov in figur.

Kako bi Habermas odgovoril na te argumente? Ali bolje, kakšni so bili njegovi odgovori na tiste argumente, s katerimi se je že poskušal spoprijeti? Foucaultovemu poudarjanju zunanosti jezika, ki je bila standardna strukturalistična podmena v šestdesetih letih, je postavil nasproti možnost rekonstruktivne znanosti, ki jo je mogoče aplicirati na raven komunikativnega izražanja. V delu *Kaj je univerzalna pragmatika?* je priznal, da je "ta ločitev jezika od rabe jezika v govoru (*langue* versus *parole*), ki smo ji priča tako v logičnih kot tudi v strukturalističnih analizah jezika, zelo pomembna." Vendar pa, je nadaljeval, "ta metodološki korak ni zadosten razlog za stališče, da je pragmatična dimenzija jezika, iz katere abstrahiramo, nedosegljiva formalni analizi."⁴⁰ Ta argument je usmerjen proti klasični struk-

39 Ibid., str. 131.

40 Habermas: *Komunikacija in razvoj družbe*, str. 6.

turalistični binarni opoziciji, ki daje prednost *langue* na račun *parole*. Važno pa je pripomniti, da Habermas opoziciji ni nasprotoval tako, da bi hotel brisati meje, kot so to počeli poststrukturalisti, temveč je hierarhijo preprosto postavil na glavo.

Sporno vprašanje med Habermasom in poststrukturalisti je potemtakem tole: v kolikšni meri lahko eno raven analitično razločimo od druge, da bi očrtali njeno delovanje? Vedno je enostavno dokazati, da tak postopek zganja nasilje nad neizogibno mešano kvaliteto jezikovnih fenomenov. Vendar pa je tako s pretežno vsemi človekovimi napori, da bi razumel neskončno zapleteno realnost, ki ji pravimo svet. Kakor se je seveda pomembno zavedati neizogibne omejenosti naših rezultatov, kadar v analizi izoliramo posamezni fenomen, pa bi odklanjanje vsakršne analize vodilo v kognitivno in praktično paralizo. Performativni izreki morda res vedno nastajajo na ozadju - oziroma bolje - v jezikovnem mediju, ki je hkrati *langue* in *parole*, vendar pa je Habermasovo razvijanje univerzalne pragmatike, kakorkoli že presojam o njene implikacije, pripomoglo k temu, da lahko izoliramo enega od drugega. Če jezik v bistvu zreduciramo le na njegovo "najglobljo" raven in postavimo drugo v oklepaj kot nepomembno, je to prav takšno osiromašenje, kot če bi predpostavili, da ni mogoče napraviti nobeno pomembno razlikovanje med ravnema nasploh.

To osiromašenje je še posebej razvidno, če se pridružimo Gaschéjevemu poudarjanju, da na najgloblji ravni prevladujejo heterologične infrastrukture. Čeprav se je včasih dobro spomniti, da se vsake lingvistično utelešene opozicije ali tenzije ne da zreducirati na logične kontradikcije, pa se zdi, da Gasché v svoji argumentaciji le prehitro sklene, da to ni mogoče prav v nobenem primeru. Prav tako pa tudi vsak poskus obranitve konsistence ni izraz diskreditirane filozofije refleksije, v kateri je razlika zreducirana na istost. Habermas je namreč zelo skrbno poudarjal, da je intersubjektivna komunikacija potrebna, kadar udeleženci *niso* identični. Konsenz ali konsistenca ne pomenita popolne enotnosti, temveč le vsakokratno začasno pripravljenost za sporazum na temelju procesa preverjanja veljavnosti, ki ga je mogoče kasneje revidirati. Na ravni individualnih govornih dejanj performativna konsistenca ne briše popolnoma razlike med lokucijskim pomenom in ilokucijsko močjo. Če torej trdimo, da nereflektivna konsistenca *a priori* ni vredna upoštevanja, s tem uveljavljamo fundamentalistični transcendentalizem najbolj vulgarne vrste.

Kot smo lahko videli, De Manovo nietzschejansko poudarjanje samoomejujočega statusa znanstvenega raziskovanja, ki priznava svojo lastno nezadostnost, ne bi smelo pomeniti problema, razen v

najekstremnejših verzijah znanosti. Habermas s svojim hermenevitičnim razumevanjem znanosti ne potrebuje nikakršnih opozoril o njenih mejah. Kajti s tem, da je diskusijo premestil iz nezadostnosti monologičnega znanstvenega dojemanja sveta (nietzschejanskega in dejansko kantovska premisa De Manove kritike) na področju intersubjektivnega testiranja argumentov o svetu, je omogočil ponovno vzpostavitev pomena protislovja, ki se zdaj ne nanaša več na prepad med koncepti in objekti. Namesto tega je bil preoblikovan na performativni način, tako da postavlja lokucijske in ilokucijske dimenzije interakcije druge proti drugim.

De Manov drugi argument je seveda naperjen proti tej potezi. S svojimi trditvami, da konstativnih dimenzij govornih dejanj nikdar ne moremo razločiti od performativnih, da je to dvoje pravzaprav vedno v konfliktu, in končno, da retorika pomeni hkrati tehniko prepričevanja in nezavedno tropov jezika, hoče zanikati možnost kakršnekoli neprotislovne konsistence. Habermas je v svojem odgovoru poudaril, da ta argument briše žanrsko razliko med literaturo, kjer prevladuje retorika v drugem smislu, in filozofijo, kjer gre za prvega. Njegova temeljna trditev je, da je druga ukoreninjena v normalni rabi jezika, kjer "je referenca vseh sodelujočih možnost dosege medsebojnega razumevanja, v katerem *isti* izreki nosijo isti pomen."⁴¹ Bolj splošno rečeno pravzaprav kaznuje dekonstrukcioniste, ker niso uspeli registrirati razlike med "svet razkrivajočo" funkcijo literature in "probleme rešujočo" funkcijo teoretičnega diskurza, ki sta se izkristalizirali v modernih družbah.

Brez dvoma obstajajo ugovori tem argumentom, vendar pa jih prepuščam tistim, ki so Habermasovi poziciji manj naklonjeni kot jaz. Naj mi bo torej dovoljeno končati z nekaj lastnimi vprašanji, ki se tičejo odnosa med individualnimi in družbenimi dimenzijami njegove diskusije. Ena stvar je, če Nietzscheja, Adorna, Derridaja itd. obtožimo, da so se pustili ujeti v performativna protislovja, ki spodkopavajo moč njihovih argumentov. Druga pa je, če, družbena protislovja na novo označimo kot je storil Habermas v *Krizi zakonitosti*, kot javni spopad med inkompatibilnimi zahtevami in nameni.

Predvsem ta razprava lahko preveč poudari tiste vidike jezika, ki jim je Habermas v svojem raziskovanju namenil največ energije: pragmatično bolj kot strukturalno (ali infrastrukturalno) raven in "normalni" razumevalno usmerjeni govor bolj kot svet razlagalni govor. Tisto, kar se nam ponavadi kaže kot socialni konflikti, prav lahko generira

41 Habermas: *Filozofski diskurz moderne*, str. 198.

trčenja med temi ravnemi ali načini in tudi napetosti znotraj prvih. Čeprav je nekatere od teh konfliktov morda mogoče prevesti v diskurzivno prisvojljive zahteve, pa ni nujno, da je to možno storiti z vsemi ali celo z večino. Morda se Habermas natihoma strinja s tem razmišljanjem, saj dovoljuje uporabo pojma protislovja tako za disfunkcionalne mehanizme, ki ohranjajo sistem, kot tudi za izreke. Na nek način ta koncesija pomeni, da protislovja obstajajo tudi na nepragmatični ravni jezika. Če je to tako, potem mora Habermas njihove implikacije raziskovati bolj pazljivo kot do sedaj; še posebej mora bolj eksplicitno artikulirati povezave med obema tipoma protislovja.

Drugič, Habermasovo odločno zavračanje "filozofije zavesti", tistega enačenja misli z notranjostjo suverena subjekta, ki jo je kritiziral tudi Foucault, poraja vprašanje lokacije odgovornega govorca, ki je sposoben delovati konsistentno. Kako lahko Habermas, na primer, obtoži Nietzscheja, Derridaja ali Adorna performativnih protislovij, če jim ne pripisuje zmožnosti, da se odločijo, ali hočejo ali ne?⁴² Morda je tu potrebna bolj eksplicitna diferenciacija med tistima, ki bi jima lahko rekli "subjekt" in "agent", vendar pa to drugega ne odvezuje odgovornosti, ko prvemu ropa njegovo dozdevno suverenost.⁴³

Tretjič, prav mogoče je, da je model performativnega protislovja neustrezen, če hočemo pojasniti spopad med različnimi družbenimi skupinami, ki lahko prav dobro komunicirajo in počnejo vse, da bi dosegle sporazum, vendar pa imajo različne, morda nezdržljive interese. Tu protislovja morda ne proizvajata proceduralna raven, temveč substancialna raven tistega, o čemer se razpravlja. Habermas seveda trdi, da so "konflikti, ki jih opisujemo neodvisno od teorije komunikacij in teorije sistemov, zgolj empirični fenomeni brez zveze z resnico. Šele ko o takih opozicijah razmišljamo v okvirih teorije komunikacij in teorije sistemov, zadobijo imanentno povezavo z logičnimi kategorijami."⁴⁴ Vendar pa so takšni empirični fenomeni pogosto dosti močnejši motorji politične in družbene prakse kot tisti, ki so neposredno bolj dostopni diskurzivni prisvojitvi. Mar jih ne bi morali

42 Da Habermas natihoma priznava obstoj suverena subjekta kljub svoji kritiki filozofije zavesti, lahko sklepamo iz njegovega lastnega retoričnega stila, ki odraža močno avtorsko prisotnost v ozadju.

43 Kar zadeva trenutne poskuse vzpostavitve tega razlikovanja glej Paul Smith: *Razločevanje subjekta*, Minneapolis 1987.

44 Habermas: *Kriza zakonosti*, str. 28.

konstruirati tako, kot da so v povezavi z resnico in logiko, dokler jih ne napravimo dostopne takšnim teoretičnim razmišljanjem?

In končno, lekcija, ki nam jo ponuja Adornova nejevoljna pripravljenost prenašati stanje performativnega protislovja, je vredna razmisleka. Njegovo odločitev je morda mogoče braniti kot spoznanje, da je v sedANJI družbeni realnosti (pa ne v nečem, čemur pravimo "jezik") trenutna neposrednost nekaj abnormalnega. Tisto, čemur teoretiki govornih dejanj radi pravijo "srečen" ali "blažen" rezultat ilokucijskih dejanj, težko srečamo v svetu, ki ni naklonjen zagotavljanju drugih vrst sreče. In, *a fortiori*, intersubjektivno preseganje protislovij je še bolj neverjetno.

Vseeno pa morda primeri takšnih srečnih izidov, ki jih srečujemo v vsakdanjem življenju, predstavljajo ideje sledov tiste bolj utopične možnosti, ki je Habermas kljub vsem svojim zadržkom do odrešilnih utopij ni nikdar opustil. Če v svoji trdovratnosti razumemo napetosti, konflikte in aporije kot protislovja, ki jih je možno razrešiti, in ne kot epifenomene večno zunanjega lingvističnega sistema heterologičnih infrastruktur ali tropičnih premestitev, to priča o dejstvu, da tega upanja ni mogoče izkoreniniti. Lahko bi rekli, da je ena od osrednjih lekcij Habermasovega fascinantnega opusa prav to, da je konflikte mogoče reševati šele, ko postanejo performativna protislovja.

Prevedel Andrej Jereb

Izberite

Mikrohit

in izbirajte

Mikrohit 486/33 EISA

- matična plošča AMI-USA, procesor 486, 33 MHz, 0 WS
- AMI BIOS, 64 KB cache, do 256 KB
- 4 MB RAM (razširljiv do 128 MB)
- trdi disk MICROPOLIS 338 MB SCSI, 15 ms
- globki disk TEAC 5.25", 1.2 MB
- grafična kartica VGA 1024x768, 16 bit, 512 KB
- ČB 14" VGA multisync monitor
- tipkovnica CHICONY AT, YU znaki
- ohišje stolp

Mikrohit 486/25 EISA

- matična plošča AMI-USA, procesor 486, 25 MHz, 0 WS
- AMI BIOS, 64 KB cache, do 256 KB
- 4 MB RAM (razširljiv do 128 MB)
- trdi disk MICROPOLIS 160 MB SCSI, 16 ms
- globki disk TEAC 5.25", 1.2 MB
- grafična kartica VGA 1024x768, 16 bit, 512 KB
- ČB 14" VGA multisync monitor
- tipkovnica CHICONY AT, YU znaki
- ohišje stolp

Mikrohit 386/33

- matična plošča AMI-USA, procesor 386, 33 MHz, 0 WS
- plošča razširljiva na 486, AMI BIOS, 64 KB cache
- 4 MB RAM (razširljiv do 40 MB)
- trdi disk CONNER 105 MB, 25 ms
- globki disk TEAC 5.25", 1.2 MB
- grafična kartica Hercules 720x348
- monokromatični 14" monitor
- tipkovnica CHICONY AT, klik, YU znaki
- ohišje midi stolp

Mikrohit 386/25

- matična plošča AMI-USA, procesor 386, 25 MHz, 0 WS
- plošča razširljiva na 486, AMI BIOS, 64 KB cache
- 4 MB RAM (razširljiv do 40 MB)
- trdi disk CONNER 105 MB, 25 ms
- globki disk TEAC 5.25", 1.2 MB
- grafična kartica Hercules 720x348
- monokromatični 14" monitor
- tipkovnica CHICONY AT, klik, YU znaki
- ohišje midi stolp

Uporablajmo računalnike

Delovna organizacija za proizvodnjo strojne in programske računalniške opreme

61000 Ljubljana, Titova 6

Tel.: 215-042, 215-062, 215-087

Telex: 31360 HITYU,

Telefax: 215-110

Recenzije in prikazi

Michel Foucault

Vednost - oblast - subjekt

Izbral in uredil Mladen Dolar

KRT 1991

Foucaulta smo v slovenščini dobili sorazmerno pozno. Najprej je nekaj njegovega objavila Tribuna ob njegovi smrti, naslednje leto pa je izšlo njegovo "osrednje in skrajno" delo Nadzorovanje in kaznovanje (Delavska enotnost, 1985).

V slovensko družboslovje je Foucault resno vstopil šele z razmahom teoretske psihoanalize. Prijel se je v filozofiji, medtem ko ga težko najdemo v sociologiji ali politologiji. Za Slovenca je verjetno težko prebavljiv. Ne toliko zaradi jezika, kot zaradi tem, ki ga zanimajo. V prvi vrsti gre za dve temi: seksualnost in oblast. Slovenecem je blizu tisto razumevanje, po katerem je vsaka oblast prostituirana, seksistična. Nikakor pa jim ne gre v račun, da je seksualna praksa oblastna. Ravno v seksu je bil Slovenec v svoji zgodovini lahko suveren, in ko se je polje suverenosti širilo, se je z njim širila tudi vsa aparatúra z edinega suverenostnega terena. Za Slovence zato politika (zadeva oblasti) nikoli ni bila kaj več kot družinska zadeva, opravljanje itd.

Predalčarski marksizem Foucaulta ni prenesel, ker ga je vedno bral samo kot strukturalista, nemarksista, kot predmet uničujoče kritike, ne pa kot predmet inspiracije. Zato niti ni zmozel kaj več od pozivov, da je treba marksistično razumevanje oblasti in teoretiziranje o državi razširiti s Foucaultovo "mikrofiziko oblasti". Foucault pa ni samo arsenal uporabnih idej in školjka bisernica, predvsem je merilo. Ob njem se rada meri marsikatera teoretska usmeritev.

V spremni besedi Mladen Dolar v samozamejenem "dogmatskem lacanovskem ekskurzu" išče vzporednice med Lacanom in Foucaultom, uvodno besedo pa konča s pozivom k vzporednemu branju Lacana proti Foucaultu in z njim. (Seveda je možno in koristno brati Foucaulta proti Lacanu in proti psihoanalizi.)

Dolar je v spremni besedi pregledno in sistematično predstavil vse temeljne Foucaultove tekste in skoznje vse ključne teme in pojme, ki jih je vzpostavljaj. Kot za vsakega velikega misleca, je tudi za Foucaulta značilno, da se z določenimi temami ni zgolj ukvarjal, temveč jih je sam produciral. Foucault nikakor ni bil prežekovalec, ampak je bil kvečjemu sviloprejška.

Poleg Foucaultovih tekstov so v knjigi zbrani tudi intervjuje z njim. Vsaka enota je opremljena s potrebnimi uredniškimi opombami, ki pojasnjujejo kontekst omenjenih ljudi in naslovov. Osrednji pojem izbranih tekstov je oblast. Foucault je ravno tu vpeljal inovacijo, ki bi jo lahko pred njim pripisali spregledanemu Gramsciju. Pojem hegemonije pri njem vključuje molekularno oblast, ki se gradi v hegemonjskih aparatih, začenši z jezikom.

Škoda, da urednik ni navedel kriterijev, zakaj se je odločil ravno za te tekste, in da jih ni umestil v opus Foucaultovih glavnih del. Š tem bi iz nabitega izbora dobili boljšo preglednost nad razvojem Foucaultovih stališč. Drži pa, da se bralec s pozornim branjem intervjujev tudi sam dokoplje do zasilnega pregleda.

Izdajanje intervjujev je gotovo najboljša oblika za populariziranje teoremov posameznega avtorja, saj v zgoščeni, nenaoporni obliki, torej brez predolgih izpeljav, prinese temeljne ideje, nastavke, pojme, ki so študentom družboslovja pri prvih korakih najbolj potrebni.

Dobro je tudi, da se je KRT odločil izdati Foucaultove tekste, ki jih še ni v srbohrvaščini (Čeprav bo ta dimenzija postopno, kot kaže, vse bolj zanemarljiva.).

Na koncu zbornika so navedeni viri, po katerih je prevajalska ekipa slovenila tekste. Zanimivo je, da večji del tekstov ni preveden iz francoske, temveč iz izvorne angleške predloge.

Igor Lukšič

Nicholas J. O'Shaughnessy

The Phenomenon of Political Marketing

Macmillan, London 1990

Politični marketing je pri nas postal zanimiv šele pred nedavnim, med pripravami na strankarske volitve. V primerjavi z drugimi stvarmi na tem področju niti nismo toliko v zaostanku. Politični marketing je sicer nastajal vrsto let, vendar se je kot sodoben pojav oblikoval šele v sedemdesetih letih. O'Shaughnessy ugotavlja, da je politični marketing produkt politične desnice, ki je z uporabo najsodobnejše tehnologije poskušala ohraniti vpliv bogate manjšine na večino volilcev. V ameriškem kontekstu je bila njegova uvedba upor zoper dolgoletno hegemonijo severovzhoda.

Avtor v uvodu napoveduje, da bo delo obravnavalo komercialne prodajne tehnike v politiki in uporabo moderne tehnologije v komunikacijah med kandidati, strankami in programi. Njegova temeljna teza se glasi, da ameriška politika potrebuje tržne kandidate in stranke in da mora uporabljati tehnike, ki jih jemlje iz sveta biznisa. O'Shaughnessy predstavlja v politični teoriji navsezne točke za ideje, ki jih je v politiko vnesel politični marketing. Nato posreduje nekaj splošnih očitkov in nevarnosti, ki ogrožajo demokratično naravo političnega sistema. Mnogi

menijo, da je politika preveč pomembna zadeva, da bi bila povsem v lasti piscev jinglov. Zahtevnejši demokrati sodijo, da politični marketing ustvarja foteljski aktivizem. Največji pesimisti pa vidijo nevarnost v tem, da Američani volijo ljudi ne zato, da bi vladali, temveč zato, da se nadaljuje volilni biznis. O'Shaughnessy na te kritike odgovarja z ugotovitvijo, da se je mobilizacijska moč klasičnih volilnih postopkov izčrpala in da bi brez političnega marketinga ljudi ne mogli spraviti iz apatije in pomanjkanja interesa za politiko. S tem ko so ljudje vpleteni v politiko, se v njej počutijo potrebni in jo z dejavnostjo ali zgolj udeležbo na volitvah legitimirajo. Politični marketing se je v ZDA začel predvsem zaradi ohlapnosti strank, značilnosti politične kulture (politika je biznis in "fun" (Almond)) in razvoja množičnih medijev. Tako je bilo samo v takšnem sistemu možno, da kandidat za predsednika nastopa samostojno, izven stranke in s tem omogoči razmah poslov v zvezi z njegovo kandidaturo.

O'Shaughnessy se zatem ukvarja z razliko med politično propagando in političnim marketingom. Temeljna razlika med njima je v kontekstu: politični marketing se po definiciji lahko odvija samo v demokratičnih sistemih, medtem ko je politična propaganda najbolj cvetela v totalitarnih sistemih. Poleg tega je politični marketing vedno vezan na razmere, v katerih je politika tesno povezana z biznisom, za politično propagando pa to ni nujen pogoj.

Temeljna demokratična deviza političnega marketinga je, da poskuša ugotoviti želje in interese ljudi, potem pa jih izvoljeni politik realizira. Prav tako naj bi marketing omogočil volilcem, da so bolj informirani o politiki in da dobijo pred volitvami boljši vpogled v alternativo, o kateri morajo na volitvah odločiti.

ZDA so "tržni prostor", so "elektronski bazar". Zato je logično, da se v njej trži tudi politika - kot vse drugo. Politične dobrobiti so prevedene v jezik trga, zato jih je mogoče dobiti za denar kot vsako drugo blago. Temeljna naloga politikov

zato ni več organiziranje volilcev, temveč nabiranje denarja za volilno kampanjo.

O'Shaughnessy namenja veliko pozornost najpomembnejšemu mediju v političnem marketingu - televiziji. Nova desnica je prva spoznala manipulativno moč televizije in njeno zmožnost legitimiranja aktualne politike in političnega sistema. Zveza med politiko, biznisom in mediji naj bi vsaj za silo zvezala degenerirajočo se družbo. Temeljno strategijo nove desnice, ki jo s sabo nosi tudi politični marketing, povzema geslo "organizirano nezadovoljstvo". Ne gre za reševanje razmer, ki ljudi silijo v nezadovoljstvo, temveč za to, da se jih s profesionalnimi prijemi vedno na novo nategne in "dezorganizira".

Televizija požre 90% volilnega budžeta vsakega kandidata za predsednika. In to kljub temu, da v politični znanosti prevladuje prepričanje, da "oglašanje" na televiziji nima bistvenega vpliva na volilce. Avtor se tu ne ukvarja podrobneje z vrednotenjem tega nasprotja, sicer bi lahko ugotovil, da je televizija nujni posrednik politike. Kdor se ne pojavi na televiziji, ga ni v politiki. Vpliv televizije je dejansko ničten, če televizijo razumemo kot enega od dejavnikov vpliva. Televizija pa ni dejavnik vpliva na politiko, temveč je politika sama. Njen vpliv je torej majhen, njen pomen pa usoden.

Poleg oglašanja na televiziji so volilni štabi iz ekonomskega marketinga prenesli tudi neposredno pošto. Oglašanje na televiziji je neosebno in apelira na splošne vrednote. Neposredna pošta pa se usmerja na konkretne posameznike kot ciljno skupino s posebnimi lastnostmi. Računalniki in spremljajoča tehnika omogočajo, da volilni štabi v kratkem dobijo spiske posameznikov v ciljnih skupinah, ki so politično relevantne. Politična usmeritev kandidata je ravno tako skrita kot pri oglasih v javnih medijih, je pa pisana na kožo posameznega segmenta volilcev. Ta tehnika je sicer zelo draga, je pa tudi zelo učinkovita.

O'Shaughnessy posebno poglavje namenja vlogi PAC (Political Action Committees) v političnem marketingu. Te komiteje so ustanovile konservativne skupine in

predstavniki biznisa. Njihova temeljna naloga je zbiranje denarja za sofinanciranje volilne kampanje izbranega kandidata. Tako so PAC eden od najbolj prefinjenih vzvodov za vpletanje biznisa v politiko. Nekateri avtorji opozarjajo na dejstvo, da je kongres dejansko kupljen od PAC. Eden od senatorjev pa je izjavil, da so oni edina človeška bitja, od katerih se pričakuje, da vzamejo tisoče dolarjev od čistih tujcev, ne da bi ti nanje kakorkoli vplivali. Kongres je poskušal z zakonom omejiti vpliv velikih korporacij na politiko, tako da je individualni prispevek PAC omejil na 5000\$, vendar lahko posameznik takšen znesek odda številnim PAC.

Politični marketing je razvil potrebo po visoko profesionalnem svetovalnem delu. Z volitvami se ne ukvarjajo samo stranke, pač pa predvsem posebni volilni strokovnjaki in agencije. Njihova naloga je jasna: prodati predsedniškega kandidata ali kandidata za kongres kot izvoljenega predsednika oz. kongresnika. O'Shaughnessy predstavlja najznamenitejše svetovalce in njihove posebne specialnosti. Z vstopom posebno izmojstrenih svetovalcev v politični marketing so volilce dobili v roke ljudje, ki so šolani manipulatorji, s čimer je ideja demokracije zopet na zgubi.

Brez anketiranja, s katerim volilni štabi ugotavljajo odzive na svoje akcije med volilci, bi ne bilo marketinga. Rezultati anket pa ne vplivajo le na korekcijo strategije, temveč tudi na volilce neposredno.

O'Shaughnessy navaja nekaj primerov poteka volilnih bojev in izbire kandidatov: Nixona, Reagana, Carterja in Busha. Reagana je izbrala skupino biznismenov v Severni Kaliforniji. Ne zato, ker bi bil sposoben, inteligenten in sploh dober politik, pač pa zato, ker je bil dober produkt. Kot šolan igralec je obvladal medij in kot uspešen prodajalec imagea General Electric je obvladal komunikacijo z ljudmi. Brez političnih izkušenj je bil izbran za kandidata za guvernerja leta 1966.

Posebno poglavje se nanaša na prenos metod političnega marketinga iz ZDA v Veliko Britanijo. O'Shaughnessy ugotavlja, da zaradi politične kulture v Veliki Britaniji, ki rezultira v monopolu strank na politiko, posamezne metode le postopno dobivajo mesto tudi v tej deželi. Vendar s posredovanjem strank. Britanci so proti političnemu marketingu, ker bi ta uničil njihove politične tradicije. Argumentacija je uperjena proti politiki kot pantomimi (pomembnost gibov in obleke, ne pa racionalnih odločitev) in za politiko idej in programov.

Avtor je posebej podrobno obdelal "prodajanje predsednika 1988" - Bushevo volilno kampanjo. Ankete so na začetku kazale, da je Bush doslej eden najbolj brezupnih kandidatov, kar jih je bilo. V volilnem štabu so si izmislili nove osebnostne lastnosti, o njih posneli posebne spote, in Bushev image se je v javnosti popravil. Najbolj odločilno pa je bilo to, da je Bush uspešno uporabil sentimentalno retoriko in se uspel predstaviti kot bolj človeški kandidat od poslovnega Dukakisa.

O'Shaughnessy je na konec knjige uvrstil sistematičnejšo razpravo o etičnosti političnega marketinga; ta problem je vpleten tudi v vsa preostala poglavja. Politična večina je postala irelevantna, saj se jo da z umetelnimi sredstvi vedno na novo oblikovati. Politika je v rokah številnih manjšin, ki delujejo preko skupin pritiska. Ta sistem je v začetku deloval samo na terenu posameznih politik, sedaj pa se je prebil tudi na raven določanja predsednika in članov kongresa. Po eni strani daje politični marketing moč manjšinam in profesionalnim manipulatorjem, po drugi strani pa predstavlja resno nevarnost populizma. Velike odločitve so vedno sprejete šele po preverjanju razpoloženja med volilci. Nobeden od politikov se ni pripravil spoprijeti z javnim mnenjem. O'Shaughnessy ugotavlja, da se je politični marketing v ZDA uveljavil v mirnem obdobju, vprašanje pa je, kako bo v morebitnih kriznih obdobjih. Bo televiziji tedaj uspelo legitimirati politiko, ali se bo tedaj

v sprednje prebil kak populistični voditelj s karizmo? Obliž na veliko rano avtor prispeva s svojo vizijo racionalne politike - dobre volitve bodo tedaj, ko bodo mediji posredovali zelo kakovostne informacije, ki ne bodo partijne, in ko bodo politiki uprizarjali lucidne razprave. V takšnih razmerah bodo negativni učinki političnega marketinga marginalizirani.

Delo je bogato opremljeno s primeri političnih sloganov, ima pa tudi nekaj ilustracij. Če ga poskušamo uvrstiti v neko formo, je treba reči, da je O'Shaughnessy napisal dober učbenik političnega marketinga kot fenomena in ne učbenik za praktike v političnem marketingu. Vendar pa avtor ne opozarja bralca, da je treba zgodbo o političnem marketingu nujno brati skupaj z zgodovinskimi, sociološkimi, politološkimi analizami družbe in politike, v kateri se je nek marketinški posel opravil.

Igor Lukšič

Guy Debord

Comments on the society of the spectacle

Verso, London 1990

Guy Debord (rojen 1931) je v našem prostoru malo znan. *La Société du Spectacle* je objavil leta 1967. O pravem času. Dobri dve desetletji za tem smo dobili drobno knjižico komentarjev, 33 fragmentov, ki na nekaj deset straneh opravijo s spektakelsko družbo. Ali pa z *La Société du Spectacle*?

Postmodernizem se, vsaj kar zadeva Lyotarda, Baudrillarda, Gaultarja in Deleuza razplete iz Barthovih raziskav mitologije in popularne kulture, Sausurove lingvistike, Lefebvrovih raziskav vsakdanjega življenja, poststrukturalizma Foucaulta, Derridaa ... pa tudi iz Debordove kritike spektakelske družbe. Leta 1968 je bil Debord sprejet kot šokanten

ekstremist, v sedemdesetih letih je bil sprejemljiv in uporaben, kolikor se v njegovem delu odpravijo pesimistične in malevolentne vsebine, v osemdesetih letih pa je bilo, kot da ima v vsem popolnoma prav.

Motnje, ki jih simbolizira leto 1968, niso mogle podreti obstoječe organizacije družbe, ki temelji na avtokratski oblasti tržnega gospodarstva in totalnosti novih tehnik vladanja. Spektakelska družba se je okrepila in napredovala. Leta 1967 je Debord razlikoval dve rivalski in sukcesivni formi spektakularne moči, koncentrirano in difuzno. Obe lebdita nad realno družbo kot njen cilj in njen položaj. Prva podpira ideologije, koncentrirane okrog diktatorske osebnosti, totalitarizem fašističnega ali stalinističnega tipa. Druga žene delavce, da svojo svobodo izbire usmerijo v porabništvo. Predstavlja jo napredujoča amerikanizacija sveta. Od tedaj pa naj bi se s kombinacijo prejšnjih dveh in zlasti z zmago difuzne forme razvila še tretja forma, ki jo imenuje *integrirani spektakel*. Če sta prve dve formi reprezentirani s totalitarno Nemčijo, Sovjetsko zvezo in "svobodnimi" ZDA, potem je integrirani spektakel sprva na delu v Franciji in Italiji.

Smisel integriranega spektakla je v tem, da je v realnost integriran v isti meri, kot jo opisuje, in da jo rekonstruiramo, medtem ko jo opisuje. Rezultat tega je, da se realnost integriranemu spektaklu ne konfrontira kot nečemu tujemu. Ko je bil spektakel koncentriran, mu je velik del družbe ubežal, v difuznem, zgolj manjši del, danes je spektakel razširjen po vsej realnosti.

Družbo, ki jo je modernizacija pripeljala do stopnje integriranega spektakla, označuje pet značilnosti s kombinirajočimi se učinki:

1. *nenehna tehnološka prenova*, ki je po drugi svetovni vojni povečala moč spektakularne avtoritete in vsakogar obdala z milostjo strokovnjakov in specialistov;
2. *integracija države in ekonomije* je temeljna značilnost dvajsetega stoletja. Vsakdo je v lasti drugega;

3. *splošna tajnost* je v ozadju spektakla kot odločilna komponenta vsega, kar ta objavlja;

4. *laži brez odgovorov* so nova kakovost, ki pokonča resnico, tako da ta skoraj povsod preneha obstajati ali pa ostane gola hipoteza;

5. *večna sedanjost*, proizvajanje sedanjosti, ki hoče pozabiti preteklost in več ne verjame v prihodnost ter se nenehno vrača k kratkim seznanom trivialnosti, ki jih strastno razglasa za poglobljena odkritja.

Prioriteta spektakularne dominacije je zatiranje historičnega vedenja. Zgodovina je mera izvirnega novuma. V interesu tistih, ki za vsako ceno prodajajo novo, je, da zatrejo sredstva za njegovo merjenje. Vsem samozvancem je skupen cilj, da nas pripravijo k pozabi, da so šele prišli.

"S potrošniškimi veččinami spektakel organizira nevednost o tem, kar se je zgodilo, in neposredno za tem pozabo vsega, kar je bilo razumljeno. Bolj kot je kaj pomembno, bolj je skrito. Nič ni bilo v zadnjih letih tako temeljito prekritega s poslušnimi lažmi kot zgodovina maja 1968." /str.14/

Z destrukcijo zgodovine sodobni dogodki sestopijo v oddaljeno in izmišljeno področje nepreverljivih zgodb, statistik, neverjetnih razlag in nezdržljivih razglabljanj. Ni več prostora, kjer bi ljudje lahko razpravljali o stvareh, ki jih zadevajo, ker se ne morejo trajno osvoboditi uničujoče prisotnosti medijskega diskurza. Grška zgodovina in demokracija sta nastopili istočasno. Njuno izginotje je prav tako simultano.

Podobe, ki jih izbira in konstruira kdo drug, postanejo poglobljena vez s svetom, ki ga je človek nekdanj opazoval sam. Te podobe tolerirajo vse in vsakogar, znotraj iste podobe se neprotislovno srečujejo različne stvari. Dekadenca sodobne misli temelji na tem, da spektakularni diskurz ne omogoča odgovorov, medtem ko se logika družbeno formira z dialogom.

Od znanosti se ne pričakuje več, da bi ponujala razumevanje sveta ali pa da bi

izboljševala katerikoli njegov del. Njena vloga je takojšnje opravičevanje vsega, kar se dogodi. Bolje je sploh ne biti sposoben mišljenja in biti dobro dresiran v konvencijah spektakularnega jezika. Resnica je zgolj moment spre-vračanja.

Za fasado kričeče "javnosti" spektakla živi svet skrivnosti. Debord opozarja, da je pod spektaklom zahodne demokracije na delu vplivna skrivnost. Oblast, terorizem, tajne službe, skrivne lože se prepletajo v bizarno harmonijo, ki jo mediji prikrivajo s stripovsko logiko. John Kennedy, Aldo Moro, Olof Palme? Nikoli rešeni primeri, ker nam spektakulska psevdologika ne omogoča vpogleda v harmonijo terorizma, mafijskih družb in oblastniških oligarhij.

In končno: prazno diskusijo o spektaklu - to je o dejavnostih lastnikov sveta - organizira spektakel sam. Vse povedo o ekstenzivnih sredstvih, ki so na voljo, da le ne bi bilo nič povedanega o njihovem ekstenzivnem razvoju. Namesto o spektaklu raje govorijo o "medijih", s čimer opisujejo zgolj instrument, način javne službe, ki naj bi z nepristransko "profesionalnostjo" pospešil novo bogastvo množičnih komunikacij z množičnimi mediji. Gre za formo komunikacije, ki je dokončno dosegla enostransko čistost in so v njej že sprejete odločitve predstavljene, da jih pasivno občudujemo. Kajti kar je komunicirano, je red, ureditev, pravilo, ukaz.

Debord je tudi po dvajsetih letih obdržal levičarsko kritično držo. Kljub prevladi levičarskih konvertitov v kulturno-političnem prostoru pa z njim ne moremo tako zlahka opraviti, kot so oni s svojim levičarstvom. Debord ne ponuja političnih parol in kuharskih receptov prihodnosti, zato njegova teorija ni optimistična. Kot tudi ne Adornova, Horkheimerjeva itd. Je to pesimizem?

Darij Zadnikar

Amin Y. So

Social change and development. Modernization - Dependency and World-System Theories

Sage Publications, Newbury Park, 1990.

Avtor knjige je profesor na univerzi na Havajih, kjer predava sodobne sociološke teorije, teorije razvoja in o kitajskih institucijah. Rojen je bil 1953 v Hong Kongu. Social change je njegova druga knjiga, pred njo je izdal *The South China Silk District: Local Historical Transformation and World-System Theory* (SUNNY Press, 1986) in objavil članke v pomembnih socioloških revijah.

S knjigo o družbenih spremembah in razvoju je želel pojasniti svetovno sistemsko teorijo, za katero je pokazal, da je naslednica teorije odvisnosti, le-ta pa naslednica teorije modernizacije. V vsaki izmed teorij je našel notranjo dinamiko, ki je predstavljala začetne postavke teorije, njeno kritiko in odgovor nanjo.

Tako je za teorijo modernizacije, ki je bila potentna v petdesetih letih, v času, ko so ZDA postajale hegemon na svetovni politični sceni, ugotovil, da gre v njej za vpliv modernizacijske perspektive na klasične modernizacijske študije in za vpliv klasičnih modernizacijskih študij na nove. Modernizacijska perspektiva zagovarja razvoj kot fazni proces, ki je homogeniziran in vodi v konvergenco ter ga enačijo z evropeizacijo in amerikanizacijo. Optimistično je zatrjevala, da je razvoj ireverzibilen, progresiven in daljnoročen.

Klasične študije so postale pomembne, ker so spodbudile veliko empiričnih in sistematičnih raziskav. Poleg metodoloških skupnih značilnosti jim je skupna še ugotovitev, da so države tretjega sveta tradicionalne in zahodne države

moderne. Kritika modernizacijskih študij se je obrnila prav proti vrednotenju tradicionalnih vrednot in kritizirala ideološkost njihovih študij.

Sinteza v novih modernizacijskih študijah je prinesla proučevanje modelov razvoja držav tretjega sveta in ugotovila, da je razvoj združljiv s tradicionalnimi vrednotami, institucijami in religijo.

V poznih šestdesetih letih se je pojavila izzivalna teorija odvisnosti, vendar je bila njena notranja dinamika manj živahna kot v teoriji modernizacije. Neomarksistično navdahnjena je zatrjevala, da je razlog za manjšo razvitost tretjega sveta njegova ekonomska odvisnost od razvitega sveta in da odvisnost izključuje možnost razvoja. Teorija je postala manj radikalna in je začela med vzroke odvisnosti prištevati tudi notranje, socialne in politične, ter ugotovila, da odvisnost in razvoj lahko koeksistirata. Odvisnost ni bila več le ekonomske narave.

V poznih sedemdesetih letih smo dobili teorijo Immanuela Wallersteina. Države je na osnovi zgodovinske dediščine razdelil na države svetovnega centra in periferije. Tretja kategorija - semi-periferija - velja kot pomembna, ker dopušča možnost heterogene skupine držav, ki lahko preidejo v center ali periferijo.

Svojo analizo je razdelil na globalno in nacionalno raven. Na tej drugi ravni je ugotovil, da so tehnološke spremembe na področju telekomunikacij omogočile učinkovite selitve kapitala na periferijo, kar je v centrih povzročilo reindustrializacijo, podobno prvotni akumulaciji kapitala, in zmanjšanje socialnih pravic delavcev.

Osemdeseta leta in sodobnost so pripeljale k teoriji konvergence, vendar je avtor ni predstavil. Zaradi shematične zasnove knjige v njej ni avtorjevega odnosa do posameznih teorij in navaja k misli, da vsa znanost premočrtno napreduje in da postajajo teorije o družbenem razvoju vedno bolj pojasnjevalne.

Prav s proučevanjem posebnega primera, kar počne Wallerstein, ni mogoče pos-

taviti splošno veljavne teorije. Razlog za modernost Japonske ali Hong Konga je prej iskati v mednarodni in notranji politiki kot v teorijah razvoja. Zgodovinski okvir, v katerega postavlja svetovnosistemska teorija posamezne države, ki so se bliskovito razvile, zagovarja fatalizem, češ počakati je treba, da ti zgodovina pomore k razvoju.

Česar avtorju ni mogoče oprostiti, je, da ni nikjer definiral razvoja in da ga ni primerjal z rastjo. Glavne pomanjkljivosti predstavljenih teorij so nastale, ker avtorji niso ločili rasti in razvoja. Prav danes, ko se srečujemo z nujo po uravnoteženem razvoju (self-sustainable development), se lahko nostalgično nasmehnemo ob optimizmu teoretikov, ki so pred leti zatrjevali, da je razvoj ireverzibilen.

Avtor niti ni opozoril, da neuravnotežen razvoj povzroča notranje napetosti med lokalnimi centri in periferijo, da je posameznik s procesi modernizacije neposredno prizadet, ter na druge dileme modernizacije. S tem je knjiga bolj pregledna, saj bi se zapletanje v pojme in koncepte o modernizaciji, o katerih ni konsenza, slabo končalo, radovednega bralca pa ne poteši.

Adriana Dvoršak

Richard Lindley

Autonomy - Issues in Political Theory

Macmillan, London 1986

Svojevrstna zasluga ameriške politične teorije v tem stoletju je to, da je ohranila kontinuiteto teoretske relevantnosti vprašanja avtonomije posameznika tudi v obdobjih, ko so v Evropi prevladovale (in ponekod še prevladujejo) ideologije in politični vzorci, ki negirajo to liberalno izročilo (npr. komunizem, fašizem, nacizem, korporativizem, nacionalizem, razni verski fundamentalizmi itd). V ZDA

je imela avtonomija pomembno mesto znotraj pluralistične paradigme, teorije vlog in teorije delovanja, zlasti v dobi t.i. behavioralne revolucije, ko je vprašanje avtonomije postalo vprašanje "meritvene" politologije (F. E. Katz). Nekateri naj-sodobnejši pristopi pa izražajo vso pestrost pogledov na to vprašanje (B. Jordan, J. E. Lane, R. Dahl itd.). Podčrtajmo npr. ponovno odkritje paradigme "postavitev mej delovanju države", katere avtorja sta bila sodobnika izpred dveh stoletij W. v. Humboldt (*Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*, 1791) in T. Paine (*Rights of Man*, 1791), danes pa sta njuna nosilca D. Held (*Modeli demokracije*, 1989) in J. Kean (*Democracy and Civil Society*, 1988). Hkrati je ideja avtonomije rdeča nit paradigme "meje večinske demokracije" (Guggenberger in Offe (ur.): *An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie*, 1984). V sodobnosti je avtonomija imela pomembno vlogo v mnogih levih političnih doktrinah (socialistično samoupravljanje in evrokomunizem, ki se je idejno napajal iz avstromarksistične tradicije). No, najpomembnejši vzvod za aktualnost tega vprašanja pa je nedvomno dejansko politično življenje. Svoboden (avtonomen) posameznik postaja najpomembnejši kriterij demokratičnosti, uveljavljajo se avtonomna področja človekovega skupinskega življenja (civilna družba) in avtonomije etničnih skupin ter proces osvobajanja malih narodov, ki je zastal v prejšnjih stoletjih, ko so se politično-državno konsolidirali le "izbrani" narodi.

Navzlic nekaterim zavrnitvam teze o pomiku moderne politične znanosti v smeri postmodernizma (K. v. Beyme), čigar osnovno načelo individualnega, grupnega oz. civilnodružbenega kakor tudi narodnega bivanja je prav avtonomija, tega znamenja časa ne moremo prezreti. Na to nas opominja tudi odlična Lindleyeva knjiga *Autonomy*.

Za ponazoritev kontroverznosti pojmovanja avtonomije Lindley navaja Campdavidski sporazum. Isto pravno formulacijo o teritorialni avtonomiji vidijo Palestinci popolnoma drugače kot pa Iz-

raelci. Enak, če ne boljši primer bi Lindley lahko našel tudi v Jugoslaviji. Lindley napravi razliko med konceptom in koncepcijo avtonomije. Koncept se esencialno veže na sam predmet percepcije, minimum osnovnih določevalcev pojma, koncepcija pa na svojevrstno interpretacijo ali analizo koncepta avtonomije. Najpopolnejša koncepcija avtonomije je liberalna, meni Lindley. Pojem avtonomije angleži s self-rule (v pomenu samouravnavanja), kar je glede na to, da se v delu ukvarja z avtonomijo posameznika, neprimerno boljši izbor, kot so drugi pojmovni ekvivalenti avtonomije: npr. samozakonodajstvo, samovlada, samouprava itd. Logično je, da je konceptualizacija tega vprašanja drugačna kot pri R. Dahlu (*Dilemmas of Pluralist Democracy*, 1982) in F. E. Katzu (*Autonomy and Organization*, 1968), ki se ukvarjata z avtonomijo organizacij.

Samouravnavanje posameznika v družbi ima dve razsežnosti: notranja pomeni, da posameznik gospoduje nad samim seboj, da se samostojno razvija in samostojno deluje, to pomeni zavestno, z izbranimi cilji in nameni. Zunanja raven pa predpostavlja svobodo "od" zunanjega pritiska, od manipulacije. V bistvu Lindley povzema, podobno kot Dahl, Berlinovo opredelitev pozitivne in negativne svobode (glej *Four Essays on Liberty*, 1969). Delitev na notranjo in zunanjo avtonomijo uporablja tudi J. E. Lane (*Principle of Autonomy*, 1981).

Lindley črpa svojo liberalno koncepcijo avtonomije iz treh historičnih virov (tudi to je značilnost ameriške postbehavioralne dobe, ki je znova pričela posegati po historičnem zakladu politične misli): iz Kanta, Huma in Milla. Še preden jih na kratko predstavimo, povzemimo, kaj to sploh je liberalna koncepcija avtonomije. Temeljila naj bi na treh kompleksnih postavkah:

a/ pluralizem, večstrankarska reprezentančna demokracija, izvoljena vlada za določen čas,

b/ svoboda govora, tiska, misli, vesti. Svoboda izražanja je zanj vitalnega

pomena. Svobode so pogosto mišljene kot "negativne" svobode, tj. proste vsake državne restrikcije,

c/ kapitalistična produkcija; to je v bistvu Macphersonov amandma k liberalni demokraciji, ki pa zgolj v smislu "enake pravice do ekonomskega samorazvoja" za celovito liberalno koncepcijo avtonomije po Lindleyu še ne more biti dovolj.

Lindley meni, da je najpomembnejši Kantov prispevek k liberalnemu izročilu trditev, da so ljudje enakovredni racionalni posamezniki. Kantova zamisel avtonomije temelji na podreditvi posameznika "sebipripoznanemu" zakonu. Suverenost racionalnega jaza (umnega jaza) nad neracionalnim, biološkim, tj. neavtonomnim bitjem. To, kar Lindley očita Kantu, je trdna zveza med kategorijama racionalnosti in avtonomnosti. Neposredne zveze med njima ne more biti. Posameznik je avtonomen do stopnje, do katere njegovo delovanje izhaja iz njega samega, njegove strukture osebnosti (ne pa zgolj iz njegove racionalne odločitve, ki je lahko v nasprotju z njim samim). Posameznik se lahko podvrže načelom, ki jih prizna, po katerih tudi ravna, vendar niso skladni z njegovo strukturo osebnosti. V tem primeru gre za konativno heteronomijo, ne pa za avtonomijo, kot trdi Kant. Pri Kantu gre za percepcijo čiste racionalnosti, ki je ločena in nad naravno vzročnostjo oziroma, kot je to nekoč imenoval ljubljanski profesor dr. Albin Ogris, biološko racionalnostjo (v nasprotju s socialno in finalno; glej *Politične stranke*, 1926).

Lindley zato vzpostavi namesto dihotomnih Kantovih parov racionalnost/neracionalnost in avtonomnost/neavtonomnost svoj model, in sicer racionalnost/iracionalnost in avtonomnost/heteronomnost. Strinja pa se z njim, da je racionalnost nujen pogoj za avtonomnost.

Humova minimalistična koncepcija avtonomije, ki je Lindleyu prišla prav pri omajanju Kantovega konstrukta čiste racionalnosti, je uporabna toliko, kolikor Hume pravilno sklepa, da so osnovni cilji, ki utemeljujejo strukturo razuma, deter-

minirani po ne-racionalnih nagnjenjih in odločitvah. Hume je tako svobodo in avtonomijo posameznika ponovno povezal z njegovo poseleškostjo, kar je Kant avtonomnemu posamezniku odvzel.

Millov etični utilitarizem opozarja, da načelo oblast ljudstva nikakor ne more pomeniti tudi svobode posameznika, tj. da se posameznik sam "upravlja". Mill prvi jasno spregovori o tiraniji večine, ki je dvojna: na eni strani posameznikovo svobodo omejuje državno-pravni sistem, na drugi strani pa (civilna) družba. Njeno delovanje je še "nevarnejše", saj prodira dlje od zmožnosti državne represije (gre za tiranijo prevladujočih mnenj, občutkov, obrazcev "družbenega" vedenja, se pravi za neformalno (neinstitucionalno) vsiljevanje "družbenega značaja").

Lindley ugotavlja, da je avtonomija relacijski in "stopnjski" pojem, zato mu je mogoče obseg in stopnjo določiti z njegovim nasprotnim pojmom - heteronomijo. Zanimivo je, da različni avtorji pri modeliranju svojih analiz uporabljajo predvsem mnoge "proti-pojme": nadzor, vpliv, moč, heteronomija itd. V politoloških tekstih je sicer največkrat uporabljena binomka avtonomija versus nadzor ("control"). Z relativnostjo pojma avtonomije je tako kot s plešavostjo. Vemo, kaj pomeni popolna plešavost, toda ta pojem uporabljamo tudi za tistega, ki (še) ni izgubil vseh las. Za razliko od mnogih empirikov, ki so prepričani, da je avtonomija mogoče meriti z linearnimi funkcijami (Katz, Lane), se Lindley odloči drugače: avtonomijo meri s stopnjo heteronomije: kognitivne ("to do with belief") in conativne ("to do with the will"). Heteronomija označuje najprej takšna prepričanja nekoga, ki so posledica pomanjkanja razuma ali zmote, in takšna delovanja, ki so pod oblastjo drugih ali pa slabosti volje akterja.

V naslednjem, "abstraktnem" delu (*Principle*) razpravlja o različnih percepcijah pomembnosti avtonomije v družbenem (političnem) življenju. Obravnava pomen etične teorije pri politološkem soočanju z

vprašanjem avtonomije, ne bi pa bilo odveč, če bi k temu dodal tudi za politično znanost koristno teorijo vlog in teorijo delovanja (T. Parsons), še zlasti, ker sam precej pozornosti namenja občim psihosocialnim pogojem avtonomnega delovanja. Nadalje razpravlja o klasičnem liberalnem konceptu negativnih svoboščin (svoboda izražanja, tiska in združevanja) ter o odnosu med državo in posameznikom. Šibkost te koncepcije je v tem, da je bila "aplikativnost" teh negativnih svoboščin zelo omejena. Če naj bi bile vitalnega pomena, bi morale veljati za vse, razvijati bi morale splošno avtonomijo. Ta kategorija je zelo pomembna, saj jo Lindley hoče promovirati za integralno logiko družbenopolitične ureditve. Svojo (konstruktivno) kritiko liberalne koncepcije sklene v tretjem delu, ki je namenjen "prakseologiji". Analizira položaj določenih družbenih skupin, ki so izvzete iz liberalne skupnosti, ki jim skupnost odvzema preveč svobode in avtonomije: gre za otroke in duševno nauravnovešene. Političnoustavna kategorija "odraslosti" postaja pri mnogih sodobnih piscah vse bolj problematizirana (J. Harris, M. D. A. Freeman, P. Adams). Tudi Lindley diskutira o tem t.i. paradoksu emancipacije. Socialni in politični sistem uničujeta avtonomijo otrok, kar ima negativne posledice potem, ko odrastejo. Značilna je zato njegova teza, da brez večje avtonomije otrok ni mogoče, da bi le-ti nekoč postali avtonomni odrasli - subjekti. Avtorju se zdi nevarno, saj postajajo žrtve paternalističnih obrazcev in s tem "heteronomistični državljani" oz. konformisti.

Avtonomija posameznika je tema, ki je bila v naši polpretekli zgodovini potisnjena v ozadje (za samoupravo stanu, delavskega razreda ali nacije). Tudi zato je Lindleyeva knjiga dobrodošlo čtivo, ki nam razjasni morebitne dvome o tem, da je svoboda kje drugje kot tam, kjer je svoboda izbire tudi takih alternativ, ki niso nujno usklajene s pričakovanjem družbe. Ta napetost je porok svobode obeh.

Milan Zver

Jacques Derrida

L'autre cap

Minuit, Pariz 1991

Drobna knjižica vsebuje dva teksta. Prvemu, daljšemu, ki je naslovil celoto, sledi še *La démocratie ajournée*, Derridajevi odgovori na tri vprašanja o problemih, ki jih klasičnemu konceptu predstavniške demokracije zastavlja tehnologija komunikacije naše dobe. Naš čas in njegov dnevni ritem, ki ga skandirajo medijske novice dneva in njihovo simultano pojavljanje v delno spremenjeni podobi na različnih koncih sveta, je tudi rdeča nit, ki povezuje oba teksta. Oba sta bila prvotno objavljena v periodičnem tisku (*L'autre cap* v skrajšani obliki v reviji *Liber, Revue européenne des livres*, št. 5, oktober 1990, *La démocratie ajournée* v *Monde de la Révolution française*, posebni mesečni prilogi dnevnika *Le Monde*, ki je izhajala v letu 200. obletnice francoske revolucije). *L'autre L'autre cap* je nastal kot konferenčni prispevek in sicer za torinski kolokvij "Evropska kulturna identiteta", ki mu je predsedoval italijanski filozof, vodilni predstavnik t.i. šibke misli (*pensiero debole*) Gianni Vattimo. Datum konference (20. maj 1990) skupaj z njenim naslovom izda, da je šlo za enega od mnogih srečanj intelektualcev, ki jih je vspodbudil padec realnega socializma v Vzhodni Evropi.

Čeprav v predgovoru, ko ponavlja vprašanje Paula Valéryja "Kaj boste storili DANES?", Derrida ugotovi, da oba teksta obseda razsežnost današnjosti problemov, je dramatičnost vsakodnevnega zastavljanja vprašanja evropske identitete v odgovornosti, ki jo nujno prinašajo odgovori nanje. Vaak odgovor na novost je odgovoren spominom. Zato *L'autre cap* s podnaslovom *Mémoires, réponses et responsabilités* (Spomini, odgovori in odgovornosti) na ozadje odra današnjosti priključuje filozofsko persono Evropo. Njena tradicija in njena identiteta je z vsakim dnem postavljena na preizkušnjo. Obdobje odpravljanja jaltške razklanosti Ev-

rope po drugi svetovni vojni po eni strani oživlja univerzalizem predvojnega evropocentrizma, vendar po drugi strani krepi spoznanje, da evropska identiteta ne more več sloneti na nezlonljivi imperialni preteklosti. Elementi diskontinuitete se mešajo z elementi kontinuitete in vzpostavljajo razmere dekonstrukcije evropocentrizma in njegovega domnevnega univerzalizma: "Vsaki kulturi je lastno," pravi Derrida, "da ni istovetna sama sebi," kar ne pomeni, da nima identitete, pač pa le to, da le-te sama ne more identificirati, ne da bi priznala nastanek nekega razmika, različnosti od sebe. V kulturi kot kulturi sebstva vedno deluje razsežnost drugega, razlikovanje do sebe, ki možno monogenealoškega izvora kulture naredi za "mistifikacijo v zgodovini vsake kulture".

Derrida razmišlja o kulturni identiteti Evrope ob tekstih Heideggra, Hegla, Husserla in Valéryja. To stori pod naslovom *L'autre cap* z razpiranjem njegovih pomenskih odtokov in njihovih obratov, predvsem pa s poseganjem v bogate možnosti kontekstualizacij in evokacij, ki gradijo na etimološki zakladnici njegovega korena. "Cap" v naslovu, francoska beseda, katere osnovni pomeni so rt, predgorje ali ladijski kljun, je tudi navigacijski termin, ki pomeni smer in kurz. Beseda, ki jo francoski jezik pozna v raznovrstnih besednih zvezah, izvira iz latinskega *caput*, *capitis*, glava in *okončina*, *končina* in *končiče*, je cilj in smoter, zadnji in poslednji, *telos* ciljno naravnane gibanja med vodnimi gmotami. Aluzija na dolgo tradicijo moralne filozofije, ki je življenje, kot trojno razmerje moči zunanjih sil, na katere ne moremo vplivati, moči telesnosti in moči duha upodabljala z metaforo krmarja in ladje, ki jo silni vetrovi podijo in premetavajo po morjih, da njen trup ječi, je eden od registrov, na katere igra Derrida v svojem tekstu. Branje nas vkrcra na krov plovila Evropa, na katerem se kapitanu vsak dan zastavi isto Valéryjevo vprašanje: Kaj storiti danes? Ohranitev smeri plovbe je na nek način podobna sholastično-kartezijankemu problemu

stalnosti božjega ustvarjanja: da bi svet (smer) še bil(a), mora biti dejanje stvaritve nepretrgano. Smer plovbe je potrebno nenehno popravljati, tudi če ga nočemo spreminjati, temveč le ohraniti. Vendar je večih smer treba tudi popraviti in spremeniti, ponovno izbrati med izbranim in drugim, zavrženim rtom, pri čemer seveda Derrida ne pozabi dodati premislek, ki pokaže, da je izbrani rt najprej tisti, ki je kot rt, konica in izvidnica preprosto že tu: mar je Evropa kaj drugega kot eden večjih rtov azijske celine, njen "zahodni privesek", kot ji pravi Valéry? Njeno avantgardistično samorazumevanje se sklada z opisom, ki ji ga poda fizična geografija.

V ohranitvi smeri se skriva naravnost na smoter plovbe. Danes, trdi Derrida, po vseh brodolomih modernistične projektivnosti, smer ne more biti več stalna. To preprečuje dnevna stalnost vdora novega, ki bi v evropski zavesti, organizirani okoli anticipacije, prehitevanja glavnine, modernističnega modusa ustvarjanja razlik, morala dozoreti v nemogočo zavest "anticipacije nepredvidljivega, nenapovedljivega, neobvladljivega neugotovljivega, skratka kot tisto, o čemer še ne hranimo spomina." Teleološka zavest kapitana danes ne more več pozabiti, da so stvari, o katerih nima spomina; da je tudi Druga končina, ki jo pogojuje končina drugega, kar končno spreminja v drugo od končine. Temeljno razmerje med lastnim in drugim, nemožnostjo monogeneze kulture, ki ga simbolizira "cap", Derrida s pomočjo metafore kapitana, dekapitacije, anticipacije pripelje tudi do kapilarnosti in kapitalnega vprašanja spolne razlike, namreč vprašanja glavnice in glavnega mesta (v francoščini *le capitale* in *la capitale*). Izkaže se, da je glavnica predvsem stvar kulture, kultura pa stvar spomina; da je glavno mesto zakladnica tega spomina, privilegirano mesto njegove ohranitve, ki pa v obdobju elektronskih medijev postaja a-topično. Dilema ni več med Luxemburgom in Brusljem. Prestolnico kot kraj so deplasirali daljnose upravljani mediji povsodne navzočnosti in jezik teh medijev,

njihova medialna struktura je tista ključna raven, do katere Derridaja privede vprašanje glavnice in glavnega mesta.

V sklopu knjig posvečenih evropski identiteti in strategijam ravnanja v prihodnosti je *L'autre cap* dosežek, ki ga ne gre prezreti.

Igor Pribac

Zoran Maksimović

Mladinske delavnice

Sekcija za prevencijo pri Društvu psihologov Slovenije, Ljubljana 1991

Na Slovenskem se zadnjih nekaj let pod naslovno oznako "Mladinske delavnice" (MD) uspešno uveljavlja preventivno delo z mladostniki. Sedaj je pred nami tudi knjiga, v kateri nam avtor - izkušen praktik in vodja posameznih delavnic - predstavlja temeljna konceptualna izhodišča in strokovna spoznanja o adolescenci, na podlagi katerih se je razvil model preventivnega dela z mladostniki. Izhajajoč iz dognanj komunalne psihologije in psihologije zdravja prinaša to delo v prvi vrsti spremenjen odnos do zdravja in zavrača binarno logiko zdravje/bolezen. Temeljni odnos do zdravja ni naravnan negativno: kako se izogniti boleznim, marveč izrazito pozitivno: kako ostati zdrav kljub... Okvirno vprašanje je skratka: kako afirmativno predelati subjektivna nasprotja in konflikte in jih produktivno uporabiti za osebni razvoj.

Splošna družbena nasprotja in sodobne spremembe družbenokulturnih vzorcev se naposled tako ali drugače lomijo v posameznem, v individualni življenjsko zgodovinski kontinuiteti posameznika. Zato se model MD osredotoča na individualno psihološko značilnost adolescentnega obdobja in skuša zajeti predstave, probleme, sanje, želje in predvsem vrednotne konflikte mladih v

njihovi samorefleksivni pojavnosti skozi socialno igro kot osnovno tehniko dela z njimi.

V prvem delu knjige skuša avtor opisati osnovne značilnosti adolescence kot psiho-socialno-zgodovinskega pojava, ki nastopi z razmahom industrijske družbe, ko postaneta količina in kakovost socializacijskih praks vsebolj pomembni in hkrati vsebolj zapleteni. Temu obdobju je ustrezalo meščansko razumevanje adolescence (po Eriksonu) kot obdobja moratorija, kot procesa prilagajanja pogojem in razmeram, ki jih narekuje puberteta, "marginalna situacija", v kateri je treba zgraditi nov vidik prilagajanja, ki ločuje obnašanje otroka od obnašanja odraslega v določeni kulturi. Skladno s tem avtor adolescenco pojmuje kot razvojno obdobje v okviru celotnega življenjskega kroga in jo opazuje v razsežnosti individualnega razvoja, ko se pojavlja v obliki razvojne krize. To obdobje kriz posameznika, kot individualne razsežnosti, določa imperativ sprememb, pogojen s potekom življenjskih dogodkov, ki ga tvorijo dedovanje (procesi zorenja) in družbeno okolje (naključne krize).

Ta neskladja so povzročena predvsem z nasprotji med posameznikovimi razvojnimi možnostmi in zahtevami okolja. Te v posamezniku povzročijo stanja "kratke psihične zmede", ko stari vzorci reševanja konfliktov niso več uporabni, novi pa še niso izdelani in pri roki. Posameznik je tako postavljen pred nalogo, da nanovo rekonstruira obstoječo realnost in vzporedno s tem izdelava nove modele delovanja, se pravi reševanja krize. Značilnost njegovega položaja je izrazita kontingenca oz. ambivalentnost opcij: posameznik lahko uporabi modele reševanja problemov iz prejšnjih razvojnih faz, kar lahko vodi v "bolezen" (ravna regresivno), ali pa se poda na pot izdelave novih modelov reševanja problemov, kar mu omogoča "večjo integriteto osebnosti", optimalno funkcioniranje in usmerjanje lastnega razvoja (ravna progresivno). Avtor pri tem poudarja kot odločilno kakovost doživljanja lastnih življenjskih razmer, upanj, vere, ambicij. Za puberteto

kot obdobje fizičnih in hormonskih sprememb so značilne telesne spremembe (hitra rast, spremenjena telesna razmerja itd.) in iz tega izhajajoče dostikrat protislovne potrebe. Med njimi je najbolj v ospredju spolno zorenje, ki vsebuje nov odnos do lastnega telesa in iskanje načinov zadovoljevanja teh potreb. Prav to pa je odraščajočim mladostnikom spričo tabujev, ki še vedno obstajajo, in sprenevedanja odraslih dostikrat oteženo.

Razvoj spoznavnologičnega mišljenja, ki je v tem obdobju posebno močan, omogoča samorefleksiven odnos do sebe. Opazovanje sebe "od zunaj" postane ena glavnih usmeritev v nadaljnjem življenju. Značilnost duhovnega življenja v tem obdobju je tudi sanjarjenje, ki omogoča imaginarno obvladovanje ovir in posameznika reši občutkov tesnobe in napetosti. Lahko pa tudi pomeni beg pred realnostjo in izmikanje soočenju s problemi. Povečana čustvenost in splošna živčna napetost (eksplozivnost, hitra menjava razpoloženj) ter negotovosti in bojzani, ki se nanašajo na družbene odnose (strah pred družabnimi odnosi, strah pred zabavami) ali na lastno osebo (strah pred neuspehom v šoli, pred neenakovrednostjo, smrtjo) ali na strahove iz otroštva (pred grmenjem, kačami), lahko pomembno zaznamujejo adolescentno obdobje in se lahko vlečejo skozi celo posameznikovo življenje.

Posebno značilno za posameznikovo socialno življenje v tem obdobju je trganje primarnih vezi - oddaljevanje od družine in povezovanje v vrstniške skupine, ki postajajo osnovna socialna enota družbenega življenja posameznika. Te vrstniške skupine mladim omogočajo zadovoljevanje novonastalih potreb in omogočajo neposredno preizkušanje sebe, drugih in pridobivanje veččin za neposredno obvladovanje njihovih vsakodnevnih problemov. Ker temeljijo na potrebi po medsebojnem, vzajemnem sprejemanju in pripadnosti določenemu socialnemu prostoru in na "svoj" način rešujejo specifične probleme, lahko opravljajo pomembno funkcijo družbene pod- ali opore posamezniku v krizi.

Spremembe biopsihosocialne ravni prežemajo proces oblikovanja osebne identitete, v katerem mora posameznik nanovo integrirati izkušnje sebe in drugih, pridobljene v zgodnjem otroštvu. Konec mladostniškega tavanja je hkrati identifikiranje samega sebe kot pripadnika določenih skupin in nosilca določenih družbenih vlog.

Avtor opredeli tudi drugačen pomen šole za mladostnika, tako da se zavzema za enakopraven odnos učitelj-učenec, v katerem učitelj ni le podaljšek starševske avtoritete, ampak predvsem "osebnost", ki svojo avtoriteto vzpostavlja na osnovi določene vednosti. Značilno je, da je šola nedojemljiva za te spremembe v posamezniku, in se odzove šele, ko nastopijo ekscesi. Kljub razvoju formalno logičnega mišljenja šolski proces togo vztraja pri spodbujanju enciklopedičnega reproduciranja dejstev. Avtor si zato zastavlja vprašanje, v kolikšni meri šola s svojo organizacijo pouka (na primer s prehodom iz razrednega na predmetni pouk) le še okrepi negotovost v učencu, ki je v tem obdobju že tako nestabilen in negotov. Izključitev oz. le formalno delovanje v svetu staršev in predvsem takrat, ko pride do ekscesov, napeljuje k sklepu, da skuša šola prevzeti na svoja pleča celotno vzgojno-izobraževalno vlogo.

Značilnosti tega obdobja, ki izhajajo iz anatomsko-fizioloških in psihosocialnih sprememb dajejo pečat temeljnim opredelitvam, ki so pogojevale nastanek metodike praktičnega izvajanja programa "mladinskih delavnic".

Problemi mladostnika so v osnovi določeni predvsem z neskladjem med "notranjo" (nove potrebe, nove sposobnosti, hitra rast) in "zunanjo realnostjo" (zahteve in pričakovanja družbenega okolja) in z načinom doživljanja teh zahtev.

MD sestavljajo prostovoljne skupine mladostnikov, največkrat učencev osnovnih šol, ki se v posameznih delavnicah lotevajo različnih problemov. To so največkrat značilni problemi mladih: problemi povezani z oblikovanjem samopodobe, odnosi s starši, odnosi v

vrstniški skupini, problemi, povezani s šolo, izobraževanjem, izbiro poklica, problemi v zvezi s spolnostjo in oblikovanjem spolne vloge.

Osnovna strategija MD je izobraževanje, ki ga avtor poimenuje "učenje za življenje". Učenje tu ni razumljeno kot golo memoriranje dejstev, temveč kot emotivno doživljanje in izkušnja, h kateri sodijo tudi določene spremembe. S čustveno in razumsko izkušnjo je povezano učenje o sebi in drugih, kar spodbuja k spremembam odnosa do drugih, do sebe in veča občutljivost za potrebe in hotenja drugih. Z MD želijo praktiki - vodje - vplivati na mikrosocialno (šola, vrstniki, družina) in makrosocialno okolje (vzgojno-izobraževalni sistem). Temelj je prepričanje, da je mladostnike možno naučiti, kako naj lastno krizo doživijo kot izziv in priložnost za razvoj svoje osebnosti. "Delavnica" je zamišljena kot prijetna, čustvena in intelektualna izkušja, pri čemer je poudarek na posameznikovem doživljanju. Ni naravnana terapevtsko, marveč je njen predmet obravnava problema kot takega. Udeleženci lahko glede na svojo motivacijo svobodno in sproščeno eksperimentirajo z različnimi idejami in stališči.

Če na kratko strnemo bistvene elemente MD, je pomemben vidik reflektiranje vzgojiteljeve lastne mladosti kot prvi pogoj za razumevanje odnosa do mladosti in mladih. Vodja presega instrumentalen položaj opazovalca in se postavlja v podobno vlogo kot etnolog, kjer gre za skupno odkrivanje in konstituiranje pomenov, kjer razumevanje drugega poteka skozi razumevanje lastnega položaja. MD izhajajo iz spoznanja sodobnih raziskav o vse večjem pomenu vrstniških skupin, s katerimi se mladim ponujajo modeli reševanja problemov. Vsakodnevne želje, izkušnje, vedenja, fantazije so tako material samorefleksije mladih, in šele njihova zavestna pojmovna interpretativna predelava omogoči razumeti izkušnjo v njenem konstituiranju in jo tako povezati v celoto osebne identitete. To pomeni, razumeti izkušnjo v njeni družbeni pos-

redovanosti in receptivnosti, česar avtor teoretsko ne problematizira, ampak ostaja pri zelo površinskem opisu značilnosti adolescenta in ne preseže modela klasične meščanske identitete, ki se po obdobju moratorija izteče v zrelo osebnost.

Za avtorjevo precej nekritično težnjo k profilu strokovnjakov (vodij MD), ki bi skrbeli za boljše zdravje ljudi, lahko vidimo tudi nevarnost novih oblik oblasti nad posameznikom, poskusa razvoja nove generacije socialnih inženirjev. Avtor se ne odmakne od psihologističnega pojmovanja mladostnika in le-tega razume zgolj na ravni posameznikovih interakcij z okoljem, pri tem pa spregleduje družbeno posredovanost konstituiranja vsakodnevnih fantazij, predstav, vrednot, medosebnih odnosov itd. Tisto, kar se takšnemu videnju problema izmuzne, je to, da družba za svoj obstoj in reprodukcijo potrebuje in proizvede prav te iste "poškodovane identitete" osebnosti. Z vpeljavo družbenega v razumevanje prevencije se temeljno vprašanje ne glasi več, kako posameznika čimbolj prilagoditi družbi, prav tako se vprašanje izobraževanja ne more skriti na preprosto "učenje za življenje", marveč, kako izobraževati posameznika, da bodo pri reševanju družbeno posredovanih sprememb njihove produktivne predelave dobile prednost pred regresijo osebnosti.

Darja Zorc

Errata Corrige

ČKZ številka 140/141 str. 216

Slavko Splichal:

Analiza besedil.

Metodološki zvezki, Ljubljana
1990.

Avtorju recenziranega dela se za ne-
ljubo napako iskreno opravičujemo.

Povzetki / Abstracts

Andrej Horvat

Davek na energijo: ekološki ali politični davek?

Članek celovito predstavi mehanizem, teorijo, težave in resnične učinke ekološkega davka. Najprej pojasni razloge za uvedbo ekološkega davka, med njimi zlasti neuspeh trga, ter funkcije in cilje takšnega davka s posebnim ozirom na razliko med krmilno in fiskalno funkcijo davka. Nato pokaže teoretično ozadje ekološke obdavčitve (Pigou, Baumol in Oates, Solow). Nato razpravlja o glavni težavi ekološkega davka, ki se skriva v možnosti prevalitve davka iz stroškov v ceno proizvoda. Nato podrobneje in kritično prikaže avstrijsko izkušnjo z davkom na električno energijo in stanje aktualne razprave o ekološkem davku v Avstriji in Nemčiji.

Andrej Horvat

Energy Taxation: Ecological or Political Tax ?

The article gives a thorough presentation of the mechanism, theory, problems and actual effects of the ecological tax. Initially, it explains the reasons for its introduction, first of all the market failure. It analyses the functions and the goals of such a tax considering especially the difference between its regulatory and fiscal functions. Further, it indicates the theoretical background of ecological taxation (Pigou, Baumol and Oates, Solow) and discusses the major difficulties involved, namely the possibility of shifting the burden of the tax from the costs to the price of a product. In conclusion, a detailed and critical presentation of Austrian experience with the tax on electric power is given as well as the situation of the actual debate on the ecological tax in Austria and Germany.

Janez Šušteršič

"Okolju prijazna" javna izbira?

Izhodiščno vprašanje članka je, zakaj se na videz nesporni predlogi ekonomike blaginje za obdavčenje energije (Pigoujev davek) v političnem procesu spreurjejo v svoje nasprotje. Članek prikaže orodja teorije javne izbire (glasovalni paradoksi, trg državnih transferov, analiza interesnih skupin), s katerimi je mogoče pokazati, da je neuspeh države ravno tako pogost, kot neuspeh trga. Nato opozorimo, da tudi ekonomsko-teoretično ozadje Pigoujevega davka ni nesporno. Ekonomika blaginje namreč problem eksternalije vidi v razliki individualnih in družbenih stroškov, čeprav so pravi problemi stroški sklepanja tržnih pogodb. Takšna analiza nam odpre možnost za razmislek o tem, kako bi lahko državne in tržne institucije ter institucije med trgom in državo prispevale k zniževanju transakcijskih stroškov in prek tega k ekonomsko optimalni tržni prerasdelitvi učinkov eksternalij.

Janez Šušteršič

"Environment Friendly" Public Choice?

The article proceeds from the question, why seemingly undisputable proposals by the welfare economics for energy taxation (Pigou's tax) in the political process eventually turn into their contrast. The article describes the tools of the public choice theory (voting paradoxes, market for the state's transfers, interest groups analysis) that make possible to prove the fact that the government failure is no less frequent than the market failure. It then points out that the economical and theoretical background of Pigou's tax is far from being unquestionable. The welfare economics sees the problems of externalities in the difference between the individual and social costs, the real problems, however, being actually the costs of market contracts. This kind of analysis gives the possibility to consider in what way, both the state and market institutions as well as those operating between the market and the state could contribute to the lowering of transaction costs thus enabling economically optimal market reallocation of the effects produced by the externalities.

Igor Lukšič

Je revija stranka?*(Primer Mladine od 1981 - 1988)*

Avtor si zastavlja vprašanje o tem, ali lahko revijo razumemo kot stranko. V razmerah slovenske politike predstavlja koncept preverjanja teze, da je revija tudi stranka, enega od relevantnih pristopov k proučevanju fenomena stranke in politike. K temu sodi hkratno redefiniranje temeljnih kategorij politike: oblasti, države, stranke. Pri argumentaciji se opira predvsem na Gramscija in Foucaulta. Poskus dokazovanja je uperjen proti pravniškemu razumevanju politike in afirmira odkrivanje mehanizmov, po katerih delujejo dejanski politični subjekti. S pomočjo analize naslovov in diskriminacijske analize odgovorov v SJM avtor dokazuje, da je tudi revija lahko stranka, kar je po njegovem mnenju veljalo za Mladino v drugi polovici osemdesetih let.

Igor Lukšič

Is a Magazine a Party?*(The case of the magazine MLADINA in the period between 1981 and 1988)*

The author raises the question, whether a magazine can be regarded as a party. In the circumstances of the Slovenian political life, the concept of the verification of the thesis that a magazine is also a party represents one of the possible relevant approaches to the study of the phenomenon of party and politics. In order to be able to do this, the basic political categories have to be redefined: the power, the state and the party. The argumentation of the thesis is grounded predominantly in the works of Gramsci and Foucault. It is directed against the understanding of politics in terms of law and affirms the discovering of mechanisms according to which the actual political subjects take their action. In the process of argumentation the analysis of headlines and discrimination analysis of the responses obtained by the Slovenian public opinion poll are employed to prove the thesis that a magazine too can function as a party, which according to the author was actually the case with the magazine MLADINA in the second half of the '80s.

Bratko Bibič

O glasovih (govorice) in
zvokih (glasbe)

Avtor odpira v tekstu problematiko t.i. urbane akustike, natančneje rečeno: akustičnih razsežnosti prostorov in krajev konstituiranja individualnih in kolektivnih subjektov mestnih navzočih javnosti. Teza, iz katere izhaja in jo utemeljuje, je, da so za razumevanje problematike, v kontekstu katere je močno prisoten fenomen (tehnično reproducirane) glasbe, pomembna razmerja med subjektom navzoče javnosti kot govorečim subjektom (jezika), disociativnim učinkom avditivnih strojev reprodukcije zvoka na sistem "slišati-se-govoriti" v enotnosti zvoka in glasu, ter povratno zanko, v kateri ta dva dispozitiva določata položaj subjekta navzoče javnosti.

Bratko Bibič

On Voices (of Discourse)
and On Sounds (of Music)

In the article the author takes up the problem of the so-called urban acoustics, or more precisely: acoustic dimensions of spaces and locations, where the individual and collective subjects of the urban present public are constituted. The thesis he proceeds from and presents argumentation for is the following: in order to comprehend the problems, in the context of which the presence of the phenomenon of (technically reproduced) music represents one of the most significant facts, it is important to consider the relations between the subject of the present public as the speaking subject (of the language) and the dissociative effect the auditive sound-reproduction machines have on the "hear-oneself-speak" system in the unity of sound and voice, as well as the recursive loop within which these two dispositions determine the position of the subject of the present public.

Podatki o avtorjih

BRATKO BIBIČ, 1957, mag. fil., novi raziskovalec na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Naslov: *Filozofska fakulteta, oddelek za filozofijo, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana.*

HERMAN E. DALY, profesor ekonomije na državni univerzi v Louisiani, ZDA; avtor knjige *Steady-State Economics (Ekonomija ravnovesnega stanja)* in številnih strokovnih člankov o prebivalstvu, razvoju in virih.

ALEŠ DEBELJAK, 1961, mag. soc., pesnik, publicist. Asistent sociologije kulture na Syracuse University, ZDA.

PAUL EKINS, bivši predsednik britanske Zelene stranke, sedaj direktor *The Other Economic Summit (TOES)*, neodvisni mednarodni forum, s široko bazo, ki si prizadeva uskladiti ekonomijo s stvarnostjo poznega 20. stol.; urednik zbornika "*The Living Economy: a New Economics in the Making*", London: Routledge and Kegan Paul, 1986. Naslov: *TOES, 42 Warriner Gardens, London SW11 4 DU, England.*

ANDREJ HORVAT, 1966, ekon., študent ekonomije na Univerzi na Dunaju. Naslov: *Turmburg 8/2, 1060 Wien, Austria.*

MARTIN JAY, 1944, profesor zgodovine na University of California v Berkeleyu, ZDA.

ANDREJ KLEMENC, 1962, dipl. polit., asistent na FDV Univerze v Ljubljani. Naslov: *FDV, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.*

IGOR LUKŠIČ, 1961, mag. polit. znan., asistent na FDV Univerze v Ljubljani. Naslov: *FDV, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.*

JANEZ ŠUŠTERŠIČ, 1966, dipl. ekon., podiplomski študent ekonomije na Univerzi v Ljubljani. Naslov: *Marinkov trg 14, 61000 Ljubljana.*

STUDIA HUMANITATIS

Knjižna zbirka STUDIA HUMANITATIS prinaša prevode temeljnih del sodobne svetovne teorije na področju humanističnih ved in družboslovja, ki iz slovenske kulture delajo sodobno znanstveno kulturo, slovenščino pa za intelektualen jezik, v katerem je mogoče izreči in zapisati vse, kar zmorejo svetovni jeziki.

Slovenski kmetje so njega dni brali večernice, mladi slovenski intelektualci v teh časih beremo

STUDIA HUMANITATIS

Prvi letnik je razprodan, na voljo pa so še tele knjige, 2., 3. in 4. letnika:

2. letnik

L.S. KLEJN
Arheološki viri
A. TENENTI
Občutje smrti in
ljubezen do življenja v
renesansi
M.I. FINLEY
Antična ekonomija
G. CANGUILHEM
Normalno in patološko
G. BOCK
"Drugo" del. gibanje v
ZDA od 1905 do 1922
G. DUMÉZIL
Tridelna ideologija
Indoevropejcev
S. FREUD
Metapsihološki spisi
O. DUCROT
Izrekanje in izrečeno
L.S. KLEJN
Arheološka tipologija

3. letnik

F. BRAUDEL
Struktura vsakdanjega
življenja, 2 zv.
R. FOX
Rdeča svetilka
A. KOYRE
Od sklenjenega sveta do
neskončnega
univerzuma
A. LEROI-GOURHAN
Gib in beseda I
A. DERRIDA
Glas in fenomen
D. DAVIDSON
Raziskave o resnici in
interpretaciji
N. CERVENKA
Večerna šola stihoslovja
A. MOMIGLIANO
Razprave iz
histografije
E. BENVENISTE
Problemi splošne
lingvistike
J. HABERMAS
Strukturne spremembe
javnosti

4. letnik

R. JAKOBSON
Lingvistični in drugi
spisi
A. MOMIGLIANO
Razprave iz
histografije
A. GIDDENS
Nova pravila socio-
loške metode
F. BRAUDEL
Igre menjave
S. FREUD
Mali Hans
Volčji človek
F. FURET
Misliti franc. revoluc.
J.L. AUSTIN
Kako narediti kaj z
besedami
M. SCHAPIRO
Umetnostno-
zgodovinski spisi
P. ANDERSON
Prehodi iz antike v
fevdalizem

Še zmerom se lahko naročite na 5. letnik. Naročnino lahko poravnate naenkrat (1.600 Slt) ali v največ štirih zaporednih mesečnih obrokih (vsak po 400 Slt). Naročilnico lahko pošljete po pošti ali pa se osebno oglasite vsak dan med 12. in 14. uro na uredništvu, kjer lahko kupite posamezne knjige 20% popustom.

Doslej so izšle tri knjige 5. letnika:

- R. BARTHES: *Retorika starih, Elementi semiologije;*
- R. BIANCHI-BANDINELLI: *Od helenizma do srednjega veka*
- R. INGARDEN: *Literarna umetnina*

Prav kmalu pa bodo izšle še tele knjige:

- E. GOMBRICH: *Spisi o umetnosti*
- P. ANDERSON: *Rodovniki absolutistične države*
- A. LEROI-GOURHAN: *Gib in beseda II*
- H. BELTING: *Podoba in njena publika v srednjem veku*

Knjiga je lahko tudi darilo. Naročite svoje najdražje in najpametnejše na našo zbirko.

Založba ŠKUC
Kersnikova 4, 61000 Ljubljana
tel. (061) 329-655

časopis
kritiko
znanosti

ČKZ 64-65/84:	<i>Kuhn, Lakatos, Feyerabend, Stegmuller, Ule</i>	70,00 Slt
ČKZ 71-72/84:	<i>Religija in osvoboditev</i>	70,00 Slt
ČKZ 1986:	<i>Učinek gobezdala</i>	70,00 Slt
ČKZ 87-88/86:	<i>Jedrskve elektrarne da - ne</i>	70,00 Slt
ČKZ 89-90/86:	<i>Kriza in mednacionalni odnosi v SFRJ</i>	70,00 Slt
ČKZ 97-98/87:	<i>Ugovor vesti</i>	70,00 Slt
ČKZ 99-100/87:	<i>Praksa kot opozicija</i>	70,00 Slt
ČKZ 1988:	<i>Janez Janša: Na svoji strani</i>	70,00 Slt
ČKZ 1988:	<i>S. Kavčič: Dnevnik in spomini</i>	750,00 Slt
ČKZ 1988:	<i>F. Bučar: Usodne odločitve</i>	250,00 Slt
ČKZ 1989:	<i>Srbija i Albanci - 2. knjiga</i>	70,00 Slt
ČKZ 1989:	<i>Srbija i Albanci - 3. knjiga</i>	70,00 Slt
ČKZ 119-120/89:	<i>Kontekst ljubljanskega procesa</i>	70,00 Slt
ČKZ 1989:	<i>Kompendij za bivše in bodoče politike</i>	70,00 Slt
ČKZ 1/90:	<i>Kako zmagati na volitvah</i>	70,00 Slt
ČKZ 127/90:	<i>Ekologija in demokracija</i>	70,00 Slt
ČKZ 128-29/90:	<i>Fantazija</i>	160,00 Slt
ČKZ 130-31/90:	<i>Družba, etika, morala</i>	70,00 Slt
ČKZ 132-33/90:	<i>Nova ustava</i>	70,00 Slt
ČKZ 134-35/90:	<i>Militarizem in vojaško-industrijski kompleks</i>	200,00 Slt
ČKZ 136-37/90:	<i>Ženska, politika, družina</i>	200,00 Slt
ČKZ 138-39/91:	<i>Subsidiatrične študije</i>	200,00 Slt
ČKZ 140-41/91:	<i>Sistemska teorija Niklasa Luhmana</i>	300,00 Slt

časopis
za
kritiko
znanosti

Časopis za kritiko znanosti
Beethovnova 9/1
61000 Ljubljana

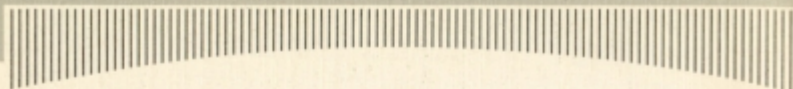
Zbirka KRT
Beethovnova 9/1
61000 Ljubljana

NAROČILNICA

PRIIMEK / IME																							
ULICA																			ŠT				
KRAJ																			POŠTA				
POKLIC																							
Naročam: ☐ celotni letnik 1991 Časopisa za kritiko znanosti (4 dvojne številke) po ceni: ☐ za institucije 1000,00 Slt; ☐ za individualne naročnike-ce 800,00 Slt; ☐ za študente-tke (s potrdilom o vpisu dobite letnik 1991 50% ceneje) ☐ naslednje posamezne številke: 																							
PODPIS															DATUM								

NAROČILNICA

PRIIMEK / IME																							
ULICA																			ŠT				
KRAJ																			POŠTA				
POKLIC																							
NEPREKLICNO NAROČAM: ... izvod-ov knjige Friedricha Hayeka: Usodna domišljavost Knjiga bo izšla do konca leta 1991, njena maloprodajna cena bo vsaj 590,00 Slt. Cena knjige po tej naročilnici je samo 400,00 Slt, poravnati pa jo boste morali šele po izidu knjige, torej po povzetju.																							
PODPIS															DATUM								

I shop
therefore
I am

YU ISSN 0351 - 4258

9 770351 428006

